A BÁNK BÁN TÖRTÉNETÉHEZ.

1. A Bánk bán befejezése és utolsó forrásai.

Az 1820. évi novemberi vásárra jelent meg a *Bánk bán*. Az előtte álló *Jegyzés* «Kecskeméten Jakabhava 2. 1819.» kelt, nyilvánvalóan az átdolgozás végrehajtása után, hiszen róla is számot ad benne. A befejezés és megjelenés közt tehát majd másfél év telt el. Katonát, kortársainak emlékezése szerint, a székesfehérvári színészek 1819. május 3-án kezdődő pesti szereplése indította arra, hogy darabját átdolgozza s előadás végett a társulat igazgatóságához benyujtsa. Alig lehet azonban kétséges, hogy ez utóbbira már nem került a sor. A *Bánk bánt* minden valószínűség szerint költője közvetlenül adta cenzurára, s nem a színtársulat műsorára szánt más drámákkal együtt került az oda. Ez esetben u. i. a döntés nem engedélyezte volna külön a nyomtatást. A *Jegyzés* is világosan mutatja, hogy mindjárt az átdolgozás bevégzése után, mielőtt előadásával próbálkozott volna, kiadására gondolt. Az bizonyos, hogy előadatni a fehérváriakkal akarta. A színész-kortársaira történő hivatkozások — a legrégibb 1853-ból való[1] — nem sokat bizonyítanak e tekintetben, hiszen nem mondanak többet annál az általánosságnál, amelyre azok is következtetés útján juthattak volna. De Katona maga mondja, hogy a cenzor tiltotta meg a *Bánk bán* előadását, tehát arra is kért engedélyt; már pedig a befejezés és a megjelenés közti időben csak a fehérváriak játszottak Pesten. Az *Ilka* bírálatából s kivált a Tudományos Gyüjteményben megjelent játékszíni értekezésből is látható, hogy Katona Kisfaludy Károlynak ekkori, érzése szerint meg nem érdemelt sikereivel is vetekedni kívánt. Végül az is kétségtelen, hogy e társulattal Katona már az első vendégszerepléskor is érintkezett. Június 1-én az ő fordításában játszották Müllner *Die Schuld*ját. E végzetdráma csak 1816-ban jelent meg, mikor már nem volt a fővárosban magyar színtársulat. Otthon még nem játszották a fehérváriak sem, tehát nyilvánvalóan itt Pesten 1819 májusában kapták Katonától a fordítást. A fehérváriak és Kisfaludy Károly sikerei tehát

[1] Vahot Imre a *Magyar Thália*, Játékszíni Almanach 1853-ra, 292. lapján.

valóban ösztönözhették Katonát a *Bánk bán* végső átdolgozására s kiadása és előadása előkészítésére. A *Jegyzés* kezdetéből az is kivehető, hogy végre elúnta a várakozást, azt hivén, hogy az erdélyi pályázat ügye egészen elaludt. Talán még valami figyelmeztette őt történetesen ugyanakkor tárgyára, s ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy kivált a Bárány Boldizsártól kijelölt művészi szempontokon kívül előbb fel nem használt történeti munkákat is figyelembe vegyen.

Festetics Károly Albert német nyelvű *Pannoniá*jában, mely a hazai lapok közül legrészletesebben foglalkozott a fehérvári színészek pesti előadásaival s Katona Müllner-fordításáról is az egyetlen tudósítást hozta, 1819. május 13-án egy *Bank (Benedikt) Boor Palatin von Ungarn* c. cikk jelent meg a szerkesztő tollából, véletlenül épen a fehérvári színtársulat bemutatkozó előadásán elhangzott prológ fordítása előtt. Katona ismerte e lapot, céloz is rá játékszíni értekezésében s panaszolja, hogy «annak éppen magyar tépte ki magyar nyelvét és idegen hangokon beszélteti.»[1] Az említett cikknek mindjárt a címében jellemző a Bánk-Benedek azonosítás és a Bor-nemzetségből való származás kiemelése. Ez utóbbi Katona drámájában csak a végleges átdolgozáskor válik jelentőssé, s ott oly kapcsolatban emeli ki a költő, amely nagyon valószínűvé teszi, hogy a másunnan is ismert tényre a *Pannonia* cikkének címében erősebben ráfigyelt. Maga a cikk hevenyészett kompilációja Bonfini, a d'Ussieux-féle novella valamely származéka és néhány újabb történeti munka előadásának. A kompiláció nyerseségére jellemző, hogy a szentföldi hadjáratnak Bonfini nyomán haladó ismertetésével kezdődik, de mikor a részletek során az azzal kapcsolatba hozott merényletre kerül a sor, nem említ a szövegben időt, hanem jegyzetben Timon, Fessler, Katona és Pray adataival bizonyítja, hogy nem történhetett oly későn. A novellára mutat a Berthold és főleg a *Melinda* név. Történelmi forrásai közül főleg Fesslert írta ki; németül írván, ez is volt

[1] Érdekes, hogy a *Pannonia* 1819. évi 34. számában σ. σ. jelű író (Schedius?) *Über die Tragödie* c. klasszikus szellemű cikke a tragikus költőnek hősével való azonosulását, melynek Katona értekezésében oly megrendítő lírai igazsággal ad kifejezést (Midőn én egy erkölcstelenséget utáló Feliciánust indulatjának illő polcára viszek, midőn egy Bánk bánt megölt becsületének omladékaira felállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalmamat. Én vagyok Bánk, én Felicián!... ez én magam vagyok, én, a XIII. században élő hatalmas Bánk, kinek tenyerére koronák tétettek le; én, Zách Felicián, aki megfertőztetett magyar becsületéért egy királyi háznépet akar eltörölni...), elméletben époly szélsőséges határozottsággal követeli: «Der Dichter muß nie, von Eigenliebe fortgerissen, seinen Helden nach sich bilden, er muß im gegentheil sich ganz seines Wesens entkleiden, und so travestiert mit Leib und Seele durch seine Fantasie in dem Wirkungskreise seines Heroen leben. *Er muß mit ihm intriguieren, morden, vergiften, lieben, eifern, rasen, verzweifeln...*»

a legkönnyebb. Bánk nevének címül vett alakja is csaknem úgy van Fesslernél (II. 1815. 415. l. Bank [Benedict], aus dem geschlechte Bór). Noha egyetlen adat sincs a cikkben, melyet Katona másutt is meg ne találhatott volna, nagy valószínűséggel állítható, hogy ismerte, s az egyben-másban megerősítette, részben épen azzal, hogy kritikáját kihívta, másrészt még néhány történeti munka megnézésére bírta.

Bánk a drámában akkor hivatkozik nemzetségére, midőn a király bíráskodását visszautasítja. Az első kidolgozásban itt (V. felv. 6. jel.) csak ez áll:

Te az nem lehetsz. Be van magadnak
[is neved mocskolva —

A végleges szövegben:

Az te nem lehetsz, szerette
Királyom! Árpád' és Bor' vére közt
folyó dologban Bíró csak Magyar-
Ország lehet. Jobban be van neved
mocskolva, mint az enyém.

A királynak hű embereihez szóló felszólítása az első kidolgozásban három sor, a végleges szövegben tizenhárom.

És íme
Nincs senki a' jelen való Leventák
Közül — csak egy is, a ki ellene
Kész volna szállani? Szegény Király!

Nincs senki a' jelenvaló Leventák
Közül, ki e' szennyet Nagy-asszonyán
nem undorodna hagyni?...
Nincs senki a jelenvaló Leventák
Közül, midőn Árpád' 's Bor' vére közt
folyó dologban bíró csak Magyar-
ország lehet? hiszen *úgy szerettelek*
titeket szünetlen, mint szintén magam'.
Minden Javam' tinektek engedém,
Királyi Székem koldússá tevém —
azt hittem: a' Jobbágynak csak legyen;
úgy addig a' Király se lessz szegény!
Szegény, szegény Király! be meg
[csalatkozál.

A királynak ez utólag betoldott hivatkozása magyar népe iránt való szeretetére s jótékonyságára, épen a Bor-nemzetségből való származás emlegetésének szomszédságában, annál inkább a Pannonia cikkére utal, mert a Katona forrásaiul ismert egyéb munkák alapján nem igen van meg a jogosultsága; a királyi szék koldussá válása a Gertrud halálát követő években következett be. Festetics azt írja: «Dieser König, dessen Talente und Fähigkeiten minder, als seine Gerechtigkeitsliebe und Sanftmuth glänzten, war Vater seinem Volke und *liebte dieses, wie seine Kinder*...» Hogy Katona a *Melinda* név elfogadásának igazolásánál erre a kompilációra nem hivatkozik, egészen természetes: nagyon jól látta a Csery-féle regénnyel való összetartozását, s így számára nem bizonyított semmit. Az azonban nem lehetetlen, hogy ez is hozzájárult a név elfogadásához: mikor már ismerte Csery könyvét, eleinte mégis élcelődve tiltakozott a különös név ellen, s csak akkor fogadta el, mikor stílszerűségét Bánk nejének egy irományból kiolvasott spanyol származásával igazolhatónak látta. Új bizonyíték számára Csery-

nek az övénél nagyobb igazsága mellett csak ez lehetett, de megnyugtatásához hozzájárulhatott az is, hogy újabb esetben látta a név elfogadását s így úgyszólván meggyökeresedett hagyományhoz csatlakozott már.

A Festeticstől idézett történeti munkák közül alighanem Timon Sámuel *Epitome chronologica*ját is elővette drámája átdolgozása idején Katona. Különösen egy igen nevezetes betoldás teszi ezt valószínűvé. Az első kidolgozásban nyoma sincs annak, hogy a királynő ellen lázadó Peturt több is fűzné a királyhoz, mint bármely más loyalis alattvalót. Midőn az új szövegben Bánk a király személyében rendelkezik, Petur alázata nem a hatalom előtt való meghunyászkodás és nem is csak loyalis hódolat; Bánk szavai az előtte térdeplőhöz eléggé megvilágítják, hogy Katona a pártos hirtelen összeroppanásában még valamit akar éreztetni: Peturt, az akkori törvényes király ellen lázadót, ifjúkori hűsége és szeretete a többieknél szorosabban kötné Endréhez. Ez a most királya nejének megölésére törő pártos alakját még jelentősebbé teszi s mindennél jobban érezteti a nemzet elkeseredését. A Gertrud ellen való összeesküvés fejének korábbi szerepléséről semmi adat nem ismeretes, de egy Timontól másoknál nyomatékosabban kiemelt tény, a névazonosság folytán, támogathatta Katonát a jelenetnek és Petur alakjának elmélyítésében. Ugyanilyen azonosítás több is ismeretes Katonának a történelmi adatokhoz való viszonyában (Bánk bán = Benedek, Konrád fia; az összeesküvésben részes Simon = Simon; Mikhál öccse = Micbán Simon). Timon Imre uralkodásának kezdetéről mondja, hogy András herceg notariusa «Petrus filius Milka» (a kolozsvári 1764-i kiadásban a 47. lapon). Timon két oly oklevélre támaszkodhatott, melyeket utóbb Katona István is kiadott (*Hist. crit.* IV. 488—91. l.): az egyiket mint Endre notariusa, a másikat mint cancellariusa írta alá az említett Péter abban az időben, midőn a herceg Horvátországban és Dalmáciában királyi jogokat gyakorolva, birtokokat adományozott. A IV. kötet végén az Imre király idejében az oklevelekben szereplő méltóságok felsorolásában is szerepel Katona Istvánnál, de minden külön kiemelés nélkül, s így sokkal valószínűbb, hogy Katona szeme csak Timon munkájában akadt meg ezen az adaton. Az azonosítást jogosnak érezhette, mert egyes történetíróknál nyomát találta annak, hogy Endre alatt hivatalokat viselő s utóbb fellázadó magyar urak már Endrének Imre ellen való harca idején érdemeket szereztek nála: Pray pl. ezzel okolja meg, hogy miért nem mert szigorú lenni az összeesküvőkkel szemben.[1] Másrészt nagyon érthető,

[1] *Hist. regum*, I. 1801. 202. l. «Nec rex... in reos... ausus est animadvertere memor illius temporis, quo ope illorum et armis, contra fratrem usus erat.»

hogy az átdolgozás idején kapva kapott az azonosítás lehetőségén. Bárány Boldizsár *Rostá*jának egyik Schiller-rajongására jellemző megjegyzése[1] nagy kedvet ébreszthetett benne, hogy hőseinek korábbi életére vonatkozóan valami támasztékot keressen.

Ugyanebből az okból keresett valami nevezetesebb harcot azoknak az éveknek történetében, melyekre Bánk ifjúkora esett. Ezért említteti Tiborccal a Jaderánál folyt harcokat. Tolnai Vilmos ezt azok közt az adatok közt említi[2], melyeket Katona Fesslernél találhatott. De már a város nevének alakja is másfelé mutat. Fessler mindannyiszor Jadrát ír. Az oklevelekben rendesen Jadera, Jadertina civitas áll, csak lakóit nevezik Jadrensesnek. Régi latin történetíróknál, olyanoknál is, kikből Katona máskor is kijegyezgetett egyet-mást, szintén sokszor Jadera áll. Katona Istvánnál is megtalálhatta a Jaderáért folyó harcok részletes előadását s idézeteiben a város nevének tőle elfogadott alakját. A Báránytól adott új gondolat megvalósításához korábban használt forrásaiban is találhatott támasztékot. Katona István munkájának őt illető részeit mindenesetre újból átforgatta, hiszen a *Jegyzés*ben is hivatkozik rá.

Egyébként Tolnai kétséget kizáró módon bebizonyította, hogy Katona olvasta Fesslert, mégpedig csak az átdolgozáskor — hiszen az első változat írásakor Fessler történeti munkája még meg sem jelent[3] — s ekkor több változtatásra vagy betoldásra ez bírta rá. Rámutatott Vértesy Jenő tévedésére, hogy a költő az illir helytartónak az első kidolgozásban is meglevő levelét Fesslerből vette. Fessler Pontius de Cruce helytartóságának tényét is csak a szentföldi hadjárat idejéről említi. «A költőnek a levél eredetijét egy 1815-ben vagy korábban megjelent forrásban kellett kapnia» — írja Tolnai V. De már a levél szövegének apró változtatásai is mutatják, hogy K. nem hiteles régi levelet iktat be, s hogy a néven s hivataljelzésen kívül másra nem is volt forrása. Katona István a pápának 1211-ben a magyarországi templomosok mesteréhez írt levele kapcsán mondja, hogy bizonyára arról van szó, aki egy későbbi döntést úgy ír alá: «Fr. Pontius de Cruce humilis magister militiae templi per Ungariam et locumtenens regius in Croatia et Dalmatia.» Ezt az aláírást Katona I. Farlatus *Illyricum sacrum*ának IV. kötete 217. lapjáról idézi. (A költő

[1] «Kár, hogy az eleve megtörtént élete részéből is segítség nem jön, mint Wallensteinban, midőn ez a lützeni csatára, vagy Carlosban, midőn ez és Pósa alcalai ifjúságokra emlékeznek. Úgy valóban biographisch-mahlerisch lett volna ansichtje.» Lipóczy György kiadásában a Kisf. Társ. Évlapjai új folyamának III. kötetében (1869.) a 190. lapon.

[2] *K. J. és Fessler.* IK. 1918. 12. l.

[3] V. ö. ugyancsak Tolnai V. *F. I. A. történetének megjelenéséről* c. cikkét. (M. Könyvszemle. 1916. 222—4.)

is az *illirek* helytartójával iratja a figyelmeztető levelet!) Hogy a költő a helytartó teljes nevét ismerte akkor is, mikor a vers kényszere miatt csak Pontiust írt, mutatja, hogy akkor még a *humilis* jelzőt is lefordította (Templom vitézinek *alázatos* Nagy Mestere); ezt hagyta el viszont az átdolgozáskor, mikor Pontio di Crucet írt. Farlatus az említett döntést olaszból fordította, Lucio *Memorie istoriche di Tragurio* c. műve II. kötetének 30. lapjáról. Innen olaszul idézte az aláírást pl. Pray is, innen is ismerhette Katona az olasz változatot; az átdolgozáskor bizonyára nem nézett újonnan utána, mert akkor *Crocet* írt volna.

Megváltozott az átdolgozáskor a levél keltezése is. Mindkét változatban Glogontzán kelt. Ezt az «illir» helyet ismerte a költő Katona István munkájából. A *Hist. crit.* V. köt. 55. lapján van szó a Szent Sír-rend ottani kolostoráról. A levél írásának napja előbb Mindszent hava (okt.) 10., a végleges szövegben Kilencedik hava (szept.) 20. Ez már arra mutat, hogy a merénylet időpontjára vonatkozólag pontosabb adatot talált a költő. Ily változtatásra nem bírhatta más, mint az, hogy az első változat megírása óta ráakadt a Luitpold *Necrologium*ában megőrzött dátumra (IV. Cal. Oct., vagyis szept. 28.). Katona István ezt az adatot nem említi, de megvan azok közül, kikből a költő történeti munkájához jegyezgetett adatokat[1], Longinus (J. Dlugoss) XV. századi lengyel történetírónál, ennek nyomán Raynaldusnál (*Annales ecclesiasticae* ad a. 1213. c. 20.), Palma *Notitia*jában stb. A szeptember 28-án megölt királynő nem olvashatott egy okt. 10-én kelt levelet. Minthogy a legtöbb forrás 1213-at írt a merénylet idejéül, de a Myska bánnak szóló adománylevél már a következő évben kelt, Katona mindjárt először 1213 végére tette a cselekmény idejét, sőt épen az átdolgozáskor jött rá, hogy néhány nappal korábban kellett történnie. Mégis, míg az első kidolgozáskor csak az évszámot jelölte meg a személyek jegyzéke után, az átdolgozáskor azt írta oda: az 1213. esztendő *vége felé*. Ez teljesen azonos Fessler időmegjelölésének formájával: *gegen Ende* des folgenden Jahres. Bármily jelentéktelen apróság ez, hozzávehető a Fessler-hatás bizonyítékaihoz. Új tényeket Katona nem tanult már Fesslerből, olvasásának legfőbb bizonyítékai épen apró szövegegyezések, s ezek azt is mutatják, hogy Fesslert közvetlenül az átdolgozás előtt kellett olvasnia. Épen nem lehetetlen, hogy a Pannonia cikke hívta csak fel rá a figyelmét. Akkor a *Geschichte der Ungern* még nem terjedt el annyira, hogy Katonának, ki a közvetlen forrásokat és a legteljesebb adatgyűjteményeket feldolgozta már előbb, e nemrég

[1] L. Miletz: *K. J. családja, élete és ismeretlen munkái.* (1886. 251., 266. l. stb.)

megjelent német nyelvű munkát ismernie kellett volna. Íróink közül csak Kisfaludy Károlyról[1] bizonyos még ebből az időből, hogy Fessler történeti művéből vett tárgyakat, de ő más esetekben is új német feldolgozásokhoz fordult, alaposabb forrástanulmányokat nem végzett, s így nála, ki még hozzá hosszú időt töltött Bécsben, érthető, hogy örömmel fogadta a népszerűsítő célú, élvezetes formában írt munkát. Általánosan ismertté s íróink főforrásává[2] csak a 20-as években lett, főleg akkor, mikor már az egész közkézen forgott. A Tolnaitól kimutatott szövegegyezések közt különösen jellemző a király pozsonyi háttérbe szorultának felpanaszolása s Gertrud ottani szavaiban az «ezen csekélységgel elégednék meg» szavak. (Fesslernél «er möge sich hiermit begnügen» a latin legenda »animaeqior sit» szavainak fordítása, míg pl. Virágnál «legyen jókedvű».) Hasonlóan jellemző a «mester» címzés. Maga az a tény, hogy Katona Solomot így nevezi, semmit sem jelent. A Béla nevelőapjának szóló adománylevél nevezi így; arról pedig igen soká csak Timon rövid kivonatából *(Epitome*, 55. l.) tudtak a történetírók — Fessler épúgy, mint Katona István — s csak azt idézték. Amely forrása alapján Katona József az adományozást említteti, onnan ismerte Solom «mester» címét is. Timon rövid közlése («donavit pagum Zelelgeh in ditione Szaladiensium comiti Miscae, patri magistri Salomonis, qui fuit paedagogus et seruator Belae principis, dum mater eius occideretur») könnyen félreérthető, s többek közt Fessler is úgy értette, hogy Solom mester volt a királyfi nevelője és megmentője. Katona ebben nem csatlakozott hozzá az átdolgozáskor sem, de két más körülményben igen. Már annak idején találkozott vele abban, hogy nemcsak Béla nevelője és Béla megmentése szerepel nála, hanem a királyfiaké, Béláé és Endréé. Ezekhez az átdolgozáskor hozzáveszi Máriát: Fessler épen e három gyermek megmentéséről beszél, míg Katona más forrásai Máriát nem is említik Gertrud gyermekei közt; Endrét Turótzinál is találhatta. Az ebben a kapcsolatban Fesslerre mutató másik tényt jelölte meg Tolnai: ez Solom «mester» címének a Jegyzésben való megmagyarázása. Itt Fesslernek egy világosan későbbi időre, IV. Béla idejére vonatkozó megjegyzését alkalmazta. Solomnál még tudományos fokozatnak érti Fessler

[1] V. ö. Viszota Gyula: *F. hatása Kisfaludy Károlyra.* Irodalomt. Közl. 1900.

[2] Kisfaludy Sándor 1814-ben kezdett s 1815 szeptemberében már sajtó alatt lévő *Hunyadi János*ának forrása nem a *Geschichte der Ungern* 1816-ban megjelent IV. kötete, hanem Fesslernek 1793—4-ben megjelent *Matthias Corvinus* c. történeti regénye. V. ö. Viszota, id. h. 167. l. — Tolnai Adél: *Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai.* 1911. 26. l. — Koszó J.: *Fessler A. I.* 1923. 105. l. — Papp Zoltán: *Fessler és a magyar romantikusok.* Eötvös-füzetek 10. 36—42. l.

a magister címet, őt magát tekinti különben is a királyfiak nevelőjének. Katona a többfelé talált címmel előbb nem tudott mit kezdeni s csak akkor vette föl a személyek jegyzékébe, mikor a későbbi jelentéssel magyarázhatta. «A Gertrud jelleme ellen tehető kifogás elhárítása», mint már Badics Ferenc kiemelte[1], Katona Istvánnál is megvan, ha nem fogadja is el ténynek a királynő bűnösségét, s annál kevésbbé származtatható Fesslerből, mert a költő már az első kidolgozás előversengésében is foglalkozott vele. Viszont Badics Ferenc tette hozzá Tolnainak Fessler hatására vonatkozó bizonyítékaihoz, hogy a *magyar feleségek állhatatosságá*nak, hitvesi hűségének nemzeti tulajdonságként való említése is oda mutat.

Nem egészen világos, hogy a Micbán-monda beszövésében és az összeesküvésben részes Simon bánnak Micbánnal való azonosításában volt-e egyáltalán része Fessler hatásának. A Micbán-hagyományra az Alvinczi-féle prédikáció, Bethlen Farkas följegyzése és néhány epitaphium alapján Cornides hívta fel a figyelmet az Ungarisches Magazin II. kötetében. (1782. *Von Grafen Simon Mitzbán.)* Már ő azonosítja Micbánt azzal a spanyol Simonnal, Mikhál testvérével, kinek beköltözéséről Turótzi szól. Katona valószínűleg ezt a cikket is ismerte már 1819-ben, mert kutatásai során e folyóirat történelmi vonatkozású cikkeit is kijegyezte[2]; Budai *Magyarország polgári históriájára való lexikon*a is említi Micbán spanyol származásának valószínűségét. Fessler ott, ahol a mondával foglalkozik (II. 840. l.), nem is mondja spanyolnak, noha ő is Cornides cikkéből merít, hanem a tatárjárás idején Esztergomot védő Simon grófról jegyez meg csupán annyit: «wahrscheinlich Mitzbán» (539. l.); ez az azonosítás is Cornidestől származik. Sokkal valószínűbb, hogy Katona onnan vette a Micbán-mondát, ahol készen találta Micbánnak Mikhál öccsével való azonosítását, kinek az összeesküvésben való részességét egy Katona Istvántól *(Hist. crit.* V. 522.) közölt oklevélből már 1815-ben ismerte, t. i. Cornidestől. Fessler adata annál kevésbbé bírhatta volna az azonosításra, mert ismerte az oklevelet, melyet Endre 1228-ban Simon bán, Mikhál bán öccse birtokainak elkobzásáról adott ki; ő tehát sem ezt, sem Micbánt nem tarthatta azonosnak Esztergom védőjével. Magát a mondát ismerhette előbb is, ha másunnan nem, az *Etelká*ból[3], de ezt csak akkor használhatta, mikor Simon jelentőségét Bánk nejével való

[1] *Adalékok Bánk bán történelmi forrásaihoz és magyarázatához* IK. 1925. 4. l.

[2] A III. kötet egy cikkével foglalkozik egy jegyzete *Szabados Kecskemét történetei* 45. lapján.

[3] V. ö. Heller Bernát: *Magyar mese- és mondaelemek*, I. Ethnographia 1909. 65. s k. l.

testvérségének felismerése növelte számára, s a bojóthiak (Cornides szerint és most már szerinte is Micbánék) sorsa Bánk sorsával erősebben összenőtt. Tolnai még azt hitte, hogy Kézai nyomán jött rá arra, hogy Simon és Mikhál húga Bánk neje. Badics bebizonyította, hogy Katona egy erre vonatkozó akkor még kiadatlan oklevelet is ismert s ez az az *iromány*, melyre *Jegyzés*ében hivatkozik. Bizonyos, hogy Kézairól nem mondhatta volna: «Azután akadt egy iromány is elömbe.» Még külön könyvtárőri figyelmeztetéssel sem kell magyarázni, hogy Katona az oklevélre ráakadt: 1815 óta könnyen hozzáférhetett a Széchenyi-könyvtár kéziratainak nyomtatott jegyzékéhez. (*Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Nationalis Hungaricae Széchényiano-regnicolaris.* Sopronii. 1815.) Az 1814-ben nyomott I. kötet 434. lapján szerepel az 1202. évi donatio s a Thota nevére íráshoz való hozzájárulás, két lappal odébb meg az 1221. évi megerősítés. A közbeeső időben történeti művéhez okleveles anyagot is gyűjtő költő könnyen ráakadhatott tehát a számára oly sokat jelentő oklevelekre. Az sem olyan csodálatos, hogy Kézainak Gyulai óta emlegetett helye korábban elkerülte a költő figyelmét. Kézai egész művében szó sincs Bánk esetéről, s csak az idegen eredetű nemzetségek felsorolásában szerepel Simon, Bertramus és világszép húguk, ki Benedictus dux neje lett. Nem csoda, hogy így, mikor csak a *Bánk bán* kedvéért nézte át a történelmi forrásokat, ez elkerülte figyelmét, s Kézait mindjárt félre is tette. De a «világszerte híres szépség» említése s a Konrád név mutatja, hogy az «irománv» után Kézai is ismét kezében volt. Ennek ellenére meghagyja Mikhált a Spanyolországból jött Simon testvéréül s a bojóthi Mortundorff-nemzetség nevét is (Kézainál Mertinsdorfarii) úgy, amint annak idején Turótzinál találta. Mind az «irománv», mind Kézai egybehangzó tanusága alapján megjelölte azonban a beköltözés időpontját, annál inkább, mert önmagában is érthetőbb, hogy a spanyol királyleánnyal együtt jöttek be a spanyol grófok; az első kidolgozásban, mikor még csak Turótzinak Endre uralkodását emlegető előadását ismerte, ezt egészen határozatlanul hagyta. De hogy Alphonsus királyt Melinda férfiideáljai közt nem Fessler hatása alatt említteti, mint Tolnai valószínűnek tartja, az abból is látható, hogy ő nem változtatta volna a nevet a spanyol Melinda ajkán a latinos formára; Fesslernél Alfonso áll, Melinda, mint Katona latin forrásai[1], Alphonsust mond. Nem is szorul külön magyarázatra, hogy csak az új kidolgozásban szerepel — épúgy, mint Jadera említése — hiszen Bánk neje csak itt spanyol s csak itt jött Alphonsus leányával Magyarországra. E Micbán-eset előadásában azért, ha az azonosításban nem is, lehetett része a Fessler-

[1] Timonnál is úgy van: Fuit filia Alphonsi II. Aragoniae regis.

olvasmánynak is; néhány apró stiláris különbség az Alvinczi-féle szöveg átíróival szemben inkább erre mutat.

Katonát tehát a legnagyobb változtatások egyikének megtételére a Bánk nejének kilétét megvilágító oklevél fölfedezése bírta rá. Erre jóval az átdolgozás végrehajtása előtt ráakadhatott, Bárány *Rostája* is korábban irányt szabott annak, s így terve kialakulhatott, mielőtt a részletekben keresztülvitte volna. Arra ezek után elég lehetett a májustól július legelejéig, a fehérváriak első sikereitől a *Jegyzés* keltéig eltelt néhány hét, annál inkább, mert a pünkösdi (abban az évben május 30—június 6) és nyári juristitium s a közbeeső egyes ünnepnapok folytán csaknem egész ideje szabad volt; más években is leginkább a szünidőkben írta meg, amit előbb elgondolt: a *Bánk bán* első kidolgozásának elöversengése is júliusban s ugyancsak Kecskeméten kelt. Így tehát semmi sem cáfolja annak valószínűségét, hogy a fehérváriak megérkezése adta a közvetlen ösztönzést, hogy ne várjon tovább művének új elgondolása szerint való végleges formába öntésével s nyilvánosságra hozatalával; alighanem a Pannonia Bánk bán-cikke is épen jókor jelent meg. Katona munkához látott s a részletekben újabb történeti tudását is felhasználván, néhány hét alatt bevégezte remekművét. Katonánál, ki tudományos céllal is rendkívül alapos forrástanulmányokat végzett az előző években, nem lehet mindenben tisztázni a történeti források kérdését: sok adattal több helyen is találkoznia kellett, így a merénylet idejének pontos megjelölésével, Jadera említésével, az aragoniai király nevével. Talán a Pannonia cikkének utalása nyomán vette elő még Timont és Fesslert is. Ez utóbbinak olvasása, épen a legutolsó időre vonatkozólag kétségbevonhatatlan.

2. A Bánk bán és a színi cenzúra.

Mi történt a *Bánk bán* befejezésétől megjelenéséig, 1819 júliusától 1820 novemberéig? Az, hogy Katona nemcsak nyomtatásra, hanem előadásra szóló engedélyt is várt, arra mutat, hogy legkorábban 1819 szeptemberében adta cenzúrára tragédiáját. Ekkor jött másodszor Pestre a fehérvári szintársulat; az első vendégszereplés már június 16-án véget ért. De az ő drámáját most sem játszhatták. Hiába volt a színészekkel való kapcsolata, hiába lett volna meg ezekben a hajlandóság, hogy az ő körükben ismert írótól, kinek egy régi darabja épen most műsorukon volt (*István a magyarok első királya*, szept. 17.), új, eredeti, még hozzá nemzeti tárgyú drámát előadjanak. Ott volt a cenzúra! «*Bánk bán* nem engedődött meg az *előadásra*, hanem csak a *nyomtatásra*.» Hogy a visszautasítás után ismét jó idő telt el, míg a költő e keserves engedménnyel élhetett,

természetes. A Tudományos Gyüjtemény 1821 áprilisi számában a nyomtatásbeli szükségről is panaszkodik: hogy találhatnának az írók még ismeretlen drámára kiadót, hisz' nem veszi azt senki. Ha előadnák, «onnét majd kitűnne a darab érdeme, mert futna a hír mindenfelé és az újságok csak a közönséges ítéletnek trombitái lennének». Abból, hogy aztán oly magasztaló jelzőkkel illeti a Tudományos Gyüjtemény s egyben a *Bánk bán* kiadóját («nemes, érdemes, édes hajlandóságú Trattnerünk»), érezhető, mily hálás volt iránta, hogy ő mégis — ki tudja, hányfelé való hasztalan próbálkozása után — elvállalta drámája kiadását. Még Gyulainál is, könyve második kiadásában is (161. l.), ott van az a tévedés, hogy Katona a maga költségén volt kénytelen kiadni, pedig a füzet címlapján is ott állt, hogy Trattner költségével jelent meg. Arról sem lehet természetesen szó, hogy Kecskemét városának ajándéka a nyomtatás költségeihez való hozzájárulás lett volna. A fiatalon elhunyt Trattner János Tamásnak irodalmunk felemelése körül szerzett sok érdeme közt a legnevezetesebbek egyike az az áldozat, melyet a *Bánk bán* halhatatlanságáért hozott. Mert áldozat volt. Katona maga is hamarosan látta, ha előbb nem tudta volna, hogy színpadról kizárt drámát kiadni nem sokat ér. Nagyon érthető, hogy a halhatatlanságát féltő költő oly keserűen fakad ki a cenzúra és a cenzor ellen. Nem tudta s nem is tudta meg soha, hogy az ő páratlan remekművének a kiadás mégis biztosította a halhatatlanságot. De mi is bizonyosan sokat vesztettünk. «Ha a madár látja, hogy hasztalan esik fütyürézése, élelméről gondolkodik és elhallgat» — írta Katona legkésőbb 1821 legelején. Ez az általános sententia akkor még nem volt a saját végleges elhatározásának kifejezése, hisz' új terveket érint, a maga helyzetének javítását is célzó javaslatokat tesz. De az elkedvetlenedésben pillanatokra felmerülő gondolat valóra vált: semmi neszét nem hallván a *Bánk bán* sikerének, távol az élénkülő irodalmi középponttól, lemondott terveiről.

Bármennyire fájlaljuk, hogy így történt, nem követhetjük az elkeseredett költőt oda, hogy a drámája vizsgálatával épen megbízott cenzor önkényes intézkedésének vagy akár korlátoltságának tudjuk be a *Bánk bán* elnémítását.[1] Az utasítások s a későbbi események sokkal inkább igazolják a cenzort a mi szemünkben, mint ahogy saját feljebbvalóival szemben magát igazolhatta.

[1] Ezt tette Bayer József *A nemzeti játékszín története* II. kötetének 315—6. lapján, de azóta is sokan, különösen oly ünnepi alkalmakkor, mint legutóbb a költő halálának százéves fordulóján, mikor Katona pályájának önmagában való tragikumát s annak tényezőit sok megemlékezésben elemezgették.

A színi cenzúra eljárásának alapelvei kezdettől végig ugyanazok voltak nálunk. Mikor a magyar színészet első próbálkozása időszerűvé s a francia forradalom réme sürgősen fontossá tette, hogy Magyarországon is külön foglalkozzanak a színi műsorra szánt darabok átvizsgálásával — a hazai német színészet kedvéért erre kevésbbé volt szükség, hiszen nagyjából a bécsi műsorhoz igazodtak — a király 1794. febr. 5-i felszólítására a magyar udvari kancellária az osztrák kancelláriához fordult a bécsi színi cenzúra utasításainak közléséért. Minthogy ily utasítások nem voltak, Hägelin Ferenc Károly, 1770 óta a bécsi, közben néhány évig az összes ausztriai színházak cenzora, állította össze egy memorandumban gyakorlatának irányelveit. Hägelint mindjárt a bécsi színházi cenzúra rendszeresítésének évében, Sonnenfels félévi működése után, bízták meg a művészi, vallási, politikai és erkölcsi szempontból egyaránt fontos tisztséggel. A színi cenzúra egész gyakorlata az ő tapasztalatain alapult; ő maga még csak egészen általános utasításokkal kezdte meg munkáját.[1] Az ő véleményét, úgy amint volt, latinra fordították a magyar kancelláriában s azt küldték le Budára a helytartótanácshoz,[2] hogy az abban foglaltak szolgáljanak utasításul a kebelbeli könyvvizsgáló hivatalnak a színpadra szánt munkák elbírálásában, minden oly esetben, ha nem igazolható, hogy a szóban levő drámát 1793. jan. 1. óta Bécsben legalább kétszer játszották. A későbbi rendeletek csak a hivatali administratiót s a cenzorok illetékességét rendezték, a drámák megbírálása azonban 1848-ig kizárólag a Hägelintől fogalmazott elvek alapján történt.

Hägelin memoranduma mindjárt az általános bevezetésben, ahol a dráma és egyes fajai hatásáról meg az általános erkölcsi és ízlés-követelményekről szól, kiemeli, hogy a színi cenzúrának sokkal szigorúbbnak kell lennie a könyvcenzúránál, mivel a színpadról a hatás sokkal közvetlenebb s erősebb, mint az olvasáskor, másrészt a színházi közönség is vegyesebb, mint az irodalomé, s itt nem is lehet oly korlátozással élni, mint mikor egyes könyveknél megjelölik, hogy csak megbízható olvasóknak adható ki. Ennek az elvnek alapján történt a *Bánk bán* s Kisfaludy Károly néhány darabja engedélyezésének a nyomtatásra való korlátozása is. A részletes utasítások külön szólnak a drámai tárgy, morál és dialogus követelményeiről vallási, politikai és erkölcsi szempontból. Mindenütt bőven vannak

[1] Működését részletesen ismerteti Glossy K. *Zur Geschichte der Wiener Theatercensur* c. cikkében (Jahrb. der Grillparzer-Gesellschaft, VII. 266—98. l.); a következő lapokon egész terjedelmében közli a magyar színi cenzúra szervezése alkalmával készült memorandumát.

[2] Orsz. Ltár. Kanc. 1795. 4004. sz. április 16-án kelt udvari rendelet.

oly pontok, melyekbe a *Bánk bán* nyilvánvalóan és tagadhatatlanul beleütközött. Királyi személy meggyilkolása a leghatározottabban tilos tárgy, uralkodócsalád ellen való lázadást nem szabad semmiképen színre vinni. Hägelin külön említi *Tell Vilmost*. Katona a cenzori eljárás értelmetlenségének jelzéséül hivatkozik *Hamlet*re, *Johann von Schwaben*ra, *Macbeth*re: azok is uralkodót ölnek a «német színeken». Csakhogy a monarchia területén ezek előadását is soká megakadályozták. *Johann von Schwaben*t (Meißner drámája) több más közt külön említi is Hägelin. Érthető módon különösen súlyosnak mondja épen azt az esetet, ha a királyi személy alacsony színben tűnik fel; például Kalchberg *Die Grafen Czilly*jét hozta fel, melyben a hírhedt Borbála, Zsigmond neje szerepel így. Katona különösen keserű szatírával fakad ki, hogy nem is királygyilkolás vagy «az érző ember» keserű felszólalása miatt tiltotta meg a cenzor az előadást, hanem «csak azért, mivel Bánk bán nagysága elhomályosítja a királyi házét». Pedig e cenzori megokolás nagyon is érthető. Természetesen sokkal veszedelmesebb s az utasítások szerint is kétszeresen tilos az oly dráma, melyben az uralkodó személy meggyilkolását annak hibái csaknem jogosnak tüntetik fel. Macbeth királygyilkolása csak felháborodást kelthet, Bánk nagysága elhomályosítja a királyi házét, feléje vonja a részvétet. Katona persze maga is ezt a gyilkosságot kevésbbé érzi támadhatónak, mint Macbethét, de politikai szempontból épen igazolhatósága, a gyilkos nagysága, az iránta ébredhető sympathia veszedelmes. A cenzori megokolás tehát korlátoltság helyett inkább arra mutat, hogy nagyon világosan látta feladatát, értette utasításai szellemét, s az is inkább dícséretére válik, hogy épen Bánk nagyságát érezte döntőnek.[1] A dialogusban persze szintén sok mindent kifogásolhatott volna, politikai s egyházi szempontból egyaránt. Egyházi személyeket emlegetni sem volt szabad, Tiborc pedig elég keserűen szól róluk is. A békétlenek színrevitele a szabályok értelmében egészen lehetetlen lett volna. Hägelin memoranduma végén a forradalom miatt szükségessé vált külön szempontok során kiemeli, hogy minden olyan megjegyzést törülni kell, amely — még ha az író szándékával ellentétben is! — tüntetésre adhat alkalmat. A *Bánk bán* későbbi előadásain történtek, Petur alakjának népszerűsége s az ő megnyilatkozásait helyeslő tüntetések e tekintetben is igazolták a cenzor aggodalmát.[2]

[1] Rámutatott már erre egyetemi előadásaiban Császár Elemér, kifejtve, hogy a cenzor érvelése, a maga hivatalos álláspontjáról, nemcsak logikus, hanem okos is: bizonyítja, hogy megértette a tragédia hősének nagyszabású voltát.

[2] V. ö. Horváth János: *Jegyzetek a Bánk bán sorsához.* Napkelet 1922. 814. l.

Minthogy semmi kétsége nem volt, nem is terjeszthette föl a helytartótanácshoz, s így részletes bírálatot nem is kellett írnia. Megelégedhetett a költőtől panaszolt rövid, egyetlen okot kiemelő megokolással, mely sokkal többet mond, mintha a királynő megölését említette volna. Részletezésre már csak azért sem volt ok, mert ahol a tárgy körül van a baj, részletek megváltoztatásával úgy sem lehet segíteni. «Nach der allgemeinen Regel wird jedes Stück, das im Stoffe selbst anstössig ist, schlechterdings verworfen, weil es selten zu corrigieren ist, indem es so umgeändert werden müßte, daß ein neues Stück daraus entstünde» — írja Hägelin.

A cenzor tehát legfeljebb csak hivatali kötelességét teljesítette s ártatlan Katona elkedvetlenítésében. Inkább enyhe volt ítélete, mint szigorúbb a tőle megkövetteltnél, s még hálásaknak kell lennünk iránta, hogy a nyomtatást megengedte. Ha fellebbvalóira hárítja át a döntést, erre is aligha került volna a sor, s talán örökre eltűnt volna a legremekebb magyar tragédia. Ismeretes Széchenyinek a *Bánk bán* 1839-i előadásán való megbotránkozását kifejező naplójegyzete. De Bécsben a kiadás is mindjárt megjelenése után alkalmat adott arra a vádra, hogy a magyar cenzúra nem teljesíti kötelességét.[1]

De a Bánk bán megjelent már, s ha későn, alkotója halála után is, de elkövetkezett a színpadon diadala is. A diadalút kezdetén legújabb ismeretünk[2] szerint az «Udvarhelyi Miklós részére» Kassán 1833. február 15-én rendezett előadás áll. Azt, hogy az előadás színlapja «itt még soha nem adott» nagy nemzeti drámának mondja a *Bánk bánt*, lehetne arra magyarázni, hogy ugyanaz a társaság másutt már játszotta. De ezt a föltevést semmi sem támogatja — a régi színészek emlékezésére hivatkozó, korábbi előadást emlegető megállapítások semmi bizonyítékkal nem támaszthatók meg s egymásnak is ellentmondanak. A kassai színlap szövegezőjének a reklámon kívül arra is vigyáznia kellett, hogy a hatóságok figyelmét ne hívja fel túlságosan. Ezért, ha úgy tudta is, akkor sem írhatta, hogy soha sehol nem játszották még a *Bánk bánt*. Mert ekkor, tizenkét évvel a dráma megjelenése után is, csak a helyi hatóságok tévedése folytán kerülhetett színre. Történeti szükségesség volt, hogy a *Bánk bán* vidékről induljon el a magyar közönség meghódítására; csak a vidéki cenzor tévedése vagy mulasztása tette lehetővé az első előadásokat — ezek alapján

[1] V. ö. Lábán Antal: *Titkos jelentések Bécsből a száz év előtti magyarságról*. Századok, 1922. 319. l.

[2] L. Rexa Dezső: *Bánk bán első előadása*. Vasárnapi Ujság, 1921. 16. sz.

történhetett meg, hogy végül a fővárosba is eljutott s végleg meggyökeresedett.

A magyar színészet vándoréveinek bekövetkezése megnehezítette az ellenőrzést. Az összes erre vonatkozó rendeletek világosan megmondták, hogy még elő nem adott darabot a helyi cenzorok nem engedélyezhetnek; ha ilyenek előadására kérnek tőlük engedélyt, fel kell terjeszteniük a budai helytartótanács könyvvizsgáló hivatalához, s annak véleménye alapján dönt az előadás ügyében a helytartótanácsnak azzal megbízott előadó tanácsosa. De ez ellen a rendelkezés ellen igen sokszor vétettek. Kellőleg ki nem oktatott új cenzorok könyvvizsgálatra szóló megbízásuk alapján döntöttek az előadás engedélyezése ügyében, arról sem tudván, hogy a színicenzurára vonatkozólag más szempontok is érvényesülnek. A vidéki városok tanácsai pedig néha cenzori döntés nélkül is megadták az engedélyt, ha a színtársulat nyomtatott példányt vagy bármiféle régi színlapot tudott bemutatni. Ez utóbbi esetben előfordulhatott, hogy az első előadás után betiltott drámák előadásának jogát elismerték, hiszen az összes ily tiltó rendeleteket nem is tarthatták számon, mivel nem tartozott rájuk, hanem csak a könyvvizsgálókra. Arról meg szintén nem tudtak, hogy engedéllyel *kiadott* dráma *előadása* azért még tilos lehet. Ez történt a *Bánk bán* esetében is. Ha aztán ilyenféle botlások tudomására jutottak a központi hatóságoknak, esetleg évek multán is vizsgálatot indítottak s megtiltották a további előadásokat. 1823-ban pl. Éder György *Napoleon vagy a győri ütközet* c. drámájának Gedeon László nagyváradi cenzortól engedélyezett előadása miatt indult szigorú vizsgálat, mely három évig elhúzódott[1]. A vétkes cenzor ebben az esetben is azzal védekezett, hogy az engedélyezés idején (1817) nem volt még elég gyakorlata, hivatalbalépésekor ebben az irányban egyáltalán nem oktatták ki, s így nem tudta, hogy előadás engedélyezéséhez nincs is joga[2].

A mulasztás fölfedezése a *Bánk bán* esetében is bekövetkezett, de oly későn — 1845-ben — mikor a vizsgálat lefolytatása s a darab betiltása már kínos feltűnést keltett volna. Ezért is jobbnak látta maga a nádor és a helytartótanács elhallgattatni a későn szemfüleskedő központi könyvbírálószéket. Ez utóbbit 1839-ben szervezték át önálló hatósággá, de a fővárosi színházak műsorának közvetlen ellenőrzését csak 1845 elején bízták rá, míg addig e téren csak véleményadásra volt joga. Most alaposan átvizsgálta a tervbe vett műsorokat s számbavette, mit mily alapon játszanak. Szeptemberben a

[1] Az ügy aktái az Országos Levéltárban: Helytartótanács. 1823—26. Rev. libr. No. 7.

[2] L. ott 1825. 29. Rev. libr. No. 7.

Nemzeti Színház igazgatósága fel akarta újítani a *Bánk bánt* s e végett e hó 6-án ezt is bemutatta. A cenzorok még akkor is valósággal megijedtek tőle, de mivel a színház igazolni tudta, hogy többször játszották már vidéken és a fővárosban, sőt 1839-ben a Nemzeti Színházban is, nem intézkedhetett a maga hatáskörében, hanem a nádorhoz és a helytartótanácshoz fordult a következő fölterjesztéssel:

A nemzeti szinház Igazgatósága Katona József «Bánk bán» czímü, nyomtatásban előbb 1821 évben, közelebb pedig Nagy Ignácz «Színmütár»-a XI^ik füzetében megjelent, s az előbbi időkben már mind a pesti, mind a budai szinpadon ismételve előadott öt felvonásos eredeti történelmi színművét, a nemzeti szinpadoni előadhatásra engedményezés végett bemutatván, — az ezen készszolgálatú könyvbíráló fő hivatal Császári Királyi Fenséged, s a főméltóságú m. k. Helytartó Tanácsnak hódolatteljesen a végett terjeszti fel: hogy miután ezen színdarab, második András Magyar Ország Királya országlása alatt előfordult eseményeket nagyon is élénken rajzolva, nem csak a' külföldiek elleni gyülöletet felette ébreszti, de az asszonyi uralkodás alatti engedetlenek kitörésével, sőt féktelen pártütési elvekkel, annyira telve van, hogy azt, mellőzve a Királynénak abban rajzolt megöletését — már csak czélját tekintve is, ezen engedelmes könyvbiráló fő hivatal színpadoni előadhatásra alkalmasnak nem tartja, s ennél fogva minden kétkedés nélkül elmozdította volna, ha csak előbbi időkben és pedig több ízben mind a budai, mind pesti színpadon elő nem adatott volna — ezen körülménynél fogva tehát császári királyi Fenséged és a fő méltóságú magyar Királyi Helytartó Tanács kks határozatát elvárva, kegyelmébe s kegyeikbe mély alázattal ajánlott marad

Császári Királyi Fenségednek
Fő méltóságú magyar Királyi Helytartó Tanácsnak
Budán Szentmihály hó 12^én 1845.

Elnök távollétében
legalázatosabb szolgái
Czech János m. k.
Beke Kálmán m. k.
ifj. Palugyay Imre m. k.

(Könyvvizsgálószék 1020. Orsz. Levtár. Helytartótanács 35365. sz.)

A helytartótanács szeptember 23-án a nádor elnöklete alatt tartott ülésén, pusztán a dráma ismételt előadásaira hivatkozván, nem kívánt tovább foglalkozni az üggyel. «A bírálati szempontból netalán szükségeseknek találandó kihagyások és módosítások melletti ujjabb előadása nem ellenezteti» — szólt a végzés; rajta az expeditióra vonatkozó külön utasítás: «nyomban». Ez is mutatja, hogy az engedélyezés elhúzódásával sem szerettek volna feltűnést kelteni. Egyaránt kellemetlen lett volna az udvarral szemben a korábbi mulasztások leleplezése s a magyarsággal szemben a most már általános figyelmet ébresztett dráma újabb betiltása. A könyv-

vizsgálószék Mindszent hó 10-én tartott üléséből közli a színház igazgatóságával: «Jelen színműnek a közben törlöttek kihagyása s tett módosítások mellettí előadhatása megengedtetik». (A Színműtár-beli kiadás példányán a Nemzeti Színház könyvtárában.) Így következett el az 1839-ben egyetlen egyszer játszott *Bánk bán* első nemzeti színházi felújítása (nov. 1.); még abban a hónapban négy, három éven belül 21 ismétlése követte, s népszerűsége e hirtelen növekedésében valóban a fokozatosan forradalmivá váló politikai értelmezésnek volt legnagyobb része, amitől a cenzúra kezdettől fogva félt. A három év elteltével, mint ismeretes, majd tíz évre terjedő újabb kényszerű szünet következett, aztán az önkényuralom végéig csak erősen megcsonkított s lényegéből kivetkőztetett formában[1] játszhatták.

3. Plágium a kassai bemutató előadás évéből.

Alig volt meg az első vidéki előadás, egy színész máris meglopta a *Bánk bánt*, s ilymódon már 1834-ben színre került a budai Várszínházban a fővárosban még teljesen ismeretlen remekműnek néhány kilopott jelenete, átplántálva egy idegen tündéries lovagjáték fordítása elé.

1834 július 4-én került színre a *Villi-tánc vagy Az árnyék jegyesek*, egy Püchler Bence után Kiss Jánostól magyarosított «regényes költemény». A budai, valamint a következő év márciusában tartott kassai előadás színlapja megmaradt a Fáncsy-féle gyűjteményben (Múz. Ktár), s Bayer József ismertette is őket *Egy «Bánk bán» tárgyú német dráma és magyar színlapjai* c. alatt. (EPhK. 1904. 141—9. l.) Szerinte a tárgy német feldolgozásai közt «egy sem oly rejtélyes, mint ez». Talány előtte a két színlap. A szereplők nevének sora feltűnt neki, de kénytelen volt beérni annak kijelentésével: «A Benedict Püchler darabja személynevei nyomán a Katona Bánk bánja közti rokonság [így!] és eltérései ügyének bolygatását teljesen értéktelen találgatásnak tekintjük mindaddig, míg a darab eredetije meg nem kerül» — ezt pedig igen valószínűtlennek tartja, mert nincs Püchler nyomtatásban ismeretes drámái közt, s így azt hiszi, hogy Kiss a német színészek útján juthatott hozzá kéziratához. E kézirat azóta sem került elő. Kiss János magyarosítása azonban megvan, s ennek a *Bánk bán*nal való összehasonlítása valószínűvé teszi, hogy az elveszett eredeti vizsgálatának a magyar irodalomtörténet s a *Bánk bán* tárgytörténete szempontjából úgy sem volna jelentősége.

[1] V. ö. kivált Lám Frigyes: *Győri adalékok a cenzúrához és Bánk bán történetéhez.* IK. 1926. 87—101.

A Nemzeti Színház könyvtárában akadtam rá a Pestvármegye tulajdonából megmaradt kéziratra. Címlapja:

A Villi Táncz
vagy
Az árnyék Jegyesek

A Palestinai ut czímü Előjátékkal 1 Felvonásban

Regényes költemény 5 Felvonásban
Báró Pichler Bentze után szabadon
magyarosította Kiss János színész

Budán Mindszent hava napjaiban 1833.

Az előjáték két jelenetből áll. Az elsőnek színhelye «rövid Gothus terem közép- és oldalajtókkal», s benne Ottó és Konradin beszélgetéséből megtudjuk a herceg dühös szerelmét Melinda, Bánk nádor neje iránt. Elég a dialógus egy kis darabját a *Bánk bán* előversengésének megfelelő részlete mellé állítani, hogy az átírás módszere világossá váljék:

Katonánál:

Ottó (örömmel vonnya be Biberáchot) Ah Biberách! örvendj! bizonnyal az enyim fog ő — az a szemérmes [angyal — enyém fog ő lenni, kiért sokat olly nyughatatlan szívvel éjtszakáz- [tam! Oh Biberách, enyim bizonnyal ő!!!

Biberách Hm, hm, ugyan bizon! [Melinda? jó!

Ottó Oh melly hideg! — Mit is beszé- [lek én ezen megúntt fagyos személy üres szívének, aki eddig sem tudá azt hogy mit tegyen forróan érzeni.

Biberách. Ej, söt igen nagyon tudom, [kegyes Herczeg; ha csak reá találok is gondolni, könnybe lábbad a szemem, ollyan nagyon tudom heves szerel- [münk áldott javát savát meg érzeni.

Kissnél:

Otto (örömmel vonja be magával Konradint) Ach! Konradin! Örvendj, az enyim, bizonnyal enyim leend ő, az a' szemérmes angyal — (enyim leend ő, kiért nyugtalan szívvel olly sokat éjszakáztam, kit már rózsaéveimben képzelgésim álmaimba szöttek, enyim. oh Konradin! enyim ő!!!)[1]

Konradin Hm, hm, ugyan! Melinda? jó!

Otto Oh melly hideg! — Mit is beszélek én ezen megúntt fagyos embernek (kit Grönland dermesztő jege egészen elfásított, kinek szívében az érzelmek minden csírája ki aszott), ki a boldogító szerelem láng érzeményét sohasem ízlette —

Konradin Ej söt igen kegyelmes Herczeg annyira, ha csak reá gondolok is, könnybe lábbad szemem olly nagyon tudom áldott, boldogító szerelmünk javát, savát meg érzeni.

Tovább is így írja ki Kiss a *Bánk bán* szövegét: csak a verssorokat oldja fel, ahol a ritmus formálta a kifejezést, egy-két helyen szokatlanabb fordulatokat kicserél, maga is told be tetszelegve újabb hasonlatot, képet a meglevők mellé. Az előversengésből csak a királynéval való jelenetet hagyja ki.

[1] Ami zárójelben van, az a kéziratban utólag át van húzva.

Ottó Konradin moralizáló megjegyzéseit visszautasítván, tovább áradoz szerelméről, a legvadabb tervekre gondol, majd észreveszi vigyázatlanságát s e fenyegetéssel hagyja el a Rittert: «Konradin, ha te árulóm lehetnél — akkor reszkess a felébredt Tigris bosszújától, mert melly kéz Fülöpöt a sírba fekteté, téged is könnyen megnémíthat». Konradin «kis ideig egy kezével a' más kezén dobol», aztán mondja az előversengés végén álló szavakat, majd azokat, melyeket Biberách Ottó és a királyné nagy jelenete s a porok átadása után mond, elhatározván, hogy a magyarsággal tart, aztán épúgy, mint az, «le akar ülni, de más jutván eszébe, halkal föl kél, 's Ottó után ballag».

A 2. jelenet Endre búcsúja családjától s országától a palesztinai út előtt. A Nagy-úrra bízza családját, Melindát pedig Gertrud vígasztalójául kéri fel. Pálcáját maga adja át Béla fiának, hogy kihasználva az alkalmat, fiatalon tanuljon bele az uralkodásba. Közben töredelmesen gondol a maga gonosz tanácsadóktól irányított lázadó ifjúságára. A nádor a határig a sereggel megy vezéreként. A válás pillanatában Gertrud elájul, Melinda siet segítségére. E puha, gyöngéd lelkű királynénak Melindához szóló szavai is:

> Jó Melinda, rokon érzetünk soha se szakadjon meg, engem Hunnia Szent Koronája büszkévé, de dölyfös zsarnokká soha nem tehet. — Mélyen érzem milly nagy nemzetnek Királynéja lettem, bizodalmukkal vissza élni nem is kívánok. — Jó Melindám, csak a te baráti biztos kebledbe hullatja az árva Gertrud bátran könnyeit...

milyen másnak mutatják, mint amilyen a Katona királynéja. De ő is mulatságok rendezésével akarja az elhagyottság fájdalmát elűzni. Csak ennyi okát látjuk annak, hogy aztán az ő viselkedésével is sokan elégedetlenek. Erre ismét csak azért van szükség, hogy a *Bánk bán* következő jelenetei mégis valahogy beilleszthetők legyenek.

Mert az egész első felvonás ismét csaknem a maga egészében *Bánk bán*-szemelvény. A szín «a mulató palotának külső szobája. Némelly asztalokon italok». Először Lévai Soma és Zarándi Simon, Simon és Mikhál bán szerepének átvevői ülnek egy asztalnál; «vendégek jönnek vegyest békétlenekkel, kik komoran minden valakire való ügyelés nélkül leülnek és isznak». Lévai teszi meg Simon bán megjegyzését s ő koccint Zarándival, mint Katonánál a két békétlen. Tihamér (=Petur bán) jön közéjük; a színésznek szóló utasítások s a dialógus csaknem betűről-betűre egyeznek, csak a bojóthiak történetére való célzások maradtak el, s Tihamér, a cenzúrára való tekintettel, Carthusianus helyett a sír némaságát emlegeti, a királyné ellen való erősebb kifakadások utólag vannak kihúzva. Melinda emlegetése is hiányzik itt, hiszen sorsa nincs is oly szoros kapcsolatban a királyné ellen való összeesküvéssel. A beszél-

getést itt is a királyfiak nevelőjének, Regétzinek, Konradinnal való megjelenése akasztja meg, mint a *Bánk bán*ban Myska báné s egy Ritteré. Tovább is épúgy folyik a beszéd, de Tihamér szavaiban (Nagy-nagy mi játékon forog) csak a hazáról van szó s nem Melindáról is. A szabadság éltetése után itt is mindenki távozik, csak Tihamér marad, meglátván Bánkot. Bánk és Petur jelenetét minden változtatás nélkül átveszi Kiss, aztán nála is felbukkan a háttérben Konradin. Bánk megdöbbent töprengése közt «becsúszik» a paraszt, csak a neve Zalán Tiborc helyett. Itt az első Tiborc-jelenetbe vannak olvasztva a másodiknak leghevesebb panaszai. Mikor Zalán tolvaj-szándékát említi, akkor mondja Bánk útonállónak, s erre fakad ki Zalánból a panasz háza népe szenvedéseiről, s ezekkel igazolt belopódzásának elbeszélése is itt következik. «No jól van» — mondja Bánk, s ekkor veszi észre a szegény paraszt: «Szerelmes Istenem, hiszen nem is figyelmez rám». Bánk sóhajtását érti ismét szánalomra, s erre tör ki fájdalma az urak szánakozásán való keserű gúnyban s folytatja az idegenek dőzsölésének ugyancsak szószerint átvett panaszolásával. Bánkból most szakad ki megint Melinda neve, mint Katonánál az első Tiborc-jelenetben s innen kezdve a jelenet végéig ismét egy helyről másol Kiss. A merániak említését Zalán panaszában maga az író mindenütt kihúzta s az izmaelitákat hagyta meg helyettük, előadásra azonban így sem került a jelenet. A színlapokon Zalán neve egyáltalán nem szerepel, s a kéziratban — nyilván cenzori utasításra — áthúzták Zalán egész szerepét. Bánk hosszú monológja maradt a jelenetből: a jelszón való megdöbbent töprengést közvetlenül folytatták Melinda nevének lealacsonyításán rágódó szavai. Bánk távozása után ismét Konradin jön elő, lassan körülnéz, aztán a hallottakból levonja magára a hasznos tanulságot ugyanazokkal a szavakkal, melyekkel Biberách Ottóval való újabb jelenet után («Itthon vagyon tehát.... a' nélkül is megtörténik»).

Idáig tart az egészben kiírt jelenetek sora, a továbbiakban már több a változtatás. A békétlenekre többé semmi szükség. Gertrudist mindenki angyalként emlegeti. Az első felvonás végén egy kertben, mely fölé a várból függő tornác nyúlik, Gertrud panaszkodik Melindának: a mulatságok sem vigasztalták meg. Előérzet is gyötri: azt álmodta, hogy egy üldözött őzecske helyett ő pusztult el. Ottó keresi Melindát, de nénje jelenléte miatt úgy tesz, mintha búcsúzni jött volna, mielőtt ő is harcba menne. Közben szíve sebét is említi, s Melinda azt feleli rá, amit Katonánál szerelmes panaszaira: «Sajnálom, herceg, szerelmem által csak egy lehet boldog, az pedig Bánk». Ottó azzal a szenvedélyes kitöréssel könyörög, mellyel Katonánál a mulatság oszlásakor («Melinda! Oh miért kell nekem ollyan nagyon szeretni... mellynek Csak Ottó és Melinda lakosa»).

Aztán letérdel, Melinda tiltakozására pedig épúgy felel, mint Katonánál: «Előtted a'kit imádok» stb. Gertrud is figyelmezteti, hogy valaki megláthatja. De már késő is. A felzavart lelkű Bánk épen megjelent a függő tornácon s most szenvedélyes kifakadással tűnik el onnan. A királyné menekülésre bírja öccsét, Melindát maga akarja megmenteni, de Bánk ott éri őket. Melindát akarja leszúrni, de a királyné veti közbe magát s őt éri a szúrás. Bánk kétségbeesik. Gertrudtól még azt is megtudja, hogy Melinda ártatlan, s Ottó csak búcsúzott tőle az ő jelenlétében. Aztán maga a királyné sietteti távozását, nehogy ott érjék az udvarbeliek. Alig rohan el Bánk, jön Béla s a főurak. Szerényit a királyfi a gyilkos után küldi.

A II. felvonásban megérkezik Bánk a szileni várba, húgához, a szép Emelkához. Ez Mikhál várnaggyal lezáratja a kapukat s összehivatja a fegyvereseket, majd maga rohan a védelmet vezetni. Bánk kétségbeesését növeli, hogy húgát is veszélynek tette ki s talán már el is vesztette. Nem épen odaillően mond néhány Katona hősének felvonásvégi monológjából átalakított büszke szót: «Most úgy állok itt pusztán, mint akkor, midőn az alkotó szavára a reszketve engedő Chaosz magából ki bocsájta. De tehettem é máskép? nem — egy mennykő csapás ugyan letépheti halandóságom köntösét, de azon érzelmet, hogy hazámért éltem, ki nem törölheti». Mikor a vár egy része már ég, Emelka meglátja Szerényit, arra a vitézre ismer benne, ki őt egyszer rablók kezéből kimentette, s megdöbbenve berohan.

A III. felvonás elején Bánk épen kikiált, hogy adják át a várat, ki akarja magát szolgáltatni, de ekkor rohan be Emelka, megmondja, kit látott. Mikhál jelenti, hogy a vár az ellenség kezében van. Bánk kiugrik az ablakon, belülről látják, hogy megszabadul s eltűnik. A belépő Szerényinek Emelka azt mondja, hogy csak azért állt ellen, mert megijedt a fegyveres sereg érkezésétől. Bánkot hiába keresik, s a vár átkutatása után Szerényi kér bocsánatot a pusztításért. Ő maga sajnálja is Bánkot, jó barátját. Kiderül, hogy Emelka megmentője nem ő volt, hanem bátyja. Ez mindig rá gondolt azóta s másfél hónap előtt épen hozzá készült, hogy nőül vegye, mikor hirtelen meghalt. Mindent öccsére hagyott, csak Emelka képét vitte magával a sírba. Társai sürgetik Szerényit. Emelka máskorra meghívja, Szerényi kérdi, ne jöjjön-e örökre hozzá. Emelka megrémül, nem mer felelni. Megérkezik Losonczi Gáspár, a nagybácsi. Bánk számára bocsánatot hoz a Gertrudtól megkérlelt Bélától; csak addig ne mutassa magát az udvarban, míg a királynő teljesen meg nem gyógyul(!), s maga nem tud neki a trónról bocsánatot hirdetni. Szerényinek kell a királyhoz megvinni a történtek hírét, de a nagybácsi még azelőtt akarja húgát hozzáadni. Másnapra kitűzik a jegyváltást.

A IV. felvonásban Szerényi éjjel felriad hálószobájában. Előbbi jegyesének árnyéka ijeszti; ez az ő hitszegése miatt halt meg a jegyváltás napján, s most inti, ne maradjon, különben Emelkát is romlásba ragadja, ők is jegyváltásuk napján halnak meg. Emelka sem tud aludni; az jár fejében, hogy megfogadta: ha másé lenne, mint megmentőjéé, árnyék-jegyesként szálljon a föld gyomrába s a villi-tánczban keressen férjet. Reggel már bizonytalanul mondanak igent Losonczi újabb kérdésére. A jegyváltás után áll eléjük Divéki Gunda, a Szerényi hűtlensége miatt meghalt Mária anyja. Szerényi elrohan. Emelka összeesik, aztán tébolyodottan követeli magának a hűtlen jegyest: «Én fogom őt a villi tántzra vezetni».

Az V. felvonásban éjfélkor egy regényes völgyben sírok körül táncolnak a villik. Frissen ásott sír vár új lakóra. Emelka jön közéjük. Látja halott megmentője sírját s mellette egy elkészített friss üreget. Szerényi Imre berohan s látja mindezt. A villik, köztük Emelka, körültáncolják, s kakasszóra holtan esik össze. A villik eltűnnek. Ebben a pillanatban ér oda Bánk. Meglepetve ismeri föl Szerényit. Halotti éneket hall: Emelkát temetik. Losonczitól hallja, mik voltak Emelka utolsó szavai, s bizonyítja, hogy csakugyan az imént tűntek el a villik. Aztán a koporsó mellé rogyva, azokban a végletesen fájdalmas kitörésekben panaszolja gyászát, melyekben Katonánál Melinda koporsója mellett:

Oh hogy neked is csak egy volt életed, hol a' könny, melly ennyi kárt fel tudna olvasztani? Szaggassatok homlokotokon sebeket 's vért sírjatok, le tépetett az isten legszebb remeke. *(Rózához* [Mikhál lányához] *ki könnyez)* Leány te is sírsz? Könnyü a te könnyed, mint egy határtalanságban repülő porszem. Emelka! serkenj fel — hisz ösmered te Bánkodat — oh hogy vak sorsomnak hozzád kellett vezetni; — nem ezt akartam én — nem ezt — süket fül — homályos szem — hasadj ki szív *(fejét a földhez nyomva görgeti)* a' teremtésben nincs vesztes, csak én —.

Losonczi az udvarhoz hívja, közli vele Béla kegyelmét; Mikhál jegyzi meg Myska bán szavaival: «Vannak olly esetek, hol a' kegyelem sokszor büntetés». Utoljára is ugyanúgy tör ki Bánkból a fájdalom, mint Katonánál:

«Az ég siket fájdalmaimra... Könnyes tekintettel törölte ki nevemet az élet könyvéből». Losonczi letérdel: «Örök mindenható vedd fel őt kegyelmedbe». «Mind le térdelnek, a hátulsó kárpit föl megy, hol Szerényi, Emelka és Klára karjai közt, felhőkben lebeg, villi árnyékoktól körül lebegve, lassu muzsika alatt a kárpit csendesen le foly. Görögtűz.»

Néhány drámai jelenet látványos-, énekes-, táncos tündérjátékra aggatva! A tragikus patosz furcsa keveredésben van a lagymatag-érzelmes és borzongatóan kísérteties jelenetekkel. Minél nagyobb az ellentét a kétféle elem közt, annál érdekesebb e stílustalan tákolmány a *Bánk bán* diadalútjának kezde-

tén. A német eredetinek tárgya a párját elragadó holt jegyesnek sokféle változatban ismeretes motivuma. Püchler Bencének volt több magyar vonatkozású darabja; egyiknek *(Pasmann v. Ghym)* a sajói ütközet, másiknak Hunyadi, harmadiknak Buda visszafoglalása a tárgya.[1] Ő maga a magyar kancellária legreakciósabb tanácsosának volt a fia.

Bár *Der Willi-Tanz* c. drámájának Kiss magyarosításán kívül semmi nyoma nem ismeretes, meglehetős biztossággal kikövetkeztethető, hogy az is Magyarországon játszott, sőt meséje lényegére s a magyarosítás hozzá való viszonyára is következtethetünk. Szillyén vára, hova Kiss János szerint Bánk húgához menekül, s hol emez szerencsétlen véget ér, nyilvánvalóan Sillein, azaz Zsolna. Ennek környékéről ismeri a villik mondáját Artner Mária Terézia, kitől 1822-ben Hormayr és Mednyánszky *Taschenbuch für vaterländische Geschichte*jének III. kötetében *Der Willi-Tanz* cím alatt egy ballada jelent meg. Egy tót dudás meséli el benne feleségének, mint találkozott egy esküvőről hazatérőben a villikkel, köztük az aznapi vőlegénynek hűtlensége miatt meghalt kedvesével. Püchler többi romantikus játékának témáját is balladákból vette (Schiller: *Der Kampf mit dem Drachen;* Körner: *Der Kynast);* alig lehet tehát kétség, hogy a villi-tánc mondáját is Artner M. T. említett költeménye[2] nyomán dolgozta föl. Nagyon valószínű, hogy magyar vitézi körbe csak a magyarosító ültette át s Bánk családjával csak ő hozta az esetet kapcsolatba; már az is erre mutat, hogy magyarosításnak jelzi munkáját a kéziratban s a színlapokon egyaránt. Azt meg már a szórul-szóra kiírt jelenetek s a magyar darab összetákolásának külsőleges módja nyilvánvalóvá teszik, hogy Bánknak a merényletig jutását csak Kiss vette bele a játékba. A «romantikus költemény» tárgya csak annyi lehetett, hogy a jegyese állhatatlanságát megismerő leány a jegyváltás napján meghal s a villik táncában magával ragadja a hűtlent. Maga is előre fél sorsától, mert ő jegyváltásával hűtlen lett megholt jegyese, a vőlegény bátyja emlékéhez. Magukban e balladás tárgyat lepergető jelenetekben a legkisebb célzás sincs Bánk sorsára, csak külsőleg ráillesztett keret a másik cselekvény. Az árnyékjegyest megteszi Kiss Bánk húgának, hogy néhány figyelmét megkapó drámai jelenetet

[1] Ez utóbbit Bayer nem említi, pedig több példányban megvan a budapesti könyvtárakban. *(Die Wiedereroberung Ofens im Jahre 1686 oder Fürstengrösse und Untertanentreue.* Dramatisches Gedicht in Jamben und 3 Aufzügen zur Krönungsfeier gedichtet. Wien 1830. 94. l.)

[2] A következő évben ugyanolyan címmel Köffingertől közölt a Taschenbuch egy költeményt, de ott más kapcsolatban szerepel a motivum. Artner balladáját különben a bécsi Allgemeine Theaterzeitung külön kiemelte (1822 febr. 5.), s ha más nem, ez is fölhívhatta volna rá Püchler figyelmét. (V. ö. Pausz Gabriella: *Nemes A. M. T.* Német Phil. Dolg. XXI. 107. l.)

előrebocsáthasson. Bánk féltékenységi dührohamában neje helyett véletlenül szúrja le a magát közbevető királynét s húgához menekül; az érte küldött vitézek vezére így találkozik a leánnyal. A dráma végén aztán Bánk Emelka halála okának érzi magát. Megrázó patosza itt szinte komikummá válik, midőn azt emlegeti: «nem ezt akartam, nem ezt!» — hiszen egyáltalán semmit nem akart abból, amit tett. A vak féltékenységi kitörés előkészítése sem követelte meg azokat a jeleneteket, amelyekben Bánk félelmes szenvedélyét rajzolta Katona. A békétlenek szereplése meg egészen megokolatlan, aztán meg is feledkezik róla a plagiárius. Mert a *Villi-tánc* jeleneteit már, a hozzákevert történeti-mondai elemre nem is gondolva, sorjában fordítja s annyira megfeledkezik néhol a kezdetről, hogy utólag kell egyet-mást hozzáigazítania. A személyek jegyzékét előre leírta; az elején Endrétől Melindáig sorba úgy következnek, mint Katonánál. A továbbiakban is lehetőleg felhasználja a *Bánk bán* szereplőinek nevét. Peturt, Tiborcot, Biberáchot más néven (Tihamér, Zalán, Konradin) szerepelteti ugyan, de azonos rangmegjelöléssel. A főurak közül Lévainak Soma, Zarándinak Simon a keresztneve, az Emelka történetében, tehát a fordított részben, szereplők közt pedig a várnagynak Mikhál nevet adott. Mikhál helyett attól kezdve, hogy a *Bánk bán*nal való kapcsolatot, tehát a folytonosan figyelő toldozgatást elejti, következetesen Gosztonyit írt előbb Kiss és csak aztán javította ki a beszélő nevét. Ugyanez történt Emelkáéval is, az ő nevét ebben a részben többnyire az Ilka név fölé írta. Föltehető volna, hogy a Gosztonyi és Ilka név az eredetiben megvolt. Az Ilka nevet Püchler is vehette volna a Gaáltól fordított Kisfaludy-drámából, s Kiss így helyébe ugyancsak Kisfaludyból népszerű nevet, a *Tatárok Magyarországban* hősnőjének nevét tette volna. De nem közvetlenül Kisfaludyból vette, hanem ugyancsak a villi-téma egy más feldolgozásából, Majláth *Magyarische Sagen und Märchen* c. gyűjteménye első darabjából, melynek magyar fordítása már az első Aurorában megjelent. Itt is Emelka a villivé változó hősnő neve;[1] dajkájának viszont épúgy Gunda a neve — Kisfaludy *Stibor vajdájá*ban az úrfi kedveséé — mint Kissnél az elhagyott előbbi jegyes anyjáé. S ezt az utóbbi nevet, Divéki Gunda nevét szintén rendszeresen utólag javította Kiss a Drágffy Borbála név helyére. Mikhál leánya is utólag lett Biriből Róza. A Szerényivel levő főurak nevét is több helyütt csak ekkor javította Lévai *Somá*ra és Zarándi *Simon*ra; mindkét név a Szentgyörgyi Orbán név helyére került. Hogy az utólag kihúzott s a *Bánk*

[1] Mint Kissnél s valószínűleg Püchlernél is, itt is megvan az az elem, hogy a villivé vált leány kedvesét ragadja magával a táncba; az Artner-féle balladában ez nincs meg.

*bán*ból meg egyebünnen másokkal pótolt nevek Püchler darabjából valók-e vagy már szintén magyarosítás eredményei, nem dönthető el határozottan. A «magyarosítás» megjelölésből az utóbbi gyanítható, Kiss név-tévesztései pedig azzal is magyarázhatók, hogy előbb végezte el a magyarosítást és aztán toldotta hozzá, amit a *Bánk bán*ból használhatott; ekkor aztán újra összeállította a szereplők jegyzékét is, de az előbb elkészült magyarosítás átírásában sok helyen figyelmetlen volt.

Kiss János tákolmánya tehát semmiképen nem «Bánk bán-tárgyú német dráma» átdolgozása. Létrejötte azonban jelentős tény mint a *Bánk bán* diadalútjának egyik útjelzője. Kiss János a kassai színészcsoporttal jött 1833 nyarán, alig öt hónappal a *Bánk bán* kassai bemutató előadása után Budára. Itt a társulat súgója volt, utóbb megvált a színtársulattól s a Honművész színházi rovatvezetője lett. 1839-ben róla írta Vörösmarty *Sikinár* (=Kis Iván) c. csípős epigrammáját:

> Súgóból Sikinár kritikus lőn. Annak előtte
> Hallgatták, és most nincs ki ügyelne reá.
> Nem csoda: más műveit olvasta ki akkor irásból;
> Most önnön nyomorék ötletit adja elő.

Szorgalmas fordító és átdolgozó is volt, s épen ő fordította a *Belizárt* is, melyet az *Árpád ébredése* után a Nemzeti Színház megnyitásakor is játszottak. Úgy látszik, a *Bánk bánt* is épen ő «olvasta ki irásból» a kassai előadáson, s legalább az dícséretére válik, hogy neki is nagyon megtetszett mindjárt, mint Udvarhelyinek és Egressynek. De nem állt oly önzetlenül dicsősége szolgálatába. Mivel Budán még nem mertek próbálkozni Katona drámájával, s bízhatott benne, hogy az itteni közönség még nem ismeri, néhány hatásos jelenetet próbált más kapcsolatban s a cenzor szájaize szerint átalakítva színre vinni, dührohamban igazságtalanul elkövetett véletlen cselekedetté alacsonyítván Bánk «igazságos bosszúját» s a királynőt nemes mártir-alakká emelvén. Tiborc-Zalán jelenetét még így is kihagyatták s a békétlenek jelenetéből a királyné és Meránia ellen való kifakadásokat.

Bánk a fővárosban itt lépett először magyar színpadra, s a legnagyobb magyar drámaírónak hősével való azonosulásából megszületö szenvedélyes, majd kétségbeesett szavak e darabban dübörögtek először a fővárosi közönség felé.

WALDAPFEL JÓZSEF.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÉS PERCZEL ETELKA.

(Második, bef. közlemény.)

III.

Vörösmarty belső énje súlyos válságon ment keresztül. Hiába tudta, hogy vágya sohasem teljesedik be, lelkét teljes erővel hatalmába kerítette érzelmi világa, s bármire gondol, a gondolatok mögött megjelenik eszményképe. Nagyobb elbeszélő költeményeinek elegikus részletei ebben lelik magyarázatukat. Vérző szívére balzsamot vár ugyan az időtől: «Meggyógyít az idő, jobb orvos nincs az időnél» (VIII. 143) — de Etelka alakja akarva, nem akarva nyomon kíséri a költő borus képzeletét.

Ennek az *epedő* szerelemnek első igazi irodalmi gyümölcse a *Zalán futásá*nak Hajnája. Hajna alakját Etelkáról mintázta meg, a kedélymozgalmait azonban nem Ete alakjába objektiválta — hiszen Ete boldog szerelmes — hanem a délszaki tündér alakjához fűzte. A IX. éneknek ez a néhány sora a maga lelki élményét tárja fel s egyenesen Perczel Etelkának szól:

> Délnek völgye szivem titkának régi hazája,
> Dél völgyében is ily tüzes a lány szép szeme. Rajtam
> Nem könyörül; de megöl ragyogó sugarával utóbb is
> Vagy hova vesztem el így?... Megtérek Hajna, tehozzád.

A költő egy pillanatra kiesett szerepéből, szép szeme világa a valóságra vetődik, de csakhamar visszatér a költői álmok országába. Pedig ezek a sorok Perczel Etelka kezébe fognak kerülni! Ez igaz, de akkor szerzőjük már országoshírű ember lesz.

A *Zalán futása* 1825 augusztus havában jelent meg. Perczel Sándor 10 példányt rendelt meg belőle. Etelka bizonyára olvasta a fenti sorokat s megértette, kiről van szó. A költő azonban ebben az időben ritkán találkozott vele, s Etelka egyébként sem könyörült rajta, miként az idézett sorokból világosan kitetszik.

Hajna alakjával foglalkozott eddigelé legtöbbet a Vörösmarty irodalom. Gyulai Pál után Bodányi Aranka külön értekezést szentelt neki.[1] Horváth János is külön foglalkozik vele a *Zalán futásá*ról szóló már idézett tanulmányában. Maga Vörösmarty is az ő alakjában akart az első szerelem gyöngéd

[1] Bodányi Aranka: *Ete és Hajna epizódja.* 1912.

s tiszta érzelmével emléket emelni Etelkának, mintha csak ez az emlék nyílt szerelmi vallomás akart volna lenni. Korábbi nyilatkozatai asztalfiókjában maradtak, vagy csak később jelentek meg, részben álnév alatt, nyomtatásban. Stettner Györgynek 1825-ben Pestről ezeket írja. «Hogy szép leányom tetszik, örülök. Tudod, kit gondoltam, annak köszönhetek mindent.» *(Eml.* 190.) Barátai előtt is valószínűleg csak Hajnáról beszélt.

A *Zalán futását* részben Görbőn, részben Pesten írta Vörösmarty. Levelei igazolják fenti állításunkat, hogy Görbő után ritkán találkozhatott Etelkával, akárcsak Ete Hajnával. Tanítványaival többnyire Pesten volt s csak a nagyszünetben rándult le Börzsönybe, hol nem mindig találta otthon Etelkát. Ez a körülmény látszólag súlyosbította helyzetét, de valójában hozzájárult ahhoz, hogy szíve lassanként belekeményedjék a megváltozhatatlan sorsba. Mutatja ezt Stettner Györggyel folytatott levelezése. Stettner György Vörösmarty legbizalmasabb baráti köréhez tartozott; eddig kiadott levélváltásuk 1824 szeptemberétől 1849 novemberéig terjed. A Fábián Gábor ösztönzésére írt s *Zalán* elejére tett «kezdeti versezet»-et is Stettnernek mutatja meg először Börzsönyből 1824. szept. 29-én. Ez az *Előhang* tehát ott készülhetett. Barátjának arra a kérdésére, hogy Pestről egyenesen Börzsönybe megy-e, 1825. aug. 27-én szomorú hangon válaszol:

«Nem, Barátom! itt maradok még 8-ikáig munkám miatt s azután sem sietek igen; mert nincs nekem ott számomra semmi is. Ha a setétség országába mennék, nem esnék nehezen, mert mondhatnám: Uram! te setétnek teremtetted ezt és ez szép nem is volt soha; de én láttam a déli völgy világát s most ő nincsen ott. Nem is kérdeztem, meddig marad el, vagy még visszajön-e? Mert mit használ: a valóságot még úgyis elég korán lesz megtudnom. Gyermeki könnyüséggel azt gondoltam, tán látom még egyszer s ezt gondolnom is oly kedves vala. Most kegyetlenül vége lesz mindennek. Iszonyú ürességet találok majd ottan, hol mindenem volt; borzasztó csendet, hol az ábrándozás kedves alakjai bájosan zengettek körömben. Vergődő kedvem egészen oda van: A bánat és evődő fájdalom egész táborával általment lelkemen: olyan az, mint az eldúlt mező. Meggyilkolva fetrengenek rajta az élet örömei s mely még csak haldokol közöttök, jajgatással borzaszt. Így vagyok most, nem tudom, hogy lesz tovább: tán gyógyít az idő; de úgy vélem, hogy az a gondolat, mely képzelt boldogságomba szőve volt, pótolhatatlan hiányt fog hagyni egész életemben. Attól, kit mindenekfelett hatalmasnak hiszek, lehetetlenséget nem akarok kérni, ami pedig azonkívül lehetséges, az mind csekély nekem. Ha Börzsönyből visszatértemben látni találsz, keresztül látsz rajtam; mert előre képzelem, hogy agyon leszek sujtva. Mily boldog Maróty![1] Miért nem tanultam én az ő mesterségét,

[1] Maróti István (1799—1845) tanulótársa s barátja volt Vörösmartynak. Szinnyei: *Magyar írók*, VIII. 689.

nyelveit: elmennék a jegekhez, hogy fagyasszanak meg, el Kaukazushoz, hogy temessen el engem: itt még holt testemnek is fájni fog a föld s nem hiszem, hogy szünhetik fájdalmam, mert csontom, velőm s talán minden hajam szála el van fogva általa.» *(Eml.* 189. l.)

Stettner érzi, hogy barátjának balzsamra van szüksége, külön levelet ígér vigasztalására, de utal arra az országos szeretetre is, mely Vörösmartyt körülveszi. Ez később hasznos orvosságnak fog bizonyulni, Vörösmarty hálás is érte; most azonban a heves fájdalmat nem tudja egyszerre megszüntetni. Vannak sebek, amelyeknek gyógyulásához nem napok, hanem évek kellenek, s Vörösmartyé ezek közé tartozott. A költő fájdalma azonban virágokat terem, mint virág nyílik a sírhalom tetején az elhunytak haló porából. A szívettépő fájdalom Vörösmarty legmeghatóbb leveleinek s irodalmunk legszebb nőalakjainak ad életet.

1825. szeptember 28-án Stettnernek Börzsönyből a többi közt ezeket írja:

«Eltaláltad, hogy elvezekeltem Börzsönybe. Itt vagyok s itt van elválhatatlan társam, a reménytelenség. Minden, ami sanyarú és lesujtó lehet, megvan e mondásban; elgondolhatod, hogyan voltam, mikor ezt éreztem... Siket vagyok mindenre, mint a nehéz föld, csak fájdalmamra nem... Meglett korú vagyok és semmi kilátásom. Ennek méltó meggondolása arra határozott és szinte megkeményített lejövetelem előtt annyira, hogy akármi hideg elfogadást, sőt talán megvetést is képes lettem volna elszenvedni... Alkony volt; ifjúsága legszebb bíborában állott szülei és testvérei körében, hasonlíthatatlan szépségű sugár termete nem mutatott földi származásra; mint az örömnek angyala, úgy fogadott tiszta, bútlan tekintetével.... Láttam, nem a szerelem szólamlik meg belőle, de még egyszer megáldám Istenemet, hogy őtet láthattam, s erősen fogadtam, őtet holtig emlékezetemben éltem angyalának tartani.... Kímélnek jelenlétemben, de mégis úgy vagyok, mint amely hajót az örvény több mérföldről lesodor, nem hirtelen vész, de minél később, annál szörnyebben, bizonyosabban.» *(Eml.* 194—195. l.)

A levél nagyon élesen rávilágít a helyzetre. A család is, Etelka is tud Vörösmarty érzelmeiről. A *Zalán futása* fent idézett sorai világosan beszélnek. A költő hideg fogadásra, sőt megvetésre számít. Ez a sejtelme nem válik ugyan valóra, de annál szomorúbb ránézve, hogy a 18 éves hajadonból nem a szerelem szólamlik meg.

A költő most érzi igazán árvának, elhagyottnak magát. Lantjához nyúl, de a lant csak bánatot tud énekelni. 1825. október 10-én Börzsönyben szomorúan énekli:

Míg a képzelődés könnyü szárnyán
Lengedeztek gondolatjaim,
S messzejáró lelkem szent hevével
Kísérgettek égi álmaim,
Gazdag voltam édes bánatimban,
Gazdag, bár nem boldog, örömimben,
S a remény lágy karján szúnyadék.

Most a férfiúság reggelére
Mért ily árván, ah mért ébredek?
Oda vannak áldott képzeményim,
A szép álmok elröppentenek.
Egyedül van lelkem örömében,
Egyedül a búnak tengerében,
Nincsen őre, nincsen angyala.
Óh a jég valóság, vad kezével
Mennyi szépet, mennyi jót leszed,
Szív, ha annak birtokába estél,
Nem lesz többé kedves ünneped.
Engem szép szerelmem hajnalától,
A reménynek legszebb csillagától,
Megfosztott és pusztán itt hagyott.

(Börzsönyben, VIII. 144.)

Mint nemrég Csokonait, őt is megcsalta a földiekkel játszó égi tünemény. S most búcsúzni jött Börzsönybe. Még egyszer látni, azután felejteni. A *Búcsúzó* című költeménye, melyet Stettnernek is megküldött, mindennél szebben beszél. A költő elbúcsúzik fájdalmának és örömének kínos-édes lakhelyétől. Jóllehet csak a fájdalomnak a helye volt, mégis szív-szakadva megy el. Itt keltek, itt szövődtek életének reményei, itt éltek álomképei, melyeket egy szem villanása alkotott volt, s egy szem fordulása pusztított el. A leány bizonyára nem tudta, hogy egy tekintete mennyet és poklot nyit a költő szívében; nem tudta, hogy mosolygó ajkának hangjai, hogy enyelgő tetteinek bájai, hogy kegyének legkisebb jele mély hatást tesz a fogékony költőre. A költő boldog volt, gondfelejtve bujdosott a ligetben, s áldást hangzó énekétől zengett nyugat és kelet. Most el van hagyva, láthatárán éjfél van, lelkén bánat ül, s ezt a bánatot el kell vinnie.

Keblének még csak egyet kell eltűrnie: a jéggé hidegülést, a vassá keményedést. Így kell bujdosnia, hogy megtanulja rajta a világ: «Minden boldogság, csak születni nem.» *(A szív temetése* VIII. 151.)

E gondolatokra azt sem mondhatjuk, hogy idegen költők visszhangja, mert a leveleken épen ily borús hangulat uralkodik.

A költő érzi nagy veszteségét, de azt is, hogy nem szabad elcsüggednie. November első napjaiban ismét Pesten van a búcsúvétel után, de a lemondani tudás, az önuralom hangja már kicsendül soraiból.

«Hallád, hogy itt vagyok; — írja Stettnernek — képzelheted, hogy el is kellett jönöm. Oh barátom! ez az *eljövetel* legalább csak keserves lett volna! Nem volt. Nyomorult *szavakkal tudtam* elbúcsúzni s *a fájdalom bennem gúnykaczajjá vált.* Ötet nem átkozom, söt áldom; mert általa fejlett ki minden érzeményem; de képzelheted, hogy lehet annak dolga, akit végtelen pusztában kezd megvenni az Isten hidege, úgy vagyok én: az élet pusztájában fázni kezdek, mint a jegesmedve, s a boldogtalan emlékezet nem melegít többé. Legalább csak új lelket vehetnék, fölöltöztetném a remény

és szerelem bíborköntösébe, s ifjúságát a képzelődés gazdag virágával ékesíteném föl; de el vagyok temetve, s *a remény, szerelem hervadtan áll jó kedvem sírjánál.* Ezt olvasom, ha mélyen szívembe tekintek; de talán annál kevesebb gondomat foglalja ezután az ábrándozás, s hideg ésszel a külső jobb létért tán többet tehetek. Ezt várom s *ha boldog nem is, tán nyugodtabb lehetek.*»

A megsebzett költő kiönti barátja előtt hű szíve keservét, de keresi a megnyugvást és iparkodik felejteni. Költői képzelete előtt azonban újra meg újra megjelenik a szöghajú nyájas Etelka s műveibe észrevétlenül belelopódzik, mint a női tisztaság, az ‚ártatlanság' megtestesitője. Már korábban, 1825 derekán, a *Cserhalom* című költői elbeszélésében[1] megjelent újra Etelka alakja. Itt az ősz Ernyei leánya, kit a kúnok legjelesebb vitéze, Árbocz ragadott el. Minden bajnok hódolni járul eléje s irígyli Árbocztól a leányt — maga a vezér, a gőgös Ozul is szemet vetett reá. A rózsásajkú leány azonban, kinek kedves hangját a lég is játszva emelte, a küzdelem hevében leszökik Árbocz lováról s visszakerül édesatyjához, a László kezétől kimúlt kún hőst azonban lovagias viselkedéseért a Vörösmartytól annyira kedvelt kis csörge pataknál óhajtja eltemetni.

A leány emléke továbbra is kíséri. «Oh ha csak valami kivetőt találnék benne!» — sóhajtja (1825. szept. 28), de hiába. Igy érthető, hogy ott látja őt minden nőalakjában, hiszen neki egyetlen képe van a nőről, s aki több névre akad költeményeiben, annak tudnia kell, hogy azok csak elnevezések *(Csaba szerelme* I. 22.). Mert a nevek és a kinok változtak szívében, de keblének gyujtogatója mindig ugyanaz maradt.

IV.

A *Zalán futását* megjelenése után azonnal megvette Deák Ferenc Szombathelyen. Vörösmartyt ugyan csak az év áprilisa óta ismerte, de nagyon becsülte s közel engedte szívéhez. Bizonyos, hogy megértette a *Zalán futása* elegikus részeit és a IX. éneket, s kellett tudnia Vörösmarty titkolt érzelmeiről. Bizonyítja ezt 1826. júl. 6-án Vörösmartyhoz intézett levele. Deák Vörösmarty útján megtudta, hogy közös barátjuk, Fábián Gábor válni készül imádott Fánijától. Rendkívül érdekesen felel Deák Ferenc. Szinte megdöbbenünk a szerelmi érzés ekkora hiányán a 23 éves Deáknál, de viszont el kell ismernünk, hogy Vörösmarty lelki világát nagyon tárgyilagosan ítélte meg. A kissé nyers hang a jó barát hangja, ki szenvedő testvérét megérteni vagy talán inkább kiábrándítani iparkodott. E levélből valók a következő sorok: «A legelső leányt, melynek kül-

[1] *Cserhalom* 1825 júniusában készült el, s együtt nyomták a *Zalán futásával.* (*Eml.* 187. l.)

seje és társalkodása tetszetős, hamar megszeretitek, mert szerelmesek voltatok már, minekelőtte őtet láttátok volna. Nem magát a leányt szeretitek, hanem egy képet . . . . melyet Ti ideálnak neveztek . . . . Az akadályok még inkább hevítik az indulatot». *(Eml.* 96 l.) E levél azt is kétségtelenül igazolja, hogy a házasság is szóba került köztük, mert «utolsó együtt létünkkor e tárgyról (a házasságról) ejtett némely szavaid»-ról beszél Deák Ferenc.

Talán e sorok is hozzájárultak ahhoz, hogy Vörösmarty más szemmel nézte a világot s beleedződött a csalódás szülte helyzetbe.

A «tehetetlen kor» szülötte valóban nem esett el a szív harcában, nem gyarapította az életuntak számát. Hű barátok meleg szeretete, atyjától örökölt nemes jelleme s anyjától örökölt dalos tehetsége megtanította, hogy a munkában, a költészetben vigasztalást lehet keresni, a többit pedig az időre kell bízni. Hiszen neki van szerető édesanyja is, akit el kell tartania, s foglalkozás után is kell látnia, mert a Perczel-fiúk nevelését 1826 nyarán Ferenc öccsének adja át, s a kenyérkérdés ismét időszerűvé válik. Az élet a maga könyörtelen kérdéseivel felrázta az ifjú nagyrahivatott lelkét. Mikor azonban «leszáll az éj, komoran feketednek az ormok», akkor az álom szelíd nemtője megengedi az ifjú Csabának, hogy álmodjék Helviláról, Helvilának szép szeméről, szép hajáról s édes arca hajnaláról. (I. 42 l.) Hisz az egész történet álom volt, de olyan álom, mely lelke mélyén megrázta a költőt, mert neki ez valóságot jelentett. A szerelem istenével való küzdelem azonban férfiúvá edzette az ifjút, irodalmi diadalai pedig lassanként enyhítették szívének sérelmét. A legjobb orvos keze alatt Vörösmarty lassanként gyógyult. 1826. aug. 25-én már levélben búcsúzik a Perczel-családtól[1] s új munkakör után lát. A levél a legmélyebb tisztelet hangján külön megemlékszik a «kis asszony»-ról. A visszás helyzetből ily módon kikerült, a belátás felülkerekedett, s a lemondásban keresett menedéket. A 22 éves ifjú tiszta, de ábrándos heve lassan hült, a hideg csillag fénye nem tüzelte már. Ez a helyzet 1827 őszén, mikor (aug.—nov. 11-ig) az *Eger* című költői elbeszélése készül. Igaz, hogy költői tehetségét is érzi. Ezt már a *Zalán futásában* is érezte, különben alig beszélt volna olyan nyíltan a délvidéki leányról, kiben Etelka szükségképen magára ismert. Az *Eger* Omár és Ida jelenetét Riedl Frigyes magyarázza meg.[2] Hivatkozik Vörösmartynak Stettnerhez 1827. aug. 23-án írott levele következő soraira: «A napokban itt lesz E..., nem tudom megláthatom-e? Talán fogom látni; de miért nem oly szemmel, mint öt évvel ezelőtt? Akkor egy

[1] IK. 1927: 273.
[2] Irodalomtörténet, 1912: 103.

tekintet hónapokig álmodtatott volna, most talán meg sem indíthat, annyira sem vihet, hogy a múltra visszanézvén, borzadjak magamtól.» (*Eml.* 219–220. l.) — A sorok bizonyos fásultságra vallanak, de arra is, hogy az érdeklődés még nem csökkent. Tudott Etelka érkezéséről — s szeretné látni. Az *Eger* alább idézendő sorai is azt mutatják inkább, hogy a leány hideg, de a költő ezt a hidegséget most már nyugodtabban rajzolja:

Termete még oly büszke sugár, mint lelke sugár volt
Boldog napjaiban, de szemének lángja kiégett.
Még csillag, de nem a szerelemnek csillaga: oly tüz,
Mely hidegen, s érzéktelenül néz puszta vidékre
Hóviharos felhői közül: nem kelnek alatta
Gyenge sohajtások, egymást reszketve köszöntők,
Nem dalok a kedves távolból, csak maga zúg a
Jégkebelü éjszak metsző szele árva morajjal.
Arcza is, ékes bár, halovány rózsára hasonló,
S rózsa ugyan, de örömharmat nem mossa vidámmá,
Tüköre a multnak, melyben hideg éjjeli holdként
A ragyogó képnek bágyadt szépsége sugárzik. (II. 295 l.)

Beleírja Etelka alakját a *Széplak*ba is, de Zenedő alakját szintén «nem oly szemmel» látja, «mint egykor». Álmában is gyakran látogatja a távol levő eszménykép s a költőt panaszos sóhajra fakasztja:

Miért jelensz meg álmaimnak
A déli tájak völgyiből?
Oh lány, mosolygó ajkaiddal,
Miért jelensz meg álmaimnak,
Ki tőlem ébren elhajolsz?....
....Ah csak álmaimnak
Jelensz meg, eltűnsz álmaimmal
A déli tájak völgyibe.

(*Helvilához* I. 36.)

Az 1828-ban átdolgozott *Bujdosók* című dráma Júliájában is Etelka lebeg szeme előtt. Így értelmezzük Korpádinak egyik monológját:

Mit láttam? Oh, ha álom, miért jelent meg,
Ha jobb valóság, mért mult ily hamar?
Megnyilt egem, hogy lássam s elborult,
Hogy hasztalan sóhajtsam üdvömet (III. 191.)

Majd alább:

Itt, e szabadban, a hol nincsen ő,
Szorúlt szívemnek oly szük a világ
És puszta, mint a puszta ház, holott
A vég lakó is, a remény, kihalt.
Még is, mi álom képét kergetem? (III. 250.)

1829-ben és 1830-ban készült Vörösmarty legbájosabb műve: a *Csongor és Tünde*. Már Loósz István megjegyezte,[1] hogy e műre hatást gyakorolt Etelka. «Ha határozottan nem is nyilatkozik, lelke benne van... Művében nem úgy írta le

[1] EPhK. 1892: 300. l.

szerelmeit, amint az megesett, hanem ahogyan ezt ideális lelke álmodta». — Mi úgy látjuk, hogy egyes sorokban magának a költőnek a bánata nyilatkozik.[1] Csongornak a szavai Tünde s Ilona eltűnésekor magát az elhagyatott költőt juttatják eszünkbe. Így az I. felvonásban:

Jaj, mi szörnyen elhagyattam!
Tündérálmaim világa,
Ah, miért is hajnalodtál,
Ily hamar, hogy elborulj?
..... szívemben
Végtelen vadon nyílik,
S benne bujdosik szerelmem
Boldogsága romjain. (III. 307.)

Az V. felvonásban is csüggedten kérdi:

Meddig égsz még e kebelben,
Mint szorult tűz a hegyekben,
Oh, beteg szív régi búja? (III. 404.)

A kiadatlan költemények közlője szerint 1828-ban készült a 130. sz. költemény, mely nyilván szintén Etelkára vonatkozik. A költő új világot látott a legszebb leány szemében, melybe bepillantást nyert. Akkor szeretett volna meghalni e tekintettől, most így imádkoznék: «Szép szemek! ne rontsatok meg engem!» (Brisitsnél, 120. l.) Ez az addig kiadatlan szép költemény, mintha előtanulmány lett volna legszebb legendáink egyikének, a *Hedvig*nek megírásához! *Hedvig* valóban ez időből, 1829-ből való. Hedvig sötétlő haja, kék szeme és sugár termete Etelkának leghívebb rajza — az 1825. évi szeptemberi börzsönyi látogatás visszhangja költői formában. Amit Stettnernek levélben megírt, annak költői mására ismerünk. «Ifjúsága legszebb bíborában állott», írja a levélben. *(Eml.* 194—5.) A költemény meg így szól:

S ím király leánya Hedvig ott ült
Ifjúsága hajnalköntösében
S rózsafelhők arczi, szép hajának
Gyenge fodra barna köd valának,
S minden a mi kellem és gyöngéd van,
Harczban állott termetén, vonásán,
S a szemérem diadalma rajtok
Mint királyné ünnepel szelíden. (I. 652.)

Ugyanekkor megkéri *A csermely* című költeményében a patakot, vigye le rózsabimbaját Emminek, mondja meg, hogy sorvad.

Ha erre meg nem indul
Szánó kegye,
Zúgjad, hogy szíve márvány,
Mint kebele. (I. 68.)

1831-ben *A két szomszédvár*ban tűnik fel Etelka alakja. A fiú testvérei között féltve őrzött virágszálat oda helyezi a marcona Káldorok vérben fürdő alakjai közé. Azok közé is oda tudja ültetni, mert másvilági alakja rövid időre a vadakba is visszavarázsolja az emberi érzést.

[1] V. ö. Császár Elemér dolgozatát: *A százéves Csongor és Tünde.* Bp. Szemle, 222. k. (1931.), 294. s k. l.

V.

Úgy látszik, mintha az 1831-ik évvel bezáródnék az az időszak, amelyben Vörösmartyt Perczel Etelka alakja ihlette. Az idő távolában heged a seb, az élet forgatagában elhallgatnak az ábrándok. *A szerelemhez* című költemény azonban azt igazolja, hogy a seb fájóan megint felérez. A költő még egyszer érezni óhajtja az első szerelem lángját.

Még egyszer, szerelem,
Érezzem lángodat,
Még egyszer édesen
Gyötrő hatalmadat. (I. 115.)

Ebben bizonyára része van annak a hírnek is, hogy Börzsönyben új dolgok készülnek. Egy dúsgazdag bácskai nemes ifjú megkérte Etelka kezét, s Etelka ‚igen'-t mondott. A hír bizonyára még 1832-ben eljutott Vörösmartyhoz. Lélektani okok a mellett szólnak, hogy ezt hamarosan megtudta. Hiszen a költő nem felejthette el azt a családot, mely éveken keresztül biztosította megélhetését, melynek körében szellemi tehetségei megizmosodtak, s melynek tagjai annyi tisztelettel s szeretettel vették körül. Másfelől fönntartotta Perczelékkel az összeköttetést, s azok is szeretettel emlékeztek meg róla.[1]

Mindebből, ha Gyulai Pál nem mondaná is, természetszerűleg következtethetnők, hogy eszményképének sorsáról tudomást szerzett.

De más, beszédes bizonyságunk is van arra vonatkozólag, hogy az eljegyzés híre 1832 végén már ismeretes volt Vörösmarty előtt: az 1832/33-ban készült[2] *Vérnász* című tragédia — ez nyilván ifjúkori szerelmére utal s némely vonatkozásával megköveteli azt a föltevést, hogy megalkotására hatott Etelka eljegyzésének híre. A tragédiában a költő Lenke alakját egészen Perczel Etelka után mintázza. *Epedő* lelke még egyszer visszaidézi lelkében bús szerelmének egész történetét. Mikor Telegdi Lenke láttára felriad: «Ki vagy te, szép leány?» (IV. 15.) mintha a költő merengő lelke szólalna meg. Mikor

[1] Ma sem olvashatjuk megilletődés nélkül azokat a sorokat, melyeket Perczel Móric, a hadiéletben megkeményedett 48-as hős tábornok, egykori nevelője jellemzésének szentel. (Vas. Ujs. 1868. évf. 3. l.) Olyan tiszta lelket rajzol emlékirataiban, amilyen tiszták Vörösmarty nőalakjai költeményeiben. Ezt a szeretetet Vörösmarty hasonló szeretettel viszonozta. 1833-ban összes munkáinak egy példányával mutatja tiszteletét Perczel Gábor családjánál. *A Guttenberg albumba* című költeményét szintén maga írja le a család részére (Rexa Dezsőné i. m.), *Ország háza* című költeményének Pest Nov. 26. 1846. kelettel ellátott példányát kis 8-adrét formájú ív papírra írva, ma is ott találhatjuk dr. Perczel Béla felsőházi tag ereklyéi között. (A költemény kézirata dr. Sikabonyi Antal szíves közlése szerint a M. N. M. is megvan.)

[2] Toldy Ferenc adata szerint a *Vérnász* 1833-ban készült. Ezt az adatot Gyulai Pál is elfogadja azzal a hozzáadással, hogy nagyobb részét valószínűleg 1832-ben megírta már s 1833-ban fejezte be, mert 1833 március 24-ére be kellett adnia az Akadémia pályázatára. (IV. 447. l.)

a hűsítő italt Lenkének megköszöni, megint a költő beszél személye helyett:

Félek, hogy ollyant ittam, a minek
Nem a pohárban voltak cseppjei:
Szememmel ittam s lelkemig hatott. (IV. 16–17.)

Telegdi hűtlennek hitt feleségét, Lenke anyját, meg így jellemzi:

Őtet ünnepen
Tevé ki a természet nézetűl.
Oltára lettem volna, és imádnák;
Vadak közé, s haragjok meglohadna;
Halálos ellenségek, látva őt,
Megbékülnének lába zsámolyául
És mégis hűtelen!.....
Nem volt-e ő szép háznak gyermeke? (IV. 21.)

Gerő: Szépségre szép s birtokra dús vala,
Nagy messze földön pártalan szerencse. (IV. 21.)

Anyja után leányának, Lenkének, leírása is teljesen Etelkára illik:

S ha oly sötét nem volna kék szeme,
Hajának fürti ollyan feketék,
Azt mondanám, ő, a hitetlen az. (IV. 27.)

Etelka alakján kívül Banó alakjában is tükröződik élményi elem: Banó személyében a költő alakja tűnik elénk, sőt sorsa is, az elhagyott szerelmesé. Fájdalmasan érzi, hogy Lenke szívében az ő helyét más valaki, egy gazdag úr foglalja el.

Szólj szivedből
Oly kedvesen tudtál te egykoron
Csevegni semmiről
S még akkor nem valál ily szép magas,
Nem illyen karcsú teljes; szemeid
Nem villogtattak, mint most, oly tüzet;
S halvány világát ifjú arczaidnak
Pezsgő pirosság nem zavarta még....
S te engem, Lenke, látom, nem szeretsz. (IV. 37.)

Utóbb az okot is megmondja:

Te szebb vagy, mint, hogy engemet szerethess.
Miért is szeretnél, hajh! ha nem szeretsz?
Dús nem vagyok, még csak levente sem.
Csak én hibáztam: élj te boldogul.

Még feltűnőbb a tragédiának az a része, midőn Koltának előbb nyers allegóriában, majd gyöngéd szavakkal elmondja szerelme egész történetét. Ebben a részben lehetetlen rá nem ismerni a költőre, aki egy évtized távolából visszatekint a gyötrelmes, de szép multra.

Parányi volt a kezdő szerelem,
S én dőre megszokván kis terheit,
Örömmel s elbizottan hordozám.

Míg végre tünvén elmém hályoga,
Szörnyedve láttam óriásomat.....
Én egy leánykát ösmerék. Kicsin volt,
És gyenge még; de még bimbajában is
Gyaníthatólag a legszebb virág,
Mely a kerek nagy földön nyilhatik... (IV. 57.)
Lassan, koronként s mindig bájosabban
Fejlett előttem mint a szép tavasz.
Szerettem s nem tudám, hogy szeretem....
Napok mulának, s én a könyveket,
Melyek barátim voltak, unni kezdém;
Ah, kellemeinek könyve nyilt előttem,
Csak abba voltam végkép elmerült,
Éjente s nappal abból olvasék,
Abból tanultam, a mi most megöl.
Látám az apró játszi gyermekéből
Miként sudárzott fel dísztermete,
Kihajnalodni láttam arczait,
S szemfényit lenni égő napokká.
Szépsége kísért, mint a tiszta éj;
S mert csak mosolygó s nyájas lehete,
Én elveszett, azt hittem: rám mosolyg,
S most őt kevély és dölyfös úr viszi
Várába, régen őrzött kincsemet,
Hol az csak sírni és hervadni fog. (IV. 58.)

Az ábrándos ifjú azt hitte, reá mosolyog eszményképe, s csalódott ebben a hitében. Csalódása az erdők vadonába űzi vissza. Ott szabad álmodozni.

Erdőmbe térek vissza álmodozni,
Mert engem a való nem boldogít: (IV. 71.)

Azonban az erdőben is csak lábát érzi szabadnak:

De lelkem nyügözött; bús szárnyain
Szerelem az oldhatatlan vasbilincs...

s csak akkor döbben meg, mikor Lenkét is ott találja a kápolnába zárva. Kiszabadítja a leányt, s oly jól esik mellette lenni, a mellett, ki nem lehet az övé soha. Fájó gyönyörrel mondja:

Nem látod Lenke, mily boldog vagyok?
Bohó valék, hiú, és oktalan
Mind szólva, mind cselekve; s nem csoda,
Hogy megvetél; csak megvetőm leheltél:
Olyan csodává tőn a szerelem,
S a mit kivántam, őrület vala.
Most ép vagyok; kigyógyúlt szellemem
Hívságiból. Szeretlek, oh igen,
Szeretendelek, míg lelkem élte tart,
De nem vadúl, nem durva földileg,
Szerelmem tiszta lesz s gyönyörteli,
S oly bűntelen, mint angyalé lehet.

Gyönyörű lírai sorok az akadémiai jutalmat nyert tragédiából, gyönyörű búcsúja a férjhez készülő első ideáltól, kinek

az emlékétől ezentúl sem tud szabadulni. Talán még azt az aggodalmát is beleírta művébe, hogy Etelka házasságában nem fogja feltalálni élte boldogságát:

.... hát te nem vagy boldog ott,
A fényes úrnál, s gazdag őslakon?

Mert nem olyan könnyű a feledés. Eszményképe iránti érdeklődése ezután sem fog lankadni:

Mint árnya, távol észrevétlenül
Kisérni fogja sorsát szellemem.
El innen, el! hol szükség nincs reánk!
Sziv iskolája, tündér szerelem,
Hamar tanultam által évidet,
S a mit tudok, hajh győzelmemre van... (IV. 104—105.)

sóhajtja Banó, midőn a leány végleg eltűnik előle.

A költő lelkében ilyen nagy változást okozott a komoly börzsönyi hír. Az anyakönyvi adatok, úgy gondoljuk, igazolják föltevésünket s igazolják azt, hogy helyesen értelmezzük a *Vérnász* megható jeleneteit. Perczel Etelka 1833. augusztus 8-án délelőtt 11 órakor hűséget esküdött Tettes Ns. Ifjú Vojnits Barnabás de Bajsa szabadkai nagybirtokos ifjúnak. Fényes esküvő volt!

A költő és Etelka immár véglegesen elváltak egymástól: a bonyhádi oltár előtt elmondott eskü elkötelezte a leányt. Meg van ugyan engedve, hogy «távol, észrevétlenül kisérje sorsát szelleme»,[1] de a földi mennyország ajtaja örökre bezáródott előtte. A szegény, megtört Banónak csak fáj az a tudat, hogy Lenkéje mással, a gazdag várúrral lesz boldog. Ez a fájdalom csendül ki *Az elválók* című epigrammból is, mely tehát 1833. aug. 8. előtt készült.

Menni fogunk, te öröm s boldog szerelemnek ölébe,
Megcsaltnak nekem a sír menedéke marad;
Ott keresek békét s ah ott sem nyughatik e szív;
Büszke menyekződnek hallani fogja zaját. (I. 119.)

Eddigi vizsgálódásaink eredményeként a «megcsalt» szót nem tartjuk indokoltnak, legalább Etelka részéről nem. A fényes (büszke) menyekző zaja azonban sokszor fölverhette «lelke nyugalmát» ebben az esztendőben: több költeményében csendül meg az első szerelemre való visszaemlékezés. *Az elhaló szerelem* (I. 124.) is arra figyelmeztet bennünket, hogy

Szerelem oltárán
Szép emlékezet,
Visszatükröz néha
Eltünt képeket.

[1] Kísérte is. Gyulai i. m. 77. l.

VI.

A börzsönyi nász fölzavarta a költő nyugalmát. Az 1834-ik év nagy részét barátjával, Ferenczy István szobrásszal együtt utazgatással töltötte *(Eml.* 316). Bizonyára lelki szükség késztette rá. 1834. aug. 15-én Nagyváradról Bajza Józsefnek ezt írja: «Verset tőlem ne várj. Lelkem húrjai, nem tudom mi okból, úgy megereszkedtek, hogy rajtuk ki nem csikarhatok egy becsületes hangot». *(Eml.* 317.) Ebből az évből Gyulai Pál kiadása csak egyetlen kisebb költeményt közöl. Éveken keresztül alig látjuk nyomát az elhaló érzésnek, csak egy-egy helyzetdalban érzi

Mintha égnék s vágyakoznám
Birhatatlanért (I. 171.)

s *Idá*nak mondja meg, hogy

Az illyen fájdalomnak
Legjobb a sírhalom (I. 173.)

1839-ben egy múló ismeretség[1] lebbenti fel a fátyolt a multakról:

De hogy megláttalak,
Szép napvilágomat,
Kivántam ujólag
Már eltünt koromat;
Kivántam mind, a mit
Ábrándos álma hitt:
Az édes bánatot,
Mely annyi kéjt adott,
A kínba fult gyönyört
Melly annyira gyötört.
Késő vágy, I. 204.[2]

A következő években csak halvány nyomok mutatják a multat. *Az áldozat* című szomorújátékban (1840) mintegy átsuhan a színen Etelka alakja.

Leányka volt, virító hajadon.
Először azt hivém, csak képzelet,
Mert a valóság illyet nem teremt,
Tündérnek véltem őt és hallgaték:
Lélekzetem mellemben elszorult,
Hozzá repültek minden vágyaim,
Utánok lelkem rémülten rohant,
Kiült szememnek égő csarnokába,
És elfelejté gondolatjait. (IV. 390.)

Etelka a szabadkai kúriában kereste boldogságát — egy évtized múlva, 1843. május 9-én, Vörösmarty is megtalálta a magáét a merengő leány, Csajághy Laura oldalán. Ez a második szerelme két évvel korábban, 1841-ben, hirtelen ébredt s egészen lenyűgözte lelkét — innen kezdve Etelka elhalványult emléke nem jelenik meg többé Vörösmarty költészetében.

Hajas Béla.

---

[1] Gyulai i. m. 269. l.

[2] Ezt a költeményt a Ványi-féle irodalmi lexikon (856. l.) a Lauraciklushoz sorolja. Ez a megállapítás ellenkezik Gyulai Pál adatával. Gyulai szerint Vörösmarty 1841-ben ismerkedett meg Csajághy Laurával, *A késő vágy* pedig az Athenaeum 1839. évfolyam I. félév 7. számában jelent meg.

A XVI. SZÁZADI MAGYAR HISTÓRIÁS ÉNEKEK ÉS ZENÉJÜK.

(Második, bef. közlemény.)

4.

Mi ez az új irodalmi fejlemény voltaképen? A históriás ének jelentősége abban áll, hogy anyaggyűjtő versirodalom s ugyanakkor énekes koncepciójú epika. Ez azt jelenti, hogy egyetlen más mozgalom sem kezdeményezett akkora tárgyköri bővülést a magyar irodalom történetében, mint a históriás ének; egyetlen mozgalom sem merített oly sok és sokféle forrásból: délről, keletről és nyugatról, mese-, legenda-, krónika-, eposz- és novella-irodalom évszázados készleteiből; másrészt egyetlen más irányzat sem kísérelte meg, hogy a népi énekmondás tradiciójába kapcsolódva nemzeti műzeneirodalmat sarjasszon epikus keretekben.[1] A históriás ének irodalma tehát épúgy szintézise nyugati és keleti elemeknek,[2] európai és magyar tényezőknek, mint minden nagy magyar művelődési mozgalom; a magyar közösség életébe nyilván már ekkor is csak európai magaslaton álló ideák megáradt energiái avatkozhattak bele valóban mélyreható, átformáló erővel. Hogy ezek az ideák, ezek az európai «földindulások» vagy «szélrohamok» előbb a magyar táj természeti tüneményeivé lettek, azaz sajátos «keleti» megfogalmazást nyertek a magyar közös-

[1] A szerző a históriás ének körét nagyon kiterjeszti: egynek veszi a verses epikáéval. Igaz, hogy az a kor nem ismerte azokat a poétikai terminusokat, amelyekkel irodalomtörténetírásunk erre a korra vonatkozólag dolgozik (bibliai epika, történeti ének, egykorú események versbe foglalása, széphistória), de azért megkülönböztette a történeti énekeket — természetesen ebbe a csoportba tette a bibliai és mondai tárgyúakat is — és a költött tárgyú elbeszéléseket, s az említett «tárgyköri bővülés» jórészt az utóbbiakra vonatkozik, az igazi históriás énekekre épen nem. Viszont, ha elfogadva a szerző fölfogását, minden verses epikumra ráerőszakoljuk a históriás ének fogalmát, akkor az epika körében nem marad hely olyan «más irányzatok» számára, amelyek «nem kísérelték meg a belekapcsolódást a népi énekmondás tradiciójába.» *Szerk.*

[2] A sok különféle elemet csak magába vette verses epikánk — «szintézis»-ről, az elemeknek magasabb egységbe olvasztásáról nem lehet szó. *Szerk.*

ség életében, hogy itt mély belső tendenciákkal kellett találkozniok, az époly természetes, mint az, hogy e heroikus fiatalkorát élő keleti világ egyáltalán felfigyelt rájuk; a magyar műveltség formái ekkor már kelet és nyugat kibogozhatatlan szövevényéből alakultak.

Természetes az is, hogy ez a régi-új históriás énekirodalom a maga formavilágában is a nagy szintézist tükrözi, melyből megszületett; hiszen elképzelhetetlen volna, hogy a nyugati világ áramlatai «testetlenül» értek el hozzá s hatottak rá, vagy hogy a rengeteg új mondanivalónak pusztán ősi, autochton formák szókincsével alakot tudott volna adni. Nyersen, feldolgozatlanul semmi sem kerül s nem is kerülhet át, hiszen már maga az adaptáló nyelv belső tényezői, hangzási törvényei is mások, újszerűek az eredetivel szemben; de az idegen impulzusok nyomai azért ott gyűrűznek az irodalom formai életének, a kifejező eszközök világának felszínén, szinte szemünk láttára oldódnak fel s lesznek a befogadó organizmus tagjaivá. Ezt a nagy feldolgozási és formateremtési folyamatot csak úgy érthetjük meg a maga egyetemességében, ha magunk elé idézzük a korszak teljes epikus formakincsét. Mint látni fogjuk, ez az összeállítás sok mindenre megadja a választ, amit nélküle csak gyaníthatnánk; megmutatja például, milyen formákat művelnek egy-egy időszakban, mióta hatnak a XVI. század második felében váratlan tökéletességgel kiviruló új lírai formák a históriás énekre (az első Balassi-strófás széphistória ép az *Eurialus és Lucretia* 1577-ből, de a strófatípust csirájában már a Hofgreff-gyűjtemény *Eleázár*ról szóló énekében [1546], bővebb formában [4×19] már Nagybánkai *Hunyadi János*ában [1560] megtaláljuk); hogyan váltja fel egymást a históriás ének termésében a sűrűsödési és a ritkulási folyamat (utóbbi kétségkívül az 1580-as években indul meg); van-e kronologikus távolság történeti, bibliai énekek s tulajdonképeni széphistóriák, vagyis énekes novella-irodalom divatja között[1] stb. De mindezeknél fontosabbak azok a válaszok, melyeket a szorosan vett zenetörténeti kutatás az ilyen összeállítástól várhat. Megtudhatja belőle, hogy milyen dallamok maradtak fenn, hol és hány, milyen arányban a szövegek számával, s hogy ezek a dallamok milyen formát mutatnak? mi van meg belőlük esetleg más néven, más szöveg álruhájában? melyikre utalnak legtöbbször, tehát melyik s milyen formájú volt a legnépszerűbb, s mit gyaníthatunk elterjedtségének oka felől? mekkora időköz van a dallam feltűnése s a reá való utalások között, tehát nagyjában milyen tartamúra tehető valamely dallam népszerűsége? melyek utalnak egyházi népénekre, vagyis melyek szentesítik a kétféle zenei anyag homogeneitását?

[1] V. ö. Erdélyi Pál i. h. 41. l.

melyek lirikus szövegek dallamaira, ezzel a kétféle irodalmi termés zenei érintkezését sejtetve? melyek a téves nótajelzések (a szövegtől nyilvánvalóan eltérő szerkezetű dallamra utalók) melyek az utólagos (kiadóktól, ill. másolóktól alkalmazott) dallamutalások, s melyek azok, melyek ugyanegy dallamra utalva, annak többféle zenei (ritmikus) értelmezésmódját sejtetik? Mindezek a kérdések a század dallamtörténetének egy-egy problematikus fejezetét foglalják magukban, s a rájuk adandó válaszok felérnek a korszak rendszeres zenetörténetével.

Az itt következő összeállításban épen ezért nem ragaszkodtunk szigorúan a tisztán históriás szövegek felvételéhez, hanem felvettük mindazt, ami szövegileg vagy zeneileg a históriás irodalom legközelebbi rokonának látszott (moralizáló, szatirikus, buzdító énekek). Az időhatárt is azért szabtuk meg tágabban (1460—1640), hogy a históriás énekirodalomnak lehetőleg minden közvetlen előfutárját s fénykorának minden közvetlen «kisugárzását» felölelhessük. Kimutatásom, két kategóriába csoportosítottan, számbavett minden, ebbe az időszakba eső s előttem eddig ismert, ha csak valamiképen is históriásnak nevezhető szöveget, kronologikus sorrendben, keletkezési idejével s megjelenési dátumával (első egykorú kiadásának feltüntetésével), nótajelzésével (vagy a reá utaló nótajelzéssel), illetőleg melódiájának (legkorábbi) lelőhelyével s szótagszámszerkezetével, illetőleg ritmusformájával együtt — ezt az utóbbit, ahol a dallam ismeretes, természetesen mindig abból, nem a puszta szövegből vontam el. A ritmusformákat illetőleg a következőket kell megjegyeznünk: *5* mindig a már említett pentapodát (zeneileg:), a vele kapcsolatosan szereplő *6* mindig e pentapoda megbővült faját ( ) jelöli; egyébként *6* mindig a 4+2-re tagolódó fél-tizenkettest, *12* a két ilyen hatosból alakult tizenkettest; *11* a 4—4—3-ra tagolódó sortípust ( ), *7* a 4+3-ra tagolódó hetest képviseli: a határozatlanul tagolódó sorfajok természetesen csak szótagszámaik megjelölésével szerepelnek; ingadozó sortípusoknál a feltüntetett leggyakoribb alak mellett zárójelben többnyire ott olvasható a vele legsűrűbben vagy legjellegzetesebben váltakozó sortípus is. *Nj.* arra utal, hogy az illető szöveg milyen nótajelzéssel szerepel egy vagy több előfordulási helyén, illetőleg milyen nótajelzés utal reá, *M.* azt jelzi, hogy az illető szöveg melódiája legkorábban hol található. A nótajelzés után lehetőleg mindenütt feltüntettük zárójelben, hogy a nótául idézett kezdősor milyen szöveghez tartozik, azaz, hogy az illető históriás éneket mely másik szöveg dallamára kívánják énekeltetni a szerzők vagy kiadók. Következzék ezek után maga a táblázat.

A históriás ének és rokonai (1460—1640).

Szerző, cím[1]	Keletkezési időpont	Egykorú kiadás[2]	Dallam (M), illetve nótajelzés (Nj)	Ritmusforma
Daltöredék Jajca megvételéről (Zrinyi közl.)	1463?			2×11 (4-2-4-1)
Névtelen: *Szabács megvétele*	1476—80 körül			2×10 (2×4-2)
Gergely diák: *Siralomének Both János veszedelmén*	1490 előtt			4×13 v. 14 (3×4-1 v. 2)
Néhai való jó Mátyás király	1490?			4×10 (5-5) v. 3×10 (5-5)-11 (5-6)
Szabatkay Mihály: *Cantio P. Berizlo*	1515 (25?)			3×14 (3×4-2)
Geszthy László éneke	1525			4×12
Csáthi Demeter: *Pannónia megvétele*	1526			4×8
Farkas András: *De introductione Scythiarum*	1538	1538	M.: H. és Cornides-másolat	12 (5+6)-11 (2×4-3-12-13 (6-7)-12-13)
Tinódi Sebestyén: *Józon és Médea*	1537–38 körül		Szegedi: *Dávid prófétának* (M.: Illyés 1693) nj.-e 1569, 1593: *Józon*	4×12
Istvánfi Pál: *Historia Regis Volter*	1539	1574	Nj. Ad notam Francisco (=Ráskai 1552)	4×12
Batizi András: *Vitéz Gedeon*	1540	H.	M.: H.	11 (5-6)-13 (6-7)-12 (6-6)-12 v. 11 (5-7 v. 5-6)
Dobai András: *Az utolsó ítéletről*	1540		(L. Sztárai, *Illyés és Ákháb* 1549)	4×12
Tinódi: *Judit*	1540 körül	C.	M.: C. 1554	4×11
Névtelen: *Három istenfélő férfiakról*	1540 körül?	H.	M.: H. (1553?)	12-12-10-12
Batizi András: *Zsuzsánna*	1541	H.	M.: Hofgr.—Nj. 1628: Sokszor szóltunk az régi nagy időkről (=Ilosvai, *Ptolomeus* 1570) [téves]	4×12

Batizi András: *Jónás próféta*	1541	H.	Nj. a Lugossy-cod.-ben: *Dávid prófétának* (Szegedi szöv., M.: Illyés 1693)	4×12
Tinódi: *Buda veszése*	1541	C.	M.: C. 1554.	4×12
Csükei (Csikei) István: *Ilyés prophetaról*	1542	H.	M.: H.	4×10 (5–5)
Tinódi: *Prini Péter*	1542	C.	M.: C. 1554.	4×12
Tinódi: *Verbőci Imre*	1543	C.	M.: C. 1554.	4×12
Batizi András: *Meglött és megleendő dolgok* (és *Nabukodonor*)	1544	H.	M.: Hofgr.-be írt egykorú kéziratos jegyzet szerint azonos Kákonyi *Asverus*ával és Sztárai *Illyés*ével, tehát e szerint megvolna Hofgr-ben	4×12
Szeremlyéni Mihály: *Egyiptombéli kijövéséről Izraelnek*	1544	B.		4×11
Kákonyi Péter: *Asverus*	1544	H.	M.: H. (=Sztárai, *Illyés* 1549)	4×11 (12) Mel.: 11–12–11–11
Kákonyi Péter: *Sámson*	?	H.	M.: H.-Nj. 1579: Joseph éneke nót. (=Nagybánkai, *József* 1556)	4×12
Tinódi: *Szalkai mező*	1544	C	M.: C. 1554	4×12 (aszimmetrikus)
Biai Gáspár: *Dávid és Bettzabea*	1544 (49?)	H.	M.: H.	3×13 (3×4–1) [14]
Baranyai Pál: *Tékozló fiúról*	1545	B.		Sapph.
Tolnai György: *Szent Jób*	1545 körül	B.	Nj. «Keress vagy szabjad erre: Laknak vala régenten» (= Szeremlyéni, *Egyipt. kijöv. Izr.* 1544)	4×11
Batizi András: *Izsák pátriárka*	1546	H.	M.: H.	12–13 (6–7)–12–13
Névtelen: *Eleázár*	1546	H.	M.: H. (=Sztárai, *Holofernes* 1552)	13 (6–7)–13–12–7
Székely Balázs: *Tóbiás*	1546	H.	M.: H.	13–3×12

[1] A címeket helyenként megrövidítve adom.
[2] Használt rövidítések: *B.* = Bornemisza énekeskönyve 1582; *C.* = Tinódi *Cronicája* 1554; *H.* = Hofgreff-gyűjtemény.

Szerző, cím	Keletkezési időpont	Egykorú kiadás	Dal'am (M), illetve nótajelzés (Nj)	Ritmusforma
Fekete Imre: *Sámson*	1546	H.	Nj. Megemlékezhetünk, avagy Trója nót.	4×12
Fekete Imre: *Sámuel, Saul és Dávid*	1546	H.	Nj. Jersze emlékezzünk (= Farkas András, *Cronica* 1538)	12-11-12-13(7)-12-13(7)
Tinódi: *Szulimán császár*	1546	C.	M.: C. 1554	4×11
Ilosvai Selymes Péter: *Nagy Sándor*	1548	1574		4×11 (4-2-4-1?)
Tinódi: *Varkucs Tamás*	1548	C.	M.: C. 1554	4×11
Tinódi: *Szittya, Léva, Csábrág, Murány*	1549	C.	M.: C. 1554	3×11-13
Tinódi: *Dávid király*	1549	C.	M.: C. 1554	Sapph.
Sztárai Mihály: *Illyés és Ákháb*	1549	H.	M.: H. (=Kákonyi, *Asverus* 1544). Nj. 16. sz. kiad.: Sokat szóltunk immár nék ök (=Ilosvai, *Pál apostol* 1564) [téves?] Nj. 1582, 1593: Ez is lehet: Az hatalmas Isten (=Dobai András, *Utolsó ítéletről* 1540)	4×12 (4-4-3-1)
Kákonyi Péter: *Cirus*	1549	1574	Nj. az 1628.-ikikiadásban: Joseph (=Nagybánkai, *József* 1556). — István deák «Irgalmazz Ur Isten» kezd. dicséretének (M. Kolozsv. é. k. 1751) nj.-e 1582: *Cyrus*.	4×12
Dézsi András: *Makkabeus*	1549	B.		4×11
Dézsi András: *Levitáról*	1549	H.	M.: H.	4×11 (12, 13) Mel.: 12-12-10-12
Dézsi András: *Világ kezdetitől lött dolgokról*	1549	B.	Nj.: Nótája külön is vagyon, sokra is szabhatd, mint imerre is: Laknak vala régenten Egyiptomban etc. (= Szeremlyéni, *Egyipt. kijöv. Izr.* 1544)	4×11

Dézsi András: *Izsák*	1550 körül?	B.	Nj. Abigail nót. vagy ő magáéra (=Kükülleí Névtelen: *Abigail* 1560)	4×11
Dézsi András: *Moyses és Jósue*	1550	B.		4×11
Dézsi András: *Ifju Tóbiás*	1550	H.	M.: H.	4×12
Tinódi: *Károl császár hada*	1550	C.	M.: C. 1554	4×11
Tinódi: *Kapitán György*	1550	C.	M.: C. 1554	4×11
Mádai (Madai) Mihály: *Jeruzsálem pusztulata*	1551			4×11
Sarlóközi névtelen: *De extremo judicio*	1552		Nj. Mennyi sokat szól az Isten (=Sztárai, *Az poenitentiaról és hitről*)	4×11
Ráskai Gáspár: *Vitéz Francisco*	1552	1574		4×12
Sztárai Mihály: *Holofernes és Judit*	1552	H.	M.: H. (=Névtelen, *Eleázár* 1546). Nj. 1582: *Eleázár*	13 (6-7)-13-12-7
Tinódi: *Szegedi veszedelem*	1552	C.	M.: C. 1554	3×12-13
Tinódi: *Temesvár*	1552	C.	M.: C. 1554	4×11 (5-6)
Tinódi: *Zsigmond-krónika*	1552	1572? Heltai 1574		4×11
Tinódi: *Erdélyi história I—V.*	1552-53	C.	2 M.: C. 1554	3×12-13
Tinódi: *Zsigmond császárnak fogságáról*	?	1572?	Nj. Ne hagyj elesnem (=Nagybánkai, 71. dicséret 1565; M.: Kolozsv. é. k. 1751)	3×16 (5-5-6)
Névtelen: *Penitenciára intő história... Manassesről*	1553 előtt	H.	M.: H. Kéziratos nj.: Jam moesta quiesce querela (=Prudentius). Nj. Born. 1582: Az Bihar Váradi Sz. király nót. [téves	4×11
Névtelen: *Bél és sárkány*	1553 előtt	H.	M.: H.	4×9? (9-10-10-12) (8-9-9-11) Mel.: 8-8-8-10
Tinódi: *Egervár viadala I—IV.*	1553	C.	3 M.: C. 1554	4×11
Tinódi: *Eger summája*	1553	C.	M.: C. 1554	3×10 (5-5)-11 (5-6)

Szerző, cím	Keletkezési időpont	Egykorú kiadás	Dallam (M), illetve nótajelzés (Nj)	Ritmusforma
Tinódi: *Enyingi Terek János vitézsége*	1553	C.	M.: C. 1554 *(=Egervár I.)*	4×11
Tinódi: *Jónás próféta*	1553			4×11
Tőke Ferenc: *Spira Ferenc*	1553	B.	M.: kéziratos bejegyz. a N. Múz. könyvtárának Born.-példányában. Nj. a Lugossy-kódexben: Joseph (Nagybánkai 1556)	4×12
Szegedi András: *Jeruzsálem ostroma*	1553	1574		4×11
Tinódi: *Budai Ali basa*	1554 (1553?)	C.	M.: C. 1554	3×12–13
Tinódi: *Az János király fiáról*	1554?			3×14 (3×4–2)
Névtelen: *Ábrahám pátriárka*	1555			4×13 (6–7)
Tőke Ferenc: *Hist. obsid. Sziget*	1556			4×11
Nagybánkai Mátyás: *József*	1556	1580	(L. Kákonyi, *Sámson*; Kákonyi, *Cirus* 1549; Tőke, *Spira Ferenc* 1553.)	3×12–13
Sztárai Mihály: *Athanasius*	1557	XVI. sz. kiad.	Nj. Röttenetes bün lám volt az fösvénység (=Szkárosi Horvát. *Az fösvénységről* 1545) [téves]	5×12
Nagyfalvi György: *Chain és Ábel*	1557			4×11 (13)
Békési Balázs: *Sodoma és Gomora*	1559		Nj. Mikor Senacherib (1590 óta nyomtatott dicséretszöv., M.: *Illyés* 1693)	4×12 Mel.: Asklepiad.
Sztárai Mihály: *Cranmerus Tamás*	1560	1582		14 (2×7)–14–14–7–14–7 (16)
Nagybánkai Mátyás: *Hunyadi János*	1560	1574	Sztárai: *Szent Dávid próféta* (M: *Cant. Cath.* 1651) nj.-e 1579: ide utal	4×19 (6–6–7)
Erdéli Máté: *Az Sz. János Baptista*	1560	XVI. sz. kiad.	Nj. Csoma-kód.: Meny sokat szól az Isten embernek (=Sztárai, *Az poenitentiáról*)	4×11

Erdéli Máté: *Szent István haláláról*	1560 körül?	Ács: *Zeng. m. kar.* 1696		4×10 (4-4-2)
Fráter Gáspár: *Antiochus*	1560	XVI. sz. kiad.	Nj. Cyrus (Kákonyi 1549)	4×12
Küküllei Névtelen: *Abigail*	1560	XVI. sz. kiad.	Nj. Lugossy-kód.: Az én hegedőmet egy kis állat	4×11
Torkos János: *Absolon*	1561	XVI. sz.?	Nj. Im melly szép históriát mostan mondok (=Szegedi András, *Jeruzsálem* 1553)	4×11
Varsányi György: *Xerxes*	1561	1574		4×12
Szendrei Névtelen: *Szilágyi és Hajmási*	1561(71?)			3×16 (5-5-6)
Névtelen (Balázsdeák Márton?): *Cantio de militibus pulchra*	1562			3×11
Besenyei Jakab: *Az házasságról való szép ének*	1562	1580	Nj. Mostan emlékezem az Antichristusról, avagy: Abigail asszony históriáját (Küküllei névtelen 1560)	4×11
Ilosvai Péter: *Pál apostol*	1564	1564?	(L. Sztárai, *Illyés és Ákháb* 1549)	3×12-13
Szegedi Kis István (Szegedi Gergely?): *Magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról*	1566	Szegedi 1569	Nj. Megszabadultam már én a testi haláltól (Névt. 1550, M.: Ujfalvy—Fábián halottas é. k. 1760 körül = Névtelen, *Eleázár* 1546 és Sztárai, *Holofernes* 1552 mel.)	13 (6-7)-13-12-7
Névtelen: *Az Szigetvárnak veszéséről*	1566	XVI. sz. kiad.	Nj. Szertelen veszödelem (=Névt., *Túri György haláláról* 1571). Nj. Mihály deák kód.: Árpád vala (=Görcsöni, *Mátyás király* 1567–68)	4×11
Valkai András: *Magyar királyoknak eredetekről*	1567	1576	Nj. Árpád vala fő az kapitánságban (=Görcsöni, *Mátyás király* 1567–68)	4×11

Szerző, cím	Keletkezési időpont	Egykorú kiadás	Dallam (M), illetve nótajelzés (Nj)	Ritmusforma
Valkai András: *Bánk bán*	1567 (1573?)	1574		4×11
Görcsöni Ambrus: *Mátyás király*	1567-68	1574 (Heltai)	Sztárai: Mindenkoron áldom az én Uramat (M.: Debr. é. k. 1778) nj.-e 1593: ide utal	4×11
Nikolsburgi névtelen: *Kenyérmező*	1568			4×12–13
Bornemisza Miklós: *Eleázár pap*	1568	XVI. sz. kiad.	Nj. Nagy bánatban Dávid (=Szegedi G. szöv., M.: 1778.-iki debr. é. k., más szöv. már *Cant. Cath.* 1651). Nj. Kuun-kód.: Ilosvai, *Nagy Sándor* 1548	4×11
Temesvári István: *Kenyérmező*	1569	1574 (Heltai)	Nj. Cirus (Kákonyi 1549)	4×12
Hunyadi Ferenc: *Trója megszállásáról*	1569	1577	Nj. Mátyás kir. hist. (Görcsöni 1567–68)	4×11
Semptei névtelen: *Béla királyrul és az Bankó leányáról*	1570			4×12
Ilosvai Péter: *Ptolomeus*	1570	1588		4×11
Lévai névtelen: *Páris és Görög Ilona hist.*	1570	1576		4×11
Csanádi Demeter: *Vita Joannis Secundi*	1571	1571		4×13 (7–6)
Temesvári János: *Béla király*	1571	1574 (Heltai)	Nj. Szent Tóbiás nót. (= Székely Balázs 1546 vagy Dézsi 1550)	4×12
Névtelen (Alistáli Márton?): *Túri György haláláról*	1571	XVI. sz. kiad.	Nj. Laknak vala régente (=Szeremlyéni, *Egyipt. kijöv. Izr.* 1544)	4×11
Valkai András: *Hariadenus—Károly császár és Barbarossa*	1571	1573		4×11
Valkai András: *Prister Johannes*	1573	1573		4×11
Ilosvai Péter: *Tholdi Miklós*	1574	1574?		3×12–13

Heltai Gáspár: *Hunyadi János—toldalék*	1574	1574		4×19
Enyedi György: *Gisquardus és Gismunda*	1574	1577		4×11
Bogáti Fazekas Miklós: *Az tökélletes asszonyállatokról*	1575	1577	Nj. «Gongya közzűl egy fő gongya embernek» (= Pesti György, *Halálról való emlékeztető ének* 1560)	4×11
Bogáti Fazekas Miklós: *Három jeles főhadnagyok*	1576	XVI. sz. kiad.	Nj. Jóllehet stb. (= Ilosvai, *Nagy Sándor* 1548)	4×11
Bogáti Fazekas Miklós: *Mátyás király* (Görcsöni folyt.)	1576	1577	Nj. Árpád vala fő stb. (=Görcsöni, *Mátyás király* 1567—68)	4×11
Sztárai Miklós: *Vízözönnek históriája*	1576	1581	Nj. Az Sodoma veszedelméről való én. nót. (= Békési 1559)	4×12
Kolozsvári névtelen (Bogáti Fazekas Miklós ?): *Ester*	1577	1577	Nj. Historiat hallom igen mondaltoc (=Dézsi, *Makkabeus* 1549)	4×11
Pataki névtelen: *Eurialus és Lucretia*	1577	XVI. sz. kiad. 1592	Nj. Időd szép virágát, termeted szépségét stb.	3×19 (6-6-7) (Balassi-forma)
Szakmári Fabricus (Kovács) István: *Hist. ex Partenii Nicenensis*	1577	1577	Nj. Jóllehet nagysokat szóltunk Sándorról (=Ilosvai, *Nagy Sándor* 1548)	4×11
Szegedi Veres Gáspár: *Titus és Gisippus*	1577	1578	Nj. Abigail asszony hist. (=Kükülleí névt. 1560)	4×11
Névtelen: *Telamon*		1578		4×12
Valkai András: *Alboinus*	1579	1580	Nj. «Gongya közzül egy fő gongya» stb. (=Pesti György, *Halálról való eml. ének* 1560)	4×11
Decsi Gáspár: *Dávid királynak Uriásnak feleségével való vétkéről*	1579	XVI. sz. kiad. 1592	Nj. Mostan való üdőben (=Sztárai, *Cranmerus* 1560)	14 (2×7)-14-14-7-14-7
Gosárvári Mátyás: *Régi magyaroknak első bejövésekről*		1579	Nj. Árpád vala fő stb. (=Görcsöni, *Mátyás király* 1567-68)	4×11

Szerző, cím	Keletkezési időpont	Egykorú kiadás	Dallam (M), illetve nótajelzés (Nj)	Ritmusforma
Bogáti Fazekas Miklós: *Castriota György*	1579	1592	Nj. 1) Jóllehet nagy sokat (=Ilosvai, *Nagy Sándor* 1548)	4×11
			2) (Egynehány) Sok csodák löttenek (=Tinódi, *Erd. hist.* 1552)	3×12–13
			3) Sok csodák közül (=Tinódi, *Temesvár* 1552)	4×11 (5–6)
Pécsi János: *Oeconomia conjugalis*		1580	Nj. Beszélek Ábrahám atyánknak dolgáról (=Békési Balázs, *Sodoma* 1559)	3×12
Salánki György: *Hist. cladis turcicae ad Nádudvar*	1580	1581	Nj. Árpád vala fő stb. (=Görcsöni, *Mátyás király* 1567–68)	4×11
Vajdakamarási Lőrinc: *Józon király házassága*	1580	1581		4×12
Névtelen (Heltai G.?): *Fortunatus*	1580 körül (1578–83 között)	XVI. sz. kiad.	Nj. Cyrus vagy Jason nót. (=Kákonyi, *Cirus* 1549, Tinódi, *Jason* 1537–38, ill. Vajdakamarási, *Józon* 1580)	4×12
Drávai névtelen: *Rusztán császár*	?			4×14 (3×4–2)
Névtelen: *Hist. bipartita (Salamon ... itiletiről)*	1581	1581	Nj. Josephnek megh mondom (=Nagybánkai 1556)	4×12
Huszti Péter: *Aeneis*		1582	Nj. 1) Jóllehet nagy sokat szóltunk (=Ilosvai, *Nagy Sándor* 1548)	4×11
			2) Im mint nyomorodám (M.: l. Gyergyai, *Argirus*)	4×12
			3) Sok királyokról császár. (=Tinódi, *Szulimán* 1546)	4×11
Zombori Antal: *Eleázár*	1583?	1583		

Bogáti Fazekas Miklós: *Ez világi nagy sok zűrzavar*	1586	1591	Nj. Toldi Miklós éneke (=Ilosvai 1574)	3×12-13
Reaid (?) Mihály: *Az Ur Istennek nagy ostora*	1586	Bártfai é. k. 1593		13-13-12-7
Bogáti Fazekas Miklós: *Aspasia*	1587	1591	Nj. Lucretia (*Eurialus és Lucr.* 1577)	3×19 (6-6-7) (Balassi-forma)
Czegei névtelen: *Effectus amoris*	1587	XVI. sz. kiad.		4×11
Névtelen (Bogáti Fazekas M.?): *Apollonius*	1588	1591	Nj. Lucretia	3×19 (6-6-7) (Balassi-forma)
Tardi György: *Historia Szikszoiensis*	1588			4×11
Illyefalvi István: *Jephta*	1590	1590	Nj. Lucretia	3×19 (6-6-7) (Balassi-forma)
Nádasdi v. Ujhelyi névtelen: *Icon vicissitudinis*	1590 körül (1587 után)	XVI. sz. kiad.		4×11
Vajdakamarási Lőrinc: *Itélet napjáról*		1591	Nj. Az Aeneas király siralmas éneke nót. (=Huszti 1582)	4×12
Cserényi Mihály: *Az perzsiai fejedelmekről*	(1588) 1591	(1588) 1592	Nj. Nagy Sándor avagy az Mátyás király éneke nót. (Ilosvai 1548, ill. Görcsöni 1567-68)	4×11
Csáktornyai Mátyás: *Ajax és Ulisses*	1592	1592		4×12
Póli István: *Joveniánus*	1593	XVI. sz. kiad.	Nj. Szánja az Ur Isten (=Szegedi Kis István [Szegedi Gergely?], *A tatár rablásáról* 1566)	13 (6-7)-13-12-7
Szerdahelyi Mihály: *Miképpen az árulók el akarták az erdélyi vajdát árulni*	1595		Nj. Sok ideje hogy csak hallgatonk	4×11 (4-2-4-1?)
Névtelen: *Báthori Zsigmond hadai*	1596	1596	Nj. Az kenyérmezői diadalomról való éneknek nót. Ad not. Jó Magyarországnak stb. (=Temesvári 1569)	4×12
Szőllősi István: *Szenán basa*	1596 körül	(1596) 1635	Nj. Trojanae Hist. (=Hunyadi 1569)	4×11

Szerző, cím	Keletkezési időpont	Egykorú kiadás	Dallam (M), illetve nótajelzés (Nj)	Ritmusforma
Rimay János: *Balassa Ferenc halála* («Balassa B. Esztergom alá készületi»-ben)	1596 körül	1598	Nj. Hallám egy ifjunak minap	3×12
Gyarmati Imre: *Cantio pulchra*	1596		Nj. Lipcsei-kód.: Ad notam Erdély (=Névtelen, *Hist. az Erdély országnak nyomorúságáról* 1611)	4×11 (5–6)
Gyergyai Albert: *Árgirus*	1590–1600 között	1618	Nj. Oly búval bánattal az Aeneas király (=Huszti 1582). M.: Kodály, Ethn. 1921. Bartók-Kodály, Erd. Népdalok 1923. 42. (Más szöv. már Verseghy, *Rikóti Mátyás* 1804)	4×12 (aszimmetrikus)
Névtelen dunántúli szerző (Beythe András?): *A csepregi zsinatról*	1596		Nj. Mennyei fölségnek ura és Istene	4×12 (13)
Névtelen (Baranyai Decsi J.?): *Török krónika*	1597			3×13 (6–7)
Debreceni Szappanos János: *Várad pusztulása*	1598		Nj. Paradi[csomnak kegyes szép hajléka] (=Lakatos, *Bucsuzó ének* 1598)	3×11 (5–6)
Bogáti Fazekas Miklós: *Demeter király históriája*	1598	1599 v. 1600		4×13 (7–6)
Adámi János: *Igaz jámbor és tökéletes barátságról*	1599	1599	Nj. Hist. Alex. Magni (=Ilosvai, *Nagy Sándor* 1548)	4×11
Ádámi János: *Minerva és Pallas*	1599	1599		3×19 (6-6-7) (Balassi-forma) (Betét-ének: 4×12)
Csáktornyai Mátyás: *Római fő asszonyok*	1599?	1599	Nj. Mostan emlékezem stb. (=Ilosvai, *Toldi* 1574)	3×12-13
Gyulai Márton: *Epinicia*	1599	1619		3×19 (6–6–7) (Balassi-forma)

Gyöke Ferenc (Ceglédi Nyíri János?): *Makkabeusok*	XVI. sz. második fele	XVI. sz. kiad.
Névtelen: *Egy szép ének, miképpen az Ur Isten megáldja azokat... az kik őtet félik*	XVI. sz. második fele	XVI. sz. kiad.
Szűcs (Suci) György: *Lázár*	XVI. sz. második fele	
Munkácsi János: *Tóbiás élete*	1600	XVII. sz. kiad.
Czobor Mihály: *Chariclia*	1600 körül	
Vay Lőrinc: *Erdély veszedelméről*	1602	
Wathay Ferenc: *Székesfejérvár veszésérül*	1602–03	
Wathay Ferenc: *Szinán és Ibrahim idejében lett tatár rablás*	1603	
Wathay Ferenc: *Hist. de populo judaico*	1604	
Wathay Ferenc: *Az magyar nemzetségnek nyomorult állapotja*	1604	
Daróci Imre: *Cantio optima* (Három ifjú tört.)	1604	
Névtelen: *Erdélynek siralmas éneke*	1605?	
Földvári Ambrus: *Hist. Gedeonis*	1607	
Laskai János (?): *Hist. Báthori Gáboré*	1610–18 között	

Nj. Régi nagy időben (=Sztárai, *Holofernes és Judit* 1552)	13-13-12-7
	4×11
	10 (5-5)-11 (5-6)-10-11
	3×12 (3×4?)-13
	5×12
	4×8 (néhol jambikus lejtéssel)
Nj. Szertelen veszedelem reánk szálla avagy Sok csudák közzül (=Névt., *Túri György* 1571, ill. Tinódi, *Temesvár* 1552)	4×11 (5-6)
Nj. A Cyrus Énekére (=Kákonyi 1549)	4×12
Nj. Vajha Dedalus ez világba volna	4×11 (5-6?)
Nj. «Not. nehanis lehet», így: Sok böltsek irtanak	4×12
	4×11
Nj. Pártosságban merült, gyalázatban fordult...	3×19 (6-6-7) (Balassi-forma)
Nj. Szánja az Ur Isten (=Szegedi Kis István [Szegedi Gergely?], *A tatár rablásáról* 1566)	13-13-12-7
Szenczi Molnár latin fordításának nj.-e: Ad mel. Losonciam (=Tinódi, *Temesvár* 1552) vel sic: Dolgát halljuk Amurates császárnak	4×11 (5-6)

Szerző, cím	Keletkezési időpont	Egykorú kiadás	Dallam (M), illetve nótajelzés (Nj)	Ritmusforma
Névtelen: *Hist. az Erdély országnak nyomorúságáról* és *Alia hist. de iisdem disturbiis*	1611		Nj. Gyászban öltözék (=Gyarmati Imre, *Cantio pulchra* 1596)	4×11 (5-6)
Névtelen: *De Transylvania*	1611		Nj. Meggyászolhatatlan...	4×12
Rákosi András: *Phariseus és Publicanusnak imádságokról*	1613	1638	Nj. Gondolkodjál ember az te bűneidről	4×12
Csepregi névtelen: *Csepreg városának romlása*	1621			4×11 (5-6)
Körösi István: *Halcyone*	1621			4×12
Fiátfalvi György: *Szentgyörgyi mester históriája*	1626			
Fiátfalvi György pokolbeli látomása	1626			4×12
Szentmártoni Bodó János: *Tékozló fiú*	1628	1636	Nj. A Trója históriájának nót.	4×13 (7-6)
Névtelen: *Pyramus és Thisbe*	1628	1745	Nj. Gisquardus és Gismunda hist. nót. (=Enyedi, *Gisquardus* 1574)	4×11
Névtelen: *Brunczvik Tóbiás vallástétele*	1630			4×12
Kolosi Török István: *Szent János históriája*	1631	1635		4×11
Tordai Máté: *Izraelnek egy Istenéről*		1632	Nj. Oh te keresztyén ember etc.	4×13 (7-6)
Szentmártoni Bodó János: *Mária Magdolna*	1632	1683	Nj. Keserves bánattal megrakodott idő (=Sok szomorúsággal megrakodott idő? [Névtelen, *Az mirigyről való szép ének* 1646])	4×12
Varsóczi István: *Keresztelő Szent János*	1635			3×16 (5-5-6)
Névtelen: *Sárkány István halálára*	1636			4×13 (3×4-1)
Névtelen: *Thúry György éneke*	1648			2×12

Ez a jegyzék, bármilyen terjedelmes, a dolog természeténél fogva nem tarthat teljességre számot[1]; hiányzik belőle pl. a *Servetus végtiszte-ségtétele*, valamint a Fitz József-említette (újabban előkerült) töredékes XVI. századi Józon-história is.[2] A műfaj története főbb vonásaiban tisztán láthatóvá lesz a felsoroltakból; fénykorát láthatólag az 1540-es évek végétől az 1590 tájáig eltelt alig ötödfél évtized jelzi, amikor produkciója minden irányban leggazdagabb s legérettebb: e fénykor élén Tinódi legjelentősebb művei, végén Gyergyai *Argirus*a állnak, közbülfogva olyan műveket, mint az *Eurialus és Lucretia*, vagy Ilosvai, Valkai, Bogáti Fazekas históriás munkái. A mondott határon túl azután nyilvánvaló a hanyatlás, illetőleg a műfaj belső átalakulása; részben a népies ponyva színvonalához közeledik (moralizálás, példázat, aktuális krónika, leírások), részben — s ez igen figyelemreméltó — mind több lírai vonást mutat, formában, tartalomban egyaránt (gondoljunk pl. Brandenburgi Katalin vagy Zólyomi Dávid énekére) s ezzel mintegy áthajlik a korszak költői irodalmának (immár Balassi óta előtérben álló) főága, a vallásos vagy profánabb színezetű világi líra felé. Ebben a hanyatló korban nagyobb históriás munkássággal — akár a Valkaiéhoz foghatóval — többé nem találkozunk; ezentúl, azt mondhatnók, már inkább csak egyes históriás művek állanak előttünk, históriás költők már nem jelentkeznek. Hogy a históriás ének, mint forma és tradíció azért tovább él, az természetes; elég a Kődi Farkas-féle *Kádár István énekére* (1657), a Lupul vajdáról szóló énekekre (Körös-pataki stb.)[3] vagy a Thaly-közölte XVII. századi szövegekre[4] utalnunk, amelyekben az előadás itt-ott már népballadai vonásokat mutat: nyilvánvaló, hogy a krónikás előadás most is, mindvégig hajlékony keretnek bizonyul újabb meg újabb tárgyi és költői impulzusok számára. De ez a meglehetősen sokrétű

[1] A h. ének tágabb rokonsági körzetébe (2. kategória) sorolok még — a figyelmen kívül hagyott «bucsuzóénekek»-ről, elégiákról, pasquillusokról, gúnydalokról, confessiókról nem szólva — 64 éneket (köztük Szkárosi Horvát szövegeit, Tinódi *Hadnagyoknak tanuságát* [módosított alkaikusból alakult középkori latin hymnusformában], *Sokféle részögösét* és *Udvarbíráit*, Armbrust *Gonosz asszonyembereit*, a Hofgreff-gyűjtemény és a váradi é. k. jeremiádját, néhány Bornemisza-szöveget, Bocskai halálát sirató verseket, egypár moralizáló és didaktikus példázatot, hegedőséneket stb.); ezeknek részletes felsorolására itt nincs terem, de minthogy zeneileg közvetlen kiágazásai a históriás ének irodalmának, adataikat belefoglaltam a következő statisztikai összeállításba. A mellékelt dallampublikáció természetesen magában foglalja a Hofgreff-gyűjtemény ilyen «félig-históriás» darabjainak s zenei rokonságuknak melódiáit is, tekintet nélkül az e korban különösen ingadozó műfaji határokra.

[2] L. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ung. Instituts und des Coll. Hung. in Berlin 1927. 143. (Fitz József: *G. M. Cassai und seine Bibliothek.)*

[3] L. újabban IK. 1930. 355.

[4] Századok 1871. és *Vitézi énekek* I. 1864.

termés nem áll többé az irodalmi élet «országútján», a legfőbb irodalmi és zenei kérdések homlokterében, nem tartozik többé a magyar műveltség főütőerének lüktetéséhez; harmad- vagy negyedrangú jelenséggé szállott alá, s Zrinyi, Gyöngyösi vagy a század ‚névtelen lírája' korában nem *Fülek megégése*, *Püspöki romlása* vagy *Bánfi Dénes veszedelme* a magyarság s vele a magyar költészet nagy problémáinak szócsöve többé — ahogyan később Tóth Istvánnak a legnemesebb tradíciók szellemében született Cziráky-eposza sem lehet azzá a XVIII. század derekán.

Mit tudunk meg táblázatunkból tisztán adatszerűen, a magyar zene szempontjából? A számbavett 246 szöveg közül 42-nek ismerjük dallamát közvetlenül, 38-nak közvetve, nótajelzések révén; s e nótajelzések sokszor messzi kerülőútra, XVII—XVIII. századi énekeskönyvek melódia-anyagának bevonására, segítségülhívására utalják a kutatót. De már maga a tény, hogy *a szöveg-anyagnak mintegy harmada dallam szerint is ismeretes*, s hogy ez a dallamanyag még századokkal későbbre is kisugárzik: bizonyítja, hogy a históriás ének zenei része a legmesszebbre ható kezdeményezés a régi magyar dallamvilág, tehát zenei kultúra történetében. Mert hiszen ez a melódia-világ nyilvánvalóan át- meg áthálózza a teljes régi magyar zenei produkciót és énekpraxist; templomtól korcsmáig, kastélytól vásártérig, iskolától fonóházig tőle visszhangzott Magyarország. Mint láttuk, éppen ezért nem is tűnhetett el nyomtalanul; annyira átitatta az életet minden vonatkozásában, annyira benne élt a nemzeti-népi műveltség minden idegszálában, hogy maradandóbbnak, elementárisabbnak kellett bizonyulnia a vele karöltve megjelenő irodalmi mozgalom «írott» részénél s életét más néven és más környezetben folytathatta tovább, mikor szövegei már feledésbe merültek. Az elévülési folyamatot épen táblázatunk mutatja be legtanulságosabban: a legtöbb utalás (a nótajelzések teljes összegének 7 százaléka) Görcsöni Ambrus *Mátyás király*ának, másodsorban Ilosvai Péter *Nagy Sándor*ának melódiájára történik; előbbi 1567—68-ban, utóbbi 1548-ban keletkezett. A rájuk való utalások 1576 és 1599 közt megjelent nyomtatványokban olvashatók. Ilosvai *Nagy Sándor*án kívül azonban a XVI. század első felének szövegei közül csak egy-két Tinódi-szövegnek, Kákonyi Péter *Cirus*ának (1549) és Szeremlyéni Mihály *Egyiptombéli kijövés*ének (1544) jut osztályrészéül az a népszerűség, hogy a század második felében — maguk is csak ekkor jelennek meg! — még utalnak dallamaikra (nem szólunk itt természetesen a Bogáti Fazekas-féle zsoltárparafrázisokról, melyek sűrűn idéznek nótául Tinódi-melódiákat). Általában mindenesetre feltűnően gyorsan tűnnek le a históriás szövegek — legalább is nótajelzések szempontjából. Hogy az 1548-ban írt (igaz, csak 1574-ben megjelent) *Nagy Sándor*ra még

1599-ben új szöveget énekeltetnek; hogy az 1646-iki *Comico tragoedia* még *Árgirus*t és *Sziget veszésé*t idézi nótákul, s az 1588-ban írt (1591-ben megjelent) *Apollonius*ra még 1690-ben megjelent nyomtatványban, meg Felvinczi *Comico tragoedia*jában (1693) utalnak; hogy az *Árgirus* XVIII—XIX. századi kiadásai még változatlanul őrzik az eredeti, Huszti Péter *Aeneis*ére (1582) utaló nótajelzést: egyenesen magukban álló szövegmegőrző eredmények a históriás ének történetében.

De folytassuk a számszerű összeállítás eredményeit. A leggyakrabban visszatérő nótajelzések alapján megállapíthatjuk a korszak legnépszerűbb epikus versformáját; kétségkívül a Tinódival (1540 óta) népszerűvé lett 11-es sortípus az (4–4–3), melyre a XVI. század históriás irodalma legszívesebben tér vissza; a két legsűrűbben idézett históriás éneknek is ez a közös versalakja (Ilosvai *Nagy Sándor*ának talán a 4–2–4–1 tagolású 11-es). Egyúttal azonban az is kiderül, mennyire nem egyoldalú a XVI. századi énekes-epikus irodalom formakészlete; a számbavett anyagban *39 formatípussal találkozunk*, s ebben az arzenálban a középkori latin hymnus- és imádság-irodalom épúgy otthagyta a maga nyomait (Tinódi: *Hadnagyoknak tanuság* 1550), mint az új lírai formakészség (Balassi-forma, 1560 illetőleg 1577 óta), az epikus 12-s (1525 óta) és a már fentebb említett pentapoda-típusok családja (1490 óta), vagy a metrikus-humanista kísérletek (1526 óta).[1] Elterjedtségük sorrendjében a versalakok így következnek egymás után: a 11-esnek *a)*-ként jelölhető típusa (4–4–3) 67 példával, a 12-es (szimmetrikusan tagolódó alexandrin-típus) 56 példával (12-es *a)* típus), majd nagyobb distanciával a többi: a négy 13-as vagy 14-es sorból alakuló strófatípus (előbbinek alosztályai: 3×4–1 és 7–6 tagozódású formák) 15 példával, ugyanannak 3-soros válfaja 11, a 3×12–13 típus és a 11-es *b)* típus (tagolása: 5–6) szintén 11–11 példával és a Balassi-forma 9 példával. A többi forma még kevesebb példával szerepel: így a 13–13–12–7 típus (7 példa) a 10-es *a)* típusként megjelölhető 4×10 (5–5) illetőleg 3×10–11 és a 3×16 forma (5, ill. 6 példa), 3×11 (5–6), a sapphicus alak (4–4 példa), a 4×8, 4×19, 4×10 (tagolása: 4–4–2, tehát 10-es

[1] Utóbbiakra nézve l. részletesebb dolgozatomat az IK. 1928—29. évf.-ban. (Az itt felsorolt hangsúlyos sapphicusokhoz még hozzáfűzhetünk két Horatius-dalt: egyiket, az *Integer vitae*t Felvinczi György *Comico tragoediá*ja idézi nótául 1693-ban, a másikat Pálóczi Horváth *Ötödfélszáz éneke* jegyzi fel 1813-ban 198. sz. a.: *Rectius vives* stb.) Úgy látszik, Magyarországra való elközvetítésükben szerepet játszott Honterus János 1548-ban Brassóban kiadott metrikus óda-anthológiája (21 négyszólamú kóruskompozícióval). Hogy az erdélyi szászság egyébként e kor magyar irodalmában és zenéjében nemcsak ösztönző és közvetítő szerepet játszik, (ahogyan épen a Honterus-féle ódagyűjtemény vagy a *Fortunatus*-mese mutatja), hanem «elfogadó», átvevő szerepet is, azt Szerdahelyi Mihály históriás énekének (1595) egykorú német átdolgozása bizonyítja. (L. Zenei Szemle 1928. 159.)

b) típus) formák (3–3 példa), a 11-es *c)* típus (6–4–1), a 3×14–7–14–7, 5×12, 12–11–12–13–12–13, az aszimmetrikus 4×12 (12-es *b)*, 3×12, és a 3×11–13 formák (2–2 példával, ill. a 11-es *c)* talán 3-mal), végül az «unikumok», már t. i. az epikus és «félepikus» irodalom unikumai: 2×12, 10–11–10–11, 3×10 (4–4–2), 2×16, 4×9(?), 2×10 (4–4–2), 2×12–13, 4×12–13, a 4–4–3–1 módra tagolódó 4×12 (12-es *c)*, asklepiadesi típus (12-es *d)*, 11–13–12–12, 12–12–10–12, 11–3×12, 13–3×12, 2×11–3×12, 12–13–12–13, 4×10–11, 14–10–13 és az alkaikus formából alakult «hymnusritmus» (3–1–3–2–1 módon tagolódó 4×10, tehát 10-es *c)* típus), egy-egy példával. Mint láttuk, a 11-es, 12-es és 10-es típusoknak 3 illetőleg 4 fajuk szerepel, a sorok különféle belső tagozódása szerint; ez a sorok belső felépítésén alapuló osztályozás és elkülönítés egyébként ma még korántsem végleges, hiszen a belső tagozódás kérdésére legtöbbször csak a dallam adhat végleges választ, már pedig a dallamnélküli szövegeket egyelőre csak «olvasott» formájukban ítélhettük meg. Jóval kevesebb az, amit e formák időbeli elterjedésének mértékéről mondhatunk. A kísérletezés-jellegű formaunikumok jórészt a XVI. század első felére esnek (Farkas András strófatípusa stb.); az állandóbb formák közül 1538—48 között még a 12-es uralkodik, a 40-es évek végétől a 90-es évekig s körülbelül még 1600-ig a Tinódival, a korszak e legnagyobb epikus formakezdeményezőjével, uralomra jutott 11-es típus áll előtérben, az 1600-as évektől kezdve azután újból a 12-es kerekedik felül, a 11-esek családjának pedig inkább *b)*-vel jelölt (pentapodikus) típusa érvényesül. Ez a sajátságos hullámzás kétségkívül szorosan összefügg a népszerű dallamok kérdésével; de minthogy épen a XVII. század kezdetének 12-s dallamai közül elenyészően keveset, jóformán semmit sem ismerünk, melódia-történeti szempontból nem szólhatunk hozzá e jelenséghez. A formai gazdagság igazi termőföldje ebben a korban már nyilván nem a históriás ének, hanem a világi líra. (Balassi-forma magyar epikai csiráiról l. a kótamelléklet 10. számát.)

Szorosan összefügg a ritmus kérdésével az, amit a nótajelzések egy sajátságosan «megbízhatatlan» csoportjáról megállapíthatunk. A nótajelzések között ugyanis, mint arra már röviden utaltunk, külön kategóriák különböztethetők meg egykorú «hitelesség» és határozottság szempontjából. Vannak, amelyeknél kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy csak a másoló vagy kiadó kezétől eredhetnek, minthogy a szóbanforgó szövegnél későbbi eredetű ének dallamára utalnak (ilyenek az Istvánfi *Volter*jének 1574-iki, Batizi *Zsuzsánná*jának 1628-iki, Kákonyi *Sámson*ának 1579-iki és *Cirus*ának 1628-iki, Sztárai *Illés*ének XVI. századi (pontosabban megjelöletlen), egyik Névtelen *Sziget-vár*ának hasonlóan évnélküli, Tinódi *Zsigmond császár fogságá-*

ról szóló énekének 1572-iki és Dézsi *Izsák áldozatjá*ról szóló históriájának Bornemisza énekeskönyvében olvasható kiadása, valamint a Batizi *Jónás*ának és Tőke *Spira Ferenc*ének Lugossy-kódexbeli szövege élén szereplő nótajelzések[1]; vannak alternatív utalások, melyek két vagy több szöveg dallamát idézik, esetleg röviden megjegyzik, hogy «nótája sokféle lehet», «sokra is szabhatd» (pl. Dézsi: *Világ kezdetitől lött dolgokról* [1549], Pesti György: *Halálról emlékeztető ének* [1560], Wathay: *Magyar nemzetség* [1604]); s vannak végül, melyeket téveseknek kell megjelölnünk, mert az idézett és az illető dallamra énekelendő szöveg között nyilvánvaló szótagszámbeli vagy ritmikai eltérések vannak (ilyenek a Szkárosi *Kétféle hit*je [1544], egyik Névtelen *Manasses*e [Bornemisza énekeskönyvében 1582], Sztárai *Athanásius*a [1557], Lakatos Péter *Bucsuzó*ja [1598] és Batizi *Zsuzsánná*jának 1628-iki kiadása élén álló nótajelzések). Mint mondottuk, ezeket az utóbbi nótautalásokat «téves» megjelöléssel látjuk el; de hogy alkalmazásuk valóban hibára, félreértésre vagy felületességre mutat-e, korántsem mondhatjuk meg teljes bizonyossággal. A szövegritmus gyakori nyilvánvaló, szinte tüntető mellőzésére ugyanis még szembeszökőbb bizonyságaink vannak; elég itt a Hofgreff-gyűjteményre utalnunk, mely, azt mondhatnók, aggodalom nélkül állít Dézsi *Levitá*ja és egy Névtelen *Bél és sárkány*a élére a szövegek szótagszámától mindvégig elütő melódiákat, — elég az 1574-ben kiadott Heltai *Cancionalé*t felhoznunk, mely Tinódi *Erdélyi históriá*jának 1. részét (szerkezete: 3×12—13) a *Kapitán György Cronica*beli dallamára (szerkezete: 4×11) énekelteti, s épen ezért meg is változtatgatja a kérdéses szöveg strófáinak végző sorát; itt tehát az 1574-iki kiadvány nyilván másként értelmezi egy dallam ritmusát, mint az 1554-iki *Cronica*, ahol a dallam először látott napvilágot. Nem ugyanebbe a kategóriába tartozik-e, mikor Sztárai *Illyés és Ákháb*ja egy XVI. századi kiadásában Ilosvai *Pál apostol*ának dallamára utal, tehát egy 4×12-es szöveg dallamául egy 3×12—13 beosztású szöveg melódiáját jelöli meg, vagy amikor Wathay Ferenc székesfejérvári históriája alternatíve utal a *Túri György halálá*ról szóló énekre (szerkezete: 4×11 [4—4—3]) és Tinódi *Temesvár*ára (szerkezete 4×11 [5—5—6])? Az utóbbi párosítás nyilván a kétféle 11-es sor ritmikai összezavarásán alapul.

Mire mutatnak mindezek a jelenségek? A dallam szabad alakíthatóságára, rugalmasságára, puszta «alapraj»-ként való felfogására következtessünk-e belőlük, vagy inkább a szövegritmus szándékos elmosására, szabadon improvizáló szöveg-alakításra? Szándékában volt-e a históriás szerzőnek, hogy, amint

[1] Az ilyen esetek természetesen nem jelentik feltétlen bizonyossággal azt, hogy maga a dallam, hanem azt, csak hogy annak legismertebbé vált szövege későbbi a nótajelzéssel ellátott szövegnél!

sokszor tetszésére bízta olvasójának: «nótát keress» — épúgy jogot adjon neki arra is: «szabd rá a verset, ahogyan tudod»? Határozott választ erre nem adhatunk, de *egy* dolog bizonyosnak látszik: a históriás ének «gyakorlati» életének egyik legfőbb elve volt a *szabad variánsok alakítása*. Ez az elv, lényegében a népi zeneműveltség forma-elve; így támadnak a népi daltípusok variánsai, így ugyanegy dallamon belül (pl. balladáknál) a strófikus változatok; s ez a népi formáló-elv, mely az előadónak beleszólási jogot biztosít a kompozíció külső és belső életébe, a históriás énekkel, úgy látszik, alapvető principiumává lett a régi magyar műzenének is, bevonult a tudatos zeneműveltség életformái közé. Talán ép ez a momentum az, mely a históriás ének mélységes népi meggyökerezésének magyarázatát adja; az a műveltség, mely ily módon a nép legszélesebb rétegeinek közreműködését biztosította a maga eredményeinek kialakításában, nyilván hamar megtalálta az utat mindenkihez; körébe csakhamar bevonódott az egész nemzet, s a históriás énekszerzővel együtt énekelt egész Magyarország.[1]

A históriás ének zenéje kétségkívül így lett a magyar zene történetének egyik leghatalmasabb fejezetévé. Másfelől magától értetődik, hogy nem *egyetlen* fejezet volt s nem utolsó szó. A XVII. és kivált a XVIII. század magyarsága új külső és belső problémákkal találta magát szemben — csak természetes, hogy szellemi élete, irodalma, zenéje is elsősorban ezekre a nagy kérdésekre igyekezett válaszolni. Honnan jött ez a válasz? Más és más formában, ugyanazokon a legmélyebb húrokon zendült meg, melyeken minden megelőző és minden későbbi korszakban; de az állandó alaphang épen azzal nyert átható erőt, hogy minden időben új meg új harmóniák emelkedtek belőle égnek, hogy a műveltség történeti életének minden egyes fázisa egyúttal a történelmet átélő lélek egy-egy új, mélyebb birodalmának felfedezését jelentette.[2]

SZABOLCSI BENCE.

---

[1] A históriás énekről szóló egykorú hiradásokhoz füzzük hozzá pótlásként Cuspinianus-Spieshaymer János és Oláh Miklós egy-egy tárgy-, illetőleg zenetörténeti szempontból figyelemreméltó feljegyzését. Előbbi az *Oratio protrepticaban* (1526, ed. Podhraczky, Buda 1841. 52.): «Sed tunc vixerat Paulus Gnysi (Kinizsi), Stephanus de Bator senior... qui quotidie manus cum Turco conseruerunt, semper victores, ut et hodie eorum praeclara gesta *ad Citharam decantantur* Non enim amatoriae cantilenae, ut apud nostrates, sed virorum fortium gesta, de Johanne Huniade, de Mathia, de Paulo Gnysi et Stephano Bator seniore circumferebantur.» Utóbbi a *Hungaria et Atila*ban (1536, ed. Kollár, Bécs 1763. 103.): «quem (t. i. Detricum) in hunc diem Hungari in suis cantionibus, more Graeco historiam continentibus, Detricum immortalem nominant.»

[2] A dolgozat zenei vonatkozásait a füzet végén közölt kótamelléklet, *A Hofgreff énekeskönyv dallamai*, világítja meg.

TOLDI KOMPOZÍCIÓJÁNAK KIALAKULÁSA.

Az a folyamat, mellyel Arany Ilosvai históriájából *Toldi*ját megalkotta, eddig ismeretlen. Maga a költő erre vonatkozólag tudtunkkal sehol sem nyilatkozott, pedig egyedül ő tudott volna hiteles felvilágosítást adni arról, mi ragadta meg először figyelmét Toldi Miklós történetéből, hogyan bővült és alakult lelkében az anyag, míg végleges formáját elnyerte. Az irodalomtörténet tehát kénytelen megelégedni annak egyszerű megállapításával, hogy Arany *Toldi* anyagát jórészt Ilosvai krónikájából vette s forrásának töredékes, legfeljebb külsőleg összefüggesztett adataiból kitűnő, a maga nemében tökéletes kompozíciót alkotott. Azonban, ha *Toldi* kialakulásának pontos története a költő titka maradt is, a kész műnek vannak olyan tulajdonságai, melyek egy és más oldalról reávilágítanak annak folyamatára. Természetesen e tekintetben teljes bizonyosságot megállapítani nem lehet, csak megközelítő valószínűséget. De Arany *Toldi*ja olyan érték, hogy reá vonatkozólag a feltevések és valószínűségek is fontosságot nyernek.

Próbáljuk meg tehát a *Toldi* kialakulásának folyamatát megrajzolni. Feladatunk természetéből következik, hogy vizsgálódásunk körébe pusztán a nyersanyagot vonjuk: hogyan formálja cselekvénnyé Arany az eseményeket, és nem vizsgáljuk azokat a módokat és eszközöket, amelyekkel az Ilosvainál talált zavaros mesék, meg nem okolt mozzanatok halmazát művészi hatású költői alkotássá nemesítette. Célunk csak Arany szerkesztői eljárásának megállapítása, nem pedig költői képzelete elevenítő és teremtő munkájának vizsgálata.

*

Mindenki előtt ismeretes a *Toldi*nak az a sajátsága, hogy cselekvénye szabályosan két félre oszlik. Az első hat ének eseményei a hős gyilkossága körül csoportosulnak; Toldi ellenfele György, a gonosz bátya; a cselekvény színhelye Nagyfalu és környéke. A VII-től XII-ik énekig terjedő második rész középpontja a bajvívás; a hős ellenfele a cseh bajnok; az események színtere Pest-Buda. Az első rész napsütéssel kezdődik s viharos éjtszakával végződik — ezzel párhuza-

mosan a hős sorsa mind rosszabbra fordul; a második rész cselekvénye este indul meg s ragyogó napsütéssel végződik, jelképezve mintegy a hős sorsának jóra fordulását.

A cselekvény e kettéosztása *Toldi* kialakulásának kérdésében alapvető fontosságú. De alig kell mondanunk, hogy ha a következőkben *Toldi* első és második részéről beszélünk, értve az előbbin az első hat, az utóbbin az utolsó hat éneket, az csak feladatunk egyszerűsítése végett történik. Mert egyszersmindenkorra hangsúlyozzuk, hogy *Toldi* cselekvénye szerves egész, s a két rész szorosan összefügg, mint ok és okozat, bűn és jóvátétel, vágy és megvalósulás.

Másik, már nem oly feltűnő sajátsága *Toldi*nak, hogy a két része szimmetrikus kiképzésű, azaz az első rész énekei párhuzamosak és megfelelők a második rész énekeivel; helyesebben: az első hat ének mindegyikének van a második részben többé-kevésbbé megfelelő párja.

Ez a megfelelés egészen nyilvánvaló a IV. és X. éneknél: mindkettőnek tárgya Miklós találkozása Bencével, amott a nádasban, emitt a temetőben. Szembetűnő a párhuzamosság II. és VIII. éneknél: mind a kettő György álnokságát mutatja be, amint öccse megrontására tör, csakhogy az egyikben szemben szidja Miklóst, a másikban hát megett rágalmazza. Eléggé világos az V. és IX. éneknél; mindkettő Miklós egy-egy erőpróbás kalandja, ott a réti farkasokkal, itt az elszabadult bikával. De nem nehéz párhuzamot találni az I. és VII. ének közt; mindkettőnek tárgya egy-egy, Miklós sorsára döntő jelentőségű találkozás: amott találkozása Lacfi hadával, emitt az özveggyel cselekvésre készteti s megindítja életének egy nagy fordulatát. Párhuzamba állítható a III. és XI. ének is, mindkettőben embert öl Miklós, bár ellentétes körülmények közt. Végül a VI. éneknek megfelel a XII-ik; párhuzamos mozzanataik: György megtréfálása és megbüntetése; Miklós vitézi pályájának terve és megvalósulása; Miklós búcsúja anyjától s találkozása vele.

A párhuzamos énekek figyelmes áttanulmányozása arról tanúskodik, hogy Arany szándékosan képezte ki az egyiket a másik megfelelő ellentétévé vagy magasabb fokozatú párjává. A *Toldi*nak ebből a két sajátságából, hogy két szabályos részre oszlik, s az első rész énekei párhuzamba állíthatók a második rész énekeivel, egészen természetesen azt lehet következtetni, hogy cselekvénye két külön esemény összetételéből alakult, s azokat azután a költő egymásnak megfelelően képezte ki.

Ezt a két eseményt, illetőleg ezek eredeti forrását nézetünk szerint pontosan meg lehet állapítani a jeligék segítségével. Arany ugyanis, amint tudjuk, *Toldi* minden egyes éneke elé jeligét tett, valamennyit Ilosvai históriájából. E jeligékkel

nemcsak az énekek tárgyát jelölte meg, hanem amint maga mondja, a forrását is. Alkalmazásuk összefügg az ő «epikai hitel» elvével («hígyetek ne nekem, hanem Ilosvai irásának...»), amely, bár csak évek mulva fogalmazta meg, már nyilván a *Toldi* foganásakor teljesen kialakult lelkében.

Ha *Toldi* jeligéit Ilosvai históriájának megfelelő helyeire visszahelyezzük, akkor azt találjuk, hogy az első részben a II., III. és IV. énekek jeligéi egy összefüggő helyre utalnak, mely a 33-ik sortól az 52-ikig terjed. Ebben Ilosvai elmondja, hogy Toldi Miklós otthon lakik édesanyjával, együtt dolgozik a béresekkel; mikor György bátyja Budáról megjő, a rúdhányó szolgák közé sompolyog s a rudat kétannyira veti. György ezért megfeddi. Majd megöli bátyja egyik szolgáját; ezért réten és nádon bujdosik. Anyja sajnálja és titkon élelmezi. A második részben a VII., XI. és XII. énekek jeligéi utalnak Ilosvai egy összefüggő helyére, mely a 117-ik sortól a 160-ikig terjed. Ennek tárgya Miklós találkozása az özvegygyel, bosszúfogadása, bajvívása s vitézzé emelkedése.

Mivel Ilosvai e két, külön-külön összefüggő részlete Miklós gyilkosságát és bajvívását, tehát Arany *Toldi*jának két leglényegesebb eseményét adja, azt hisszük, joggal feltételezhető, hogy *Toldi* cselekvényének legelső és legeredetibb eleme Ilosvainak e két helye. S ha ily módon Ilosvai históriájának e két, külön-külön összefüggő részletében felismertük a *Toldi* koncepciójának legelső mozzanatát; ha e mellé figyelembe vesszük azt a kétségtelen tényt, hogy Arany e két eseménysorozat elemeit egymással párhuzamosan képezte és egészítette ki: akkor körülbelül megkaptuk a kulcsot *Toldi* kialakulásának problémájához.

*

Azt hisszük, nem kell sok bizonyítás ahhoz, hogy a *Toldi* legelső anyagául szolgáló két eseménysorozat közül először Miklós diadalmas bajvívása ragadta meg Arany figyelmét. Már csak azért is, mert ez már Ilosvaiban költőileg kikerekített, szemmellátható kedvvel kidolgozott és kiszínezett részlet, míg a másik csak külső összefüggésű anyaghalmaz. Ilosvainak ez az eddig kellőképen nem méltatott helye Miklóst is előnyösebb színben tünteti fel, mint egyebütt, s noha a bajvívást, a népies ízlésnek megfelelően, birkózássá fokozza le,[1] még sem nehéz benne, a vallásosságnak, a lovagiasságnak s vitézségnek, a középkori magyar lovag e három vezetőeszméjének csíráit

[1] A lefokozást a logika is megkövetelte: lovagi viadalban a nagyerejű, de fegyverforgatásban gyakorlatlan Miklós aligha győzhetett volna. Ezért tartotta meg Arany is a lefokozott formájú mérkőzést, sőt ő, művészi érzékkel, erőpróbára változtatta. *Szerk.*

felfedezni. Ilosvainak ez a részlete, mely kerekségével kiemelkedik a zavaros krónikából, a monda fejlődésének nyilván arra a mozzanatára utal, amikor a Toldi-monda, Négyesy megállapítása szerint, még nem színeződött át burleszkké, hanem még egészen lovagi szellemű volt.

Nagyon valószínű, hogy Ilosvainak ez a helye indította meg, mint fejlődésre alkalmas mag Arany szellemének munkáját: a *Toldi* nagyszerű kompozíciója belőle sarjadzott ki. Analogiául szolgál *Toldi estéje*, mely szintén bajvívásból, az öreg Toldi Miklósnak az olasz vitézzel való viadalából, Ilosvai históriájának egy másik, hasonló kerekségű részletéből fejlett ki. Sőt a bajvívás, úgy látszik, annyira asszociálódott Arany lelkében Toldi Miklós alakjához, hogy a trilógia utoljára készült részének, *Toldi szerelmé*nek cselekvényében kétszer is szerepelteti ezt az indítékot.

Toldi kompozíciójának magva tehát igen nagy valószínűséggel Miklós bajvívása a cseh vitézzel, az özvegyasszonynak tett fogadástétellel, mint előzménnyel, Lajos király kitüntetésével, mint következménnyel, úgy, ahogy az Ilosvai históriájában meg van írva. Ez szolgáltatta *Toldi* cselekvényének VII., XI. és XII. énekét. Előzményeül meg önként kínálkozott Ilosvai krónikájában a hős első gyikosságának eseménycsoportja: volt benne epikai anyag, a vitézek rúdés kőhányásában korfestő vonás, s a hős népies foglalkozására utalva, («Lát minden dologhoz az béres szolgákkal») alkalmat adott Aranynak népies rajzokra, amire a pályázat is serkentette.

Egyébként már Ilosvainál is Miklós első budai útja második gyilkossága miatt történt, s e körülmény is reávezethette Aranyt, hogy hőse budai útját gyilkosságával hozza okozati kapcsolatba. (Arany Miklósnak — Ilosvai szerint való — első gyilkosságát köti össze második budai útjával).

Azonban amilyen jól tagolt, mondhatni művészileg kikerekített anyagot kapott Arany a bajvívás eseményében, époly szétesö, megokolás nélkül egymás mellé sorakoztatott adatok halmaza volt Ilosvainál ez a korábbi eseménycsoport — művészi kiformálása Arany tehetségét erős próbára tehette. A próbát fényesen megállta. Az eseménycsoportot hármas tagra képezte ki — amint a bajvívás körül elrendeződő események sorozata is háromtagú már Ilosvainál.

A főeseménynek, a gyilkosság jelenetének kiképzésére talán alakítólag hatott a bajvívás jelenete. Ennek hatása tehette a rúdhányó szolgákat Miklós ellenfeleivé, a gonosz bátya eszközeivé; az egész jelenetet pedig a bajvívás lovagias mérkőzésének lovagiatlan ellenképévé, mintegy tragikus paródiájává.

Aránylag könnyen juthatott Arany a nádasban való bujdosás mozzanatának megteremtésére. Miklós bujdosása, lelki-

furdalásának rajzával, a gyilkosság természetes következménye, s a nádasban elénk táruló népies jelenetek szinte önként folynak az édesanya ételküldéséből, amit Arany megtalált már Ilosvainál.

Nehezebb lehetett a gyilkosság előzményének, okának, a testvérek viszályának kitalálása. Bár általánosságban útmutatást adott neki e tekintetben Ilosvai: utal már ő is a testvérek különböző helyzetére s a kisebbik fiúnak az idősebbik alá rendelt viszonyára; támogatta őt a népszellem, mely az idősebb testvért rendesen szeretetlennek, kapzsinak és érdemtelennek rajzolja s szeretetét a kisebbre árasztja; segítette a népélet, melynek tanúsága szerint a legtöbb testvérviszály oka az örökségen való osztozkodás: mégis a II. ének kigondolása Arany alkotó tehetségének igazi diadala.

*

A *Toldi* sajátos kompozíciója e két rész okozatos összeillesztéséből keletkezett.

Arany első lépése az volt, hogy hőse gyilkosságát okozati összefüggésbe hozta bajvívásával s bűnnek fogta fel a jóvátételhez. Ha a Toldi-trilógia többi tagját s a balladák legtöbbjét tekintjük, a bűnt és kiengesztelését vagy a bűnt és büntetését Arany egész epikája alapproblémájául foghatjuk fel — bizonyára összefüggésbe hozhatjuk a görög tragikusok és Shakespeare állandó tanulmányozásával. Arany *Toldi*t életének optimista korszakában írta, mikor felfogása szerint a bűn még aránylag könnyebben volt jóvátehető. Amint tudjuk, felfogása e tekintetben tragikusabbra fordult, s például a *Daliás idők* enyhe erkölcsi jóvátétele *Toldi szerelme*ben már tragikus bűnhődéssé változott.

Az *eposz* kialakulásának következő mozzanata az volt, hogy a költő az okozatosan összefüggesztett két részt egymás analógiájára kibővítette. György szidalmának magasabb fokozatú párjául költötte György ármánykodását, s a nádasi bujdosás jeleneteinek mintájára illesztette a második részbe a tésztába sütött száz aranynak történetét. Viszont az özvegygyel való találkozás mintájára tette az első rész elejére a Laczfi hadával való találkozást, mely különben ide, mint Miklós népies foglalkozásának illusztrációja, amúgy is kitűnően illett, s a XII. ének mintájára költötte az első részt befejező VI. éneket. Azután ezeket az egymás hatására keletkezett cselekvénytagokat párhuzamosan, egymás ellentéteivé vagy magasabb fokozatú párjaivá képezte ki s így a két részt művészi szimmetriába állította.

Ez a szimmetria, az első és második rész énekeinek párhuzama és sokszor kisebb, jelentéktelenebb részleteikben való megfelelése, *Toldi* kompozíciójának egyik eredetisége és szép-

sége. Hogy ennek gondolatát mi kelthette Aranyban, nem tudjuk. Mint különösséget említhetjük, hogy bizonyos párhuzam, helyesebben kettősség, Ilosvaiban is megvan. Csak az első 160 sort, *Toldi* forrását véve alapul, a következő ismétléseket találjuk: Miklós kétszer esik gyilkosságba, kétszer vegyül rúdhányó vitézek közé, kétszer megy Budára, kétszer kap kegyelmet stb. Csakhogy mindez annyira kezdetleges és művészietlen, hogy szinte lehetetlenségnek látszik, hogy ez adta volna *Toldi* művészi szimmetriájának eszméjét.

Nézzük, hogyan nyilvánul e szimmetria *Toldi* énekeiben. Láttuk, hogy Arany már a két rész főeseményeit, Miklós gyilkosságát és bajvívását is párhuzamba állítja s az előbbit az utóbbinak alsóbb fokozatú ellentétes párjává képezi ki. Ez a kettő szándékolt ellentétességéből is következtethető. Miklós gyilkossága György bátyja mesterkedésének s a saját maga indulatosságának szomorú következménye; félig öntudatlan, mindenesetre szándéktalan esemény, bűn, melyet hatalmas lelkifurdalás követ, a gonosz bátya üldözésének törvényes alapot szolgáltat s a hőst óhajtott céljától a lehető legmesszebb veti. Bajvívása ellenben tudatos rákészülés fényes eredménye, bajnoki erejének, ügyességének, szemességének gyümölcse; a kor felfogása szerint bűnének jóvátétele, erkölcsi nyereség, mely feldúlt lelkiismeretének nyugalmat szerez s vitézi életvágyát megvalósítja.

Párhuzamosan van kiképezve a II. ének a VIII-ikkal. György szeretetlensége, szidalma, alacsony lélekre valló ingerlése, tettlegessége, melyek részint kapzsiságból, részint irigy féltékenységből erednek, mintegy magasabb fokban ismétlődnek Lajos király előtti ármányában, mikor öccsét beárulja, befeketíti, hogy a vitézi életre lehetetlenné tegye s vagyonát törvényesen magához kaparintsa. De jellemző a különbség is. Amott, szemtől-szemben, kíméletlenül, gorombán viselkedik, emitt, hát megett, ármánykodik s gyűlöletét, kapzsiságát, udvari ember módjára, színes szavakba rejti. Van bizonyos megfelelés az énekek végén is: Miklós a megszégyenítés után tántorogva megy ki és zokog; György felsülése után szédelegve távozik s dühöng.

Tökéletesen párhuzamos a IV. ének a X-ikkel, Miklósnak Bencével való találkozása amott a nádasban, emitt a temetőben. Mindkettő Ilosvai egy-egy adatán alapul. Amaz azon, hogy Toldiné a nádasban bujdosó fiát titkon élelmezi, ez pedig a rozstésztába sütött száz arany adatán. A hűtös szolga alakja ez utóbbiból került az elsőbe, viszont a küldés motívuma az előbbiből az utóbbiba, mert Ilosvainál Miklós és szolgája egyszerre indulnak útnak. Vannak e két jelenet részletei között is megegyező mozzanatok: Miklós itt is, ott is alszik. De míg nádasi álma nehezen jön, rövid, kínos s mintegy kiállott szenve-

déseinek lelki képe, addig temetői álma derült, biztató s a bekövetkező örvendetes eseményeknek mintegy költői előkészítése. Azután Bence mind a két helyre váratlanul, meglepetésszerűen érkezik; mindkét esetben anyja küldi részint jó tanáccsal, biztatással, részint jó étellel. Az elsőben a fehér cipónak csak jó foszlós bele van; a másodikban már száz arany tartalma is, de ez is, az is egyformán jól esik a szeretet után sóvárgó fiúnak. Szerepel végül mindkettőben humoros szinezettel a kulacs. Az elsőben vért ereszt, piros bort, a másodikban már száraz, csak a külseje nedves a ráhullott harmattól.

*

A második rész kialakulásával kapcsolatban kell reámutatnunk a népmesének *Toldi*ra tett hatásáról. Arany a VIII. éneket, az érdemtelen bátya kísérletét és kudarcát, valamint a IX. éneket, a bikakalandot, mint a hős egyik alsóbb fokú erőpróbáját, szemmelláthatólag a népmese analógiájára illesztette a második részbe. Míg azonban a népmesében három testvér, három erőpróba szerepel, *Toldi*ban a hármas szám kettőre van csökkentve. Általában a második rész erősen magán viseli a népmese hatását s igen kis változtatással át lehetne alakítani népmesévé. A jelentősebb népmesei vonásokra röviden utalok.

György is, Miklós is a szülei házból indulnak el céljuk felé. E cél ugyan kettejüknél nem ugyanaz, de mégis rokon; sőt egy percre azonos is, midőn Lajos király a győztes bajnokot a Toldi-vagyonnal s a vitézi életpályával akarja jutalmazni.

Miklós a gyászoló özvegyet anyjának nézi. A mesehős is anyjának szólítja az útban talált öregasszonyt, mire ez vissza szokott felelni: «Köszönd, hogy anyádnak szólítottál...»

A népmesére emlékeztet az összes szereplők összegyűjtése az utolsó énekben. A mese rendesen lakodalommal végződik, melyben mindenki részt vesz, még a mesélő is. Arany a végén mintha mentegetné is magát a lagzi elmaradásáért, mert különösebb ok nélkül is jónak látja hőséről megjegyezni, hogy

> Szivét nem bántá még nyila szerelemnek.
> Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága,
> Azután sem lépett soha házasságra...

Hogy Aranynak *Toldi*ja megalkotásakor a népmese is szeme előtt lebegett, arra egy-két külső bizonyítékunk is van. Így már maga a pályázat, melyre *Toldi* elkészült, megszabta a forma és szellem népiességét. Már pedig ennek egyik legfontosabb lelőhelye a népmese. Egyik kimutatható mintájában, a *János vitéz*ben, népmesei anyag van felhalmozva. Arany

Toldi után közvetlenül népmesét írt, *Rózsa és Ibolyát* s ezt oly sikerültnek tartotta, hogy meglepő elfegultsággal *Toldi* fölé helyezte. Végül a népmesékre utal a *Toldi* nyelve is: Lehr Albert nagy kommentárjából tudjuk, hogy az eposzban hosszú sora van a nép mese nyelvkincséből vett kifejezéseknek.

*

Valószínűleg így alakult ki és nyert szilárd kompozíciót Arany szellemében *Toldi* második fele Ilosvai kerek, összefüggő adatából, a cseh vitézzel való bajvívásból a népmese példájára kibővítve. E kikerekített második rész analógiájára foglalta azután keretbe *Toldi* első részét, Miklós gyilkosságának történetét előzményével és következményével együtt. Legalább is nagyon valószínű, hogy a Laczfi nádor hadával való találkozás az özveggyel való találkozás mintájára került első helyre, mint hasonló cselekvényindító motivum. A Laczfi hadával való találkozásnak Ilosvainál, az egésznek szempontjából nincsen semmi jelentősége. Elszigetelt epizód, Miklós népies foglalkozásának példája, puszta erőpróba. Ellenben az özveggyel való találkozás már Ilosvainál felkelti Miklós részvétét s célt ad neki. Ennek példájára kavarja aztán fel Miklós belsejét a Laczfi nádorral való találkozás s indítja meg lelkileg is, testileg is.

A VI. ének szemmelláthatólag a befejező XII. ének ellenpárjául alakult. Mindkettőben bűnhődik György, ott tréfából, itt komolyan. Ami a XII. énekben valóság, Miklós vitézi pályája, a VI-ikban megvalósítandó terv. Az utolsó ének valamennyi szereplőt összehozza, a VI. ének szétválasztja: egymásután indulnak Budára Miklós, György, Bence, Toldiné. Különösen részletesen van kiképezve s finom ellentétbe állítva Miklósnak anyjával való találkozása. Az egyik fájdalmas búcsú, a másik örvendetes viszontlátás. Az egyikben Miklós keresi fel anyját titokban, éjjel bánatos lélekkel, a jövő bizonytalanságának érzetével, bátyja üldözésétől tartva; a másikban viszont anyja keresi fel s öleli meg fiát nyíltan, a király meg a nagy urak szemeláttára, miután bocsánatot nyert s fényes vitéz lett. Amott a bútól, itt a túláradó örömtől sírnak. Míg amott a bánat elfojtja, itt az öröm megoldja az édes anya szavát.

Még a IX. ének, az alsóbb fokozatú erőpróbának beillesztett bikakaland kívánt megfelelő ellenpárt. Így gondolta ki Arany a farkaskalandot. Rokonságuk szembetűnő. Ez is, az is éjjel történik, jelképezve mintegy Miklós sorsának sötétségét. Mindkettő elmélkedésre készteti, egyik bátyja gonoszságán, a másik az emberek hálátlanságán. Ez is, az is gondolatot ad a hősnek, melynek végrehajtásával ez epizódszerű események szorosan fonódnak a cselekvénybe.

Így kerekedhetett ki *Toldi* első hat éneke a második rész hatására — s megszületett a magyar költészet egyik legművészibb szerkezetű alkotása. Ennek a remek kompozíciónak alapformáját felismerhetjük már Ilosvai históriájában, amennyiben ott is a história magvául szolgáló mozzanat, Miklós bajvívása alakítólag hatott az egész krónika kompozíciójára. Tehát Ilosvai Aranynak nemcsak nyersanyagot adott, hanem megmutatta, persze a maga kezdetlegességében azt a kompozíció-formát, amelyet a szerkesztés legnagyobb magyar művésze a maga tökéletességében kiképzett.[1]

NAGY SÁNDOR.

---

[1] A dolgozatnak van sok helytálló, részben figyelemreméltó megállapítása, de vannak merészebb föltevései is, s ezeket nem mernők egykönnyen elfogadni. Bármilyen tudatos művész volt is Arany, költőink között kétségkívül a legtudatosabb, mégsem gondolnám, hogy *szándékosan* képezte ki a párhuzamos énekeket egymás párjává vagy ellentétévé — ezzel a kételkedéssel azonban nem akarom lerontani magának a tény-megállapításnak erejét, a párhuzamosságnak, ill. ellentétességnek meglétét. Nyilván az sem több föltevésnél, hogy Arany figyelmét Ilosvai krónikájában a bajvívás kapta meg, s hogy a *Toldi* cselekvénye két külön esemény összetételéből alakult ki. A fejtegetések azonban egy lépéssel bizonyára közelebb visznek az eposz genezisének ismeretéhez, s ez érdem. *Szerk.*

ADATTÁR.

KAZINCZY GÁBOR LEVELEI LÉVAY JÓZSEFHEZ.

(Második, bef. közlemény.)

28.

Tisztelt barátom, [1863. máj. utolsó napjai.]

Véletlenül találkozott az alkalom, Miskolcz felé, s nincs időm, hosszasabban válaszolni meg levelét.

Sajnálom, hogy szerencsém nem lehetett, bár mily természetesnek leljem, hogy rideg társaságomon nincs mit kapni. De nagyban számitottam reá, mint fogjuk Tompát a szószéken meglepni.

Ne sajnálja kegyed a könyvkötőtől elhozatni holmimet. A káplán, ki e levelet viszi, át fogja venni s kifizeti a számlát.

Vette-e sok hasznát a pünkösdi szünidőnek?

Isten Önnel, tisztelt barátom; tartson meg szives hajlandóságaiba.

K. Gábor.

Ne sajnáljon Horváth Lajos úrnál kérdést tenni, szándékozik-e H. Mihálynak valamit küldeni, vagy sem. Szeretném nemváratni szegényt.

Ki a Handabanda miskolczi irója? — Kún Lászlót eltalálta Ön. Előttem, tudja Ön, «nyilt kérdés» minden politicai *elv:* de az minden esetben érthetetlen, ha valaki nem fogja fel, hogy *compromittáló* dolgokat ne mondjon. Megengedem, hogy Borsodban annyi a modern *aspirans*. mint K. L. úr állítja; de ha igen, szabad a *satyra* korbácsát suhogtatni fölöttük, mert az aspirans *quand même*, «sohasem» érdemli a hazafiasság koszorúit.

Balásy itt van, s szívesen köszönti Önt.

A káplán nem megy, csak Szentpéterig, de igen vele egy ide való asszony; ez is kihozza a csomót.

29.

[1863. okt.]

Sajnálom, hogy Butykay úr a kéziratokat nem adja el. Én minden ily nemü gyüjtésemet a Muzeumnak hagyományozom, s ez iránt gondoskodtam is már: de a kinek *gyüjteménye* nincs, az efféléket hasztalan veszendőségnek teszi kí. — Lemásoltatom a nálam levőket (most a Szemere Tárt irják) s köszönettel adom majd vissza. Ügyekezzék Ön, a *többit* is megszerezni. Nálam *százakra* mennek az efélék s még most sem merhetek belé fogni

közlésökhöz; annyi a Lücke (magyarul: . . . . . ?) mit még ügyekezni kell betölteni (mily bükfa nyelv e két infinit. egymásmellett példában) pénteken

A Miskolczra küldés ismét elmaradt, s e késlekedés teljesen elszivaratlanított. Kénytelen vagyok tehát ez életbevágó dolog miatt embert küldeni. — Engedje, hogy egy pár dolog miatt alkalmatlankodjam.

1., Diós-Győrött megkértem, a Miskolczvárosi levéltárranéz (vés)t valamire Horváth Lajost, s megigérte hogy eljár a dologban. Ha lesz Ön vele, ne sajnáljon értesitést venni töle s ezt közleni velem.

2., A diaetán-kivüli ujonczozás s a pengő pénzben fizetendő adó miatti eljárás (1822/3) actáiból egy csomót szándékozom közleni. Hiányzik az a decretum, mely ez ügyben első izben *menesztetett* (!) a megyékhez. Igen lekötelezne Ön, ha e decretumot, mit Borsod is kapott, számomra a levéltárból lemásoltatná (költségét kifizetve).

3., Végül még hozzá teszem, hogy habár a nyomorék szüretnek vége, derék volna, ha Ön alkalmat szerezne, a szegény Bánfalvát meglátogatni.

Minden jót kivánva

K. Gábor.

(A levél két részből áll; Lévay ketté választotta: ezért beszél 44 levél helyett 45-ről.)

30.

[1863 őszén.]

Hasztalan dolog, hogy Ön *ott hagyta* a koritniczai cikkelyét is. Miért nem kéreti vissza? Az ilyennek *megmarad* a becse a saisonon tul is. Igen, vegye vissza s adja ki. Elég rosz hogy az erdélyi lapok benrekedtek. Ön, csinteljes tollával, mily szép tájképeket adhatott volna.

[Hézag. A másik oldalon igy folytatódik.]

Excellens az, amit Ön Majláthról irt, és fájdalom, igaz. Hiába, mi, minden téren, áruba bocsátjuk az ügyet, meggyőződésünket, hogy a népszerüsködés niveauján álljunk. A kit M. vége meg nem ragad: egyenesen rosz embernek tartom. Várva várom, mit mond róla Ön. Nem valószinütlen dolog, hogy dolgozatát félreteszi a Napló; Kemény Zsigm. «igen jó barátom», de az nem gátolta, hogy egy regényében ki carricirozni ne akarjon, s hogy czikket melyben említve vagyok, *ezért* félre tegyen. De azért igen jó barátok vagyunk. Az országgyülés alatt is egy dipl. ebédet adott s engem praesidealtatott.

(Mailáth regéinek Kazinczy Ferenc által készült fordítását Kazinczy Gábor adta ki. Ismertetést róla a Pesti Napló hozott 1863-ban, a 288. számban. Tehát e levél is 1863-ban iratott.)

31.

Tisztelt Barátom, [1863. nov. 2.]

Amit ez idő szerént már reményleni is alig mertem: teljesülni fog. T. i. az Ön verseinek kiadása.

Sietek Önt értesiteni előleg is, hogy a kötetkét készitse el s utasitsa hozzám. 13—5 ív lehet amoly Tompa-féle formátumban, vagy ha Önnek inkább tetszenék, gyémántkiadásban. A szerződést etc. majd bizza Ön reám

egészen; ugy irják, courtoisieből hihetőleg, hogy az «én kedvemért» történvén ez, e «kedvemet» majd az Ön javára ügyekszem felhasználni.

Értesítsen Ön rögtön, mikor lesz kész. Csak arra kérem, legyen *igen szigorú*. Az éjjel olvastam az európai hírü Physiolog Carus munkáját Goetheről, s azt mondja benne, hogy a költészet nem egyéb bolondságnál, ha a mértéket meg nem üti. S igaza van. Nincs nyomorúltabb dolog, mint, e téren, az elpendülés.

Képzelheti, mennyire szeretném, ha a kötetet *együtt* olvasnók meg. Molière gazdasszonya tanácsát kérte ki: egy laicus táblabiró is mondhat nézetet (nem «itéletet») költői művekről.

Három napja martyri szenvedés gyötör, mutatja az irás. Még sem állhattam meg, hogy jelét ne adjam Ön iránti igaz érzésemnek.

K. Gábor.

(A kétfejü sasos bélyegen a bélyegző: Putnok $\frac{2}{11}$

32.

Tisztelt barátom, [1863. nov. 24.]

Most estve, kapom levelét s becses küldeményét. Átnéztem futtában; 41 db (5 belőle à 2 db) s ezek közt a nagy rész másolat. Ohajtanám, járna Ön végére, nem adná-e el a birtokos? Nagy bolondja vagyok autographiai gyüjteményem szaporításának, s e gyilkosan-szük idő daczára is megvenném a csomót egy-két darabja miatt *jutányosan*. Házi-asszonyom be akar a Hollósy Nelly (ennek az uráról is elmondhatni a mit a német Rahel férjéről, mert hiszen még csak nevet sem bír adni nejének) hangversenyére. Kérem Önt, méltóztassék számára egy *jó páholyt* szerezni. Nem tudom, a földszinti vagy az első emeleti páholyoknak van-e jobb acusticája?

Egyszersmind kérem a «Pest városánál» egy jó kettős-szobát is rendelni meg. 27 d. délután ott lesz a nagys. asszony.

Ha a hangversenyből semmi nem lesz: 26 d. egy futárt méltóztassék küldeni, miután a postákra nem számíthatunk.

Ha lehet, magam is elmegyek, s a szinház után, legalább, találkozunk. A páholyjegy(et) méltóztassék Fejérnek adni át.

Szombat.

szives üdvözlettel

K. Gábor

(A külső lapon a posta pecsétje: $\frac{24}{11}$. A kétfejü sasos bélyeg 1863-1864-re utal.)

33.

Tisztelt barátom, [1863. nov. 26.]

Reménylem, vette Ön postai úton küldött levelemet, melyben házi asszonyom nevében kértem: méltóztassék számára a Hollósy N. hangversenyére egy páholyt megtartani. Nem lévén biztos, *ha* és *mikor* lesz e «dalidó»: kérem, értesitsen ezen alkalommal, nehogy bolondjába menjünk Miskolczra. Mert, ha lehet, magam is rászánom fejemet.

hetfőn

szives baráti üdvözlettel

K. Gábor.

34.

Tisztelt barátom, [1863. dec. 6.]

Vénülő embernek felfordúl egész természete. Néhány napja már oly korán ébredek (s ha fölébredtem, ágyban sohasem bírtam maradni), hogy a reggelt alig tudom bevárni. Ha oly passióm nem volna tanúlni, mint ahogy a tanítástól gêne-e, restség-e, önismeret-e visszatart, halomra fabricalhatnám a vezércikkeket, az az üzhetném a mesterséget, hogyan kell *egy* gondolatot — s azt is, gyakran, *milyet!* — lepényként addig terpeszteni, hogy egy egész hasábot kitöltsön. Okosabb ember és jobb keresztény vagyok, hogysem tegyem.

Engedjen jó reggelt mondanom Önnek. Annak fejében teszem azt, hogy a mai postával — igérete szerént — levelét veszem, s teszem azért, hogy egy pár jegyzéket juttassak tudomására.

Miután Arany oly annyira küzd a kézirat-hiánnyal — szerencsétlen flótás! bezzeg nem küzd a Rózsaágiak obscurus csordája — czélszerű volna, ha Ön nehány szót tenne irodalmi termékeink német fordításairól. Egy párra már figyelmeztetém; most ismét erre:

Bibliothek ungarischer Dichter in treuer metrischer Übersetzung v. C. Horschetzky. I. Volkslieder der Ungarn Pest. Geibel.

Néhány krajczár az ára. Én az ugynevezett népköltészetről nem tartok ugyan annyit mint sokan, s egy-két rím, azért mert szürös atyánkfiai dúdolják, még eo ipso nem költészet nekem: de az kétségtelen, hogy a democratismus ez idő szerént *divat* (s nem több) levén, a választás e téren sok tapintatot igényel. Egy neme minden esetre az Aufführolásnak, s ha már fellépünk, csárda- vagy salonban, mégis érdekünkben áll, hogy adjuk meg, a mennyire telik, savát-borsát. — Azt hiszem, hogy Ön képes volna e téren akként szólalni fel, mint az ügy nagysága kivánja, sőt a dolgozás sem kivánna többet a beléfogásnál, Arany speciális érdekét számba nem véve is.

És mivel azt hiszem, hogy a mit Goethe a Weltliteraturról mondott, termékenyebb eszme mint látszik, s az ösvény mely e czél felé vezet, épen a világ literaturájának *ismerését* kivánja: többször figyelmeztettem Önt a költői irodalom oly új termékeire, mik új világokat tárnak fel előttünk. Ilyen ez:

Tjutschen F. S. Lyrische Gedichte. In den Versmassen des Originals v. H. Noé. München, Fleischmann 16 gr (?)

Az újvilág Rómájának barbarussai az orosz földön kezdenek mind inkább mozgolódni: jó ismerni őket mi előtt elözönlenének; már csak azért is, hogy ujdonságuk maga is rémesszen.

Nevezetes árleszállitás ez:

Wernick Fr. Handbuch der Geschichte der deutschen National-Literatur von ihren Anfängen bis auf die Gegenwart. Mit Musterstücken deutscher Poesie u(nd) Prosa. Leipzig, Wöller, 72 ív nagy 8°, most 25 garas, mert a bukott kiadó egész készletét birói árverésen vette meg Wöller. Fidibusnak megéri. S a németnek irodalma az egyetlen, ami respectust érdemel.

Végül engedjen egy kérést tennem. Könyveim halmazába nem merek buvár-útat kisérleni Horváth Mihály historiájának felkutatása végett. Szabadjon Önt megkérnem, méltóztassék megtekinteni Rudolf alatt a komáromi vár ostromát (1595—1608 közt); ennek leirásában * alatt hivatkozik

Horváth, idézve, az Illésházy naplójára s az idézetet, Horváth szavaival, a kötet és lap számát kijegyezni s számomra *mielőbb* megküldeni. Ezt a munka *első* kiadására értem. A másodikat még nem birom s nem ismerem, sőt azt sem tudom, meddig megy a II. kötet. Ha az általam megjelölt korig: méltóztassék ott is megnézni a helyet.

Isten Önnel. Tegye, hogy válaszát mielőbb vegyem. Az [elő] szómat sürgetik a Monumenták két kötetéhez, s nem bold(ogul)hatok míg azt, mire Önt kérem, nem veszem.

Szives üdvözlettel
K Gábor

Elül: *csütörtök*, 4 órakor reggel.

A jobbranéző császárfejes bélyegen (használatban 1861—1863) Putnok $\frac{6}{12}$

35.

Tisztelt Barátom, [1863. dec.]

Vevém szives sorait, 's köszönöm és megválaszolom.

Azzal a «hangulattal» rendén túl sok baja van Önnek. Biztositom, ha Goethét, főleg *leveleiben* — stúdiuma tárgyává tenné: kigyógyulna e bajból. Részemről a világon senkinek sem köszönök annyit, mint ez olympi embernek, e téren. Emlékezzék csak az oly passusokra, mint péld. Faustban az, mely így végződik: Verdrusz ist auch ein Theil des Lebens. Mit tenne Ön az *én* helyemben, kinek esze nagy nehezen indul meg, s ha megindult, mint a rosz loval, minden nyomon pihentetni kell; mert egy óra hosszáig alig csinálhatok valamit. Félre tehát a «bogarakkal». Fut az élet, s minden pillanat *könnyit* bennünket súlyunktól, hogy minél mélyebb nyomot hagyjunk magunk után. Ön is maholnap tul lesz a határon, mikor aztán a Musa csak elvétve szóland be egy-két szóra; *addig* fülelje le.

Óhajtanám tudni, *kik* és *mit* adtak a misk. szinpadon. Jó volna, ha az effélékről hébe-hóba a Koszorút értesitené Ön; szegény Aranyt a *jóság* fogja fölemészteni.

Sajnálom, hogy Mátyást nem vette Ön pártfogása alá, azaz meg nem «nyomta» mind azokat, kiket egy ft s még ahoz aláírva csak, nem géniroz. Tegye, kérem, *nevemben* péld. Szathmárynál.

Sajnálom Vadnait, mert belé gondolom magamat lelke állapotába. Éveken keresztül keresni a circuli quadraturat, s akkor azt hallani: bolondság! kemény dolog.

Hugoról nem úgy kellene irni, mint a lapok közleményei, mik szakmányból firkálvák. *Rámának* venném ez autobiographiát, s a rajzt belé magam adnám (ha t. i. értenék hozzá). De ne halaszsza.

Sajnálom, hogy a Bükk féle «menetben» ott volt Ön, mert semmit sem tartok comicaibbnak, mint ez 1861 «fentartást», mely bizonyos alkalmakkor, az akkori tisztviselők «vezetése» mellett, *szerepel*. Kisszerű, comicai, mint 1861-ben a «Hazádnak rend» vólt. — Nem Bükk *szereplését* nézem, mely e *halotti áldozatot* aligha érdemelte osztatlanul: hanem a cselekvést quand même.

Lekötelezne Ön, ha értesítene, *miben* áll beszédem *szaggatottsága*. Az előadásban, formában etc.? Ezt azért, mert az Academia az Évkönyvekbe

akarja adni, de kijelentém, hogy inprovisalva levén a Machwerk, csak *átdolgozva* közölhetem. S igy az Ön' — tudom hogy alapos — megjegyzéseinek hasznát is vehetem, ha majd odá érek e firkával bajlódni.

Tegye meg, kérem e szívességet, vegyen Rosenzweignál 100 szivart részemre s 25 csinálatlan hamburgi tollat, s küldje el Dessewffy házához, aki holnap Apátfalvára megy s elhozza.

Szives baráti üdvözlettel
K. Gábor.

A tollakat Kohárynál kérem venni, s megnézni hogy a job szárnyból valók legyenek, befelé állók, ha az ember kezébe veszi.

36.

Tisztelt Barátom, [1863. dec.]

Nehány napja, Földváry kocsiját küldvén be Dessewffyért, írtam Önnek, s kértem, méltóztassék számomra 100 szivart venni s D-hez küldeni, ki azt majd kezemhez juttatja. Azonban mindeddig D. *nem* jött el, s a szivarok sem. D. talán a nagy hó miatt nem mert elindúlni. Kénytelen vagyok tehát Önnek újolag alkalmatlankodni, azon kérelemmel, hogy e levél átadóját szivaraim után utalni méltóztassék; ha pedig hon nem találná, esedezem, a csomót Lónyay Annához küldeni, ki Szathmáriaknál van. Ha Tompát rá birhatnám a «vállalatra»: berándulnék Önökhöz vele.

A jövő hónapban *talán* Pestre megyek. El fogom-e a «verseket» vihetni magammal? Szedje össze magát, kérem. Nem képzelheti, hogy az a — fájdalom ugyan csak — *egykét* jó ember, a ki még *van*, mily teljes lélekkel él ügyünkben és ügyünknek, Pesten.

Isten Önnel. Szives tisztelettel
K. Gábor.

pénteken estve
Lónyay Anna Szombaton délután indul haza.

37.

Tisztelt Barátom, [1863 dec. második fele.]

Vette-e Dessewffy verseit? — Nem szükség ugyan mondanom, de én az effélékben ezt tartom szem előtt:

1. Nem *művészül* itélvén meg az irót: súlyt helyzek arra is, a mi a *dilettans szerzőt* jellemzi;

2. A minek liter. - historiai becse *vagy* érdeke van;

3. A mi a kort, általában, festi.

A mit, művészi igényeink szemetül dobnának el: e három szempont valamelyike alatt gyöngygyé válik.

A Kazinczy-Dessewffy levelezés valódi kincsbánya; s 2 vastag kötetet teend.

Ohajtanék egy pár napot tölteni Önnel.

baráti üdvözlettel
K. G.

Készek-e könyveim?

(A Kazinczy biz. lev. Dessewffy Józseffel 1860—4 között jelent meg 3 kötetben. Erre vonatkozik e levél.)

38.

Tisztelt Barátom, [1863 utolsó napjai.]

Vártam a mult alkalommal válaszát, sok tekintetbe érdekeltetvén Önnek itélete által D. J. verseiről. Reménylem, ez úttal nem marad el.

Némely verseinek brouillonjait megtalálván, ide mellékelem feljegyzésöket, azon kérelemmel méltóztassék megtekinteni: le vannnk-e ezek a 3 kötetben tisztázva, s veres plajbaszszal megjelölni a mik nincsenek.

Fogadja szivesen a Kazinczy verseinek ide csatlott példányát. Szeretném, ha szót tenne rólok. Önt az — más tekinteteket mellőzve — csak azért is megilletné, mert Kczy-ügyben már egyszer, első, és lelkesen felszólalt vala. Leginkább szeretném, ha a Vas. Ujságban tenné. Heckenast Verlagja levén, ezért is szivesen helyt adnának. A szépirodalmi lapokat valóban nem olvassa az sem, a ki (ostobaságból mint én) fizeti.

Figyelmeztetem Önt: «Kalewipoeg. Ein urteische Sage, übersetzt v. C. Reinthal. Dorpat, Hoppe.»

A hozzám intézett gyönyörü költeményről még valamit szóval. Valóban hiú volnék azt valami *hozzá méltó* helytt kiadni.

Hát a könyvkötő még sem készült el? Valóban hatalmas faj a magyar kézműves.

Toldytól legalább 10 levelet kaptam azóta: *mindig jön.*

Igen sajnálom, hogy karácsonkor egy napig még nem maradt nálunk Ön, márcsak Kézainak kétes, s minden esetre felvilágositást s *utánjárást* igénylendő helyei miatt is.

Nem volna-e kedve Rogérius Carmenéhez (Schwandtner, Tom. I)? — (Gyüjteményünket az Akadémia is kiadná.)

Őrvendeztessen meg levelével s értesítsen, mi mindent csinált és szándékol.

raptim azaz szokás szerént. igaz baráti üdvözlettel
K. Gábor

Átadta Doleschallnak a csomót, mit Önhöz bátorkodtam utasítani?

39.

Tisztelt Barátom, [1864. legelső napjaiban.]

Mióta Ön farsangolni ment, engem két baj ért. Egyik, hogy karácson éjelén közel voltam a föl nem ébredéshez, a másik (nagyobb) hogy felhivattam, az Academia nagygyülésén Szemere Pál fölött szólani. Egésségem iránti tekintetemet (mely az ülést hatalmasúl tiltja; s a dictálást nem tudom megtanulni), az irás elleni szenvemet, az irodalmi beszélés iránti önbizalmatlanságomat etc. etc. legyőzte *hiúságom;* az az a modor, ahogy a megkeresés történt, nem engedte meg az elútasítást. Képzelheti, mily kin nekem, s az önkény s szabadság táblabirájának, pár heti, minden perczczel zsugorodó terminust látni magam előtt s tárgyról, mely könyvet parancsol, futólagos rajzot adni, miután a *beszédnek* szeréntem és példányaim szerént csak érinteni szabad, fejtegetni nem. — Azonban felhasználom az alkalmat, kissé többet és mást is mondani, (mint) a tárgy kivánná, ha ugyan lesz belőle valami, a mi «sorsom» s . . . et kezében van.

Ha . . . esz, ugy keddhez egy hétre már Miskolczon leszek, másnap indulandó. —

Olvastam, amit Ön Majláthról írt. Javalásomnak csak az nyujthat, széptevés gyanúja nélkül, hitelt, ha *minden* téren őszinte vagyok. S így ne vegye Ön zokon, ha kimondom, hogy M-ról és Kczyról is alig lehetett volna kevesebbet, s a keveset *sápadtabban* mondania.*) De ez persze kényszerű kifolyása annak, hogy Önök, írók, megszokták egy-egy cikket együlőhelyökben lependeriteni. Én azt reméltem, hogy Ön kiemeli, péld. hol állt M. korában a magyar elbeszélés, általában, s Kczy nyelvéről többet is mondand, mint amit hallottunk és hallunk, s mely vonalon túl Imrén kivül alig bírt még kiemelkedni valaki.

De söt — hogy a sinceritást a nevetséges' határáig vigyem — még *magamat* is choquirozott az a «*méltánylást* érdemlő buzgalom» mit Ön kiemelt. Megvallom, hogy, Kczy munkáinak kiadása mellett, ez a szó, melylyel az a gyerkőczi kisérletek iránti engedékenységet kereszteljük, a comicaival határosan érintett. — Az ily *kiadásban* nincs semmi érdem *magunkra* nézve, s azt szóba sem kellene hozni, hanem az *ügy* iránti szolgálatként, valamicskével több, mint «méltánylást érdemlő». — Általában balcsillagzata az Kczynak még a síron túl is, hogy az, a mi irányában történik, inkább fészkelődés (= mikor nem tudjuk hogyan s hová) mint a biztos *tudás*' szinét viseli magán. Leveleinek fontosságát még csak nem is illette meg senki más, mint formai s nyelvi oldalokról: pedig azok nálunk, akkor, hol irod. organumok nem voltak, s később meg *neki* nem voltak, nem is *levelekül*, hanem *munkákul* tekintendők. A sajtó útján *egyszerre* ezerekhez szólunk: a levelekben ő százakhoz, száz ízben, százféleképen (az egyéniségek kellékéhez képest) beszélt. Danaidi türelem, proteusi gazdagság, socialis tactus egyiránt. Levelezése öszvesen *egy* nagy münek tekintendő.

Lehet, hogy csalódom s *nem értek* a dologhoz, de azt látom, hogy mások alig gondolkoztak róla. — Hugo I. kötetét küldöm; a 2 dikat beviszem vagy beküldöm. Érdekes dolgokat állíthatni belőle össze *Hugora* nézve; mivé teszi az embert a *hiúság! Más* által hazudik önmagáról *képtelenségeket;* saját egyéniségében reflectáltatja vissza a nagyszerü kort s renegát áttéréseit az igazságkeresés *szükséges* metamorphosisaiként akarja feltüntetni. Sokat olvastam, de Sz. Augustinus és Rousseau gögös önalázkodásai csigavér e hugói dölyfhöz képest, mely Jersey köszikláin e költői Prometheust tépdeli, s még csak azon tudatig sem hagyja jutni, mennyire deplacirozott az ily eljárás.

Miként mulatott Pesten? Nína csak holnap jö haza, s nincs meg Önnek a szokott kiutja: a nyakraföreség (?)

Reménylem hogy, ha *megitél* is, de nem veszi rosz neven a mit mondtam.

A verseket nem fogom elvitetni magammal?

Szerdán 1864 (később javítva 3-ra) Szíves üdvözlettel

K. Gábor.

(Szemere Pál felett 1864-ben beszélt. Mailáth kiadásáról a Pesti Napló 1863. 288—9. sz., a Sürgöny 1863. 289—90. sz. közöl ismertetést. Hugo emlitett munkája *A világ szinpada* és *A bölcsek köve*, esetleg a *Brutus és Lucretia* német szövege lehetett.)

*) Az a néhány sor, mit M-ról nekem írt, többet és szebben mond a cikknél, főleg a művészi és politicai jellemről!

40.

Tisztelt barátom, [1864. legelejéről.]

Posta nap levén ma, meg akartam válaszolni levelét; nem juthattam kozzá, hogy bevégezzem, ugy neki eredt a tollam, s ha már annyit irtam, el is akarom végezni. Postán küldöm legközelébb.

Rácsok érkezett Apátfalváról, s ide való alkalmon menvén, holmivel terhelem Önt.

Azonban legelőbb is, hogy sort tartsunk:

1. Irja Ön össze verseinek legjavát, akár *jöttek ki*, akár *nem*. Bővebben erről levelemben. Ohajtanám, hogy Ön eclatans módon lépjen fel, s ezt teheti, ha szigorú akar lenni, nem ugy mint collegái szóktak.

2. Kérem a könyvkötőtől elküldeni az iskola könyveit, s a számlát.

3. Miféle állat azok a *Röppentyük*, mikből egy ivet takaróul küldött Ön? Hírét sem hallám.

4. Kerekes originális ember: az egyik lapját mutatta a Ntgàs(?) levelének, de az *utóbb* irott postscriptumot nem. Igy lehet az embernek igaza *mindig*.

5. Mit ért Ön az «újabb» catalógok alatt? Antiquariakat-e vagy az idén megjelent könyvekét?

6. Óhajtanám a pataki albumot látni, főleg a Szemere verse miatt.

7. Vesznek-e az Erd. Muzeumtól valamit? Én eljárhattam volna az iskola ez ügyében.

8. Igen szeretném, ha Werthert elküldené. Két példányom van; az egyik az eredeti (roppant drágán vettem, de abban az a szakasz, mit keresek, *még* nincs), a másik egy új, de okom van hinni, hogy egy helytt sajtóhiba az az értelmetlenség, min elmenni nem tudok.

9. Nem használhatja-e az iskola e könyveket:

a., Fényes Statisticája (Magyar), valóban jeles mü, 3 kötet, 6 ft. helyett 3 ft.

b., *Tillier* Geschichte des Miltelalters. Frankfurt 1833. 4 nagy kötet, félbőr. Bolti ára 7 tallér, most 4 fl.

Ha igen, értesitsen. Ha pénz nincs ez idő szerént, segitünk rajta.

10. Souvestre Emil egy munkácskáját a Monthyon féle nagy jutalommal (az erkölcsökre nézve a leghasznosabb könyv kapja) koszorúzta az Académia.

Jó volna a Kisf(aludy) Társaság számára lefordítnia. Mit mond?

12. Goethenek Riemer által kiadott leveleit tévedésből két helytt rendeltem meg: Fraenkel és Ráth által. Ára 2 *ezüst* forint. A *Weiszé*, mely nálam van, 3 ft. Ha elcserélné Ön, a hiányzó 1 ftba két annyi árú *Önnek való* könyvet adnék, miután Goethet nem használhatom két példányban.

Végül hogy a nefastus szám kiüssön:

13., Méltóztassék számomra két-két konczot az ide hajlitott papirból küldeni. Kérem a nagyságra felügyelni; a fehér *minél fehérebb* legyen.

Ide hajlitok 2 ftot, méltóztatnék belőle kifizetni a mit kell.

Meglássa mily óriás monstre levelet kap. Emberségesen viszonozza, reménylem.

szives tiszteletemmel

K. Gábor

14., Fog-e Majlátról irni?

15., Ha Fraenkel valamit küld, a szekér kihozza.

(1864-ből, mégpedig levelejéről, mert Souvestre *Egy boldog ember naplója* 1864-ben már megjelent Szegeden magyarul, itt pedig még csak buzdítja K. Gábor Lévayt a leforditására.)

41.

Tisztelt barátom, (1864. febr. 15.)

Épen à tempo érkeztem haza. Másnap oly mértékben vett elő az aranyér, mint 4 év óta nem, s éjjel nappal zaklat.

De én megszoktatám magam', a testi gyötrődést *lehető* munkálkodás által feledtetni magammal, s tavalyi leveleim halmazát szedtem össze. Nehány levelét Önnek újolag átfutottam, s gyönyörködtem önnek *levélirási* talentumában. Szeretném, ha *azt* a formát tartaná ön, főleg, meg prosai dolgozataiban. Mert én ugyan mérhetlen különbséget látok, az előadás könnyedsége — s tisztaságára nézve, (két *fő* erény), Önnek levelei s más nemü dolgozatai közt. De nem igy van-e ez még Boernénál is? Vagy Heine Reisebilderei nem *levelek*-e? hogy sok embert mellőzzek, kit a *levélforma* tett halhatatlanná.

Ki bánik a húrokkal oly *virtuositással*, mint a cigány? S kinek jutna eszébe, orchesterbe zsúfolni őt?

A talentum «eigenwüchtig» egy portéka, bármit beszéljenek a «studium» emberei. —

Hát a *versek?* Adjon Ön *keveset*, de kitünő jót; legyen irgalmatlan maga iránt, hogy *megérdemelje* a koszorút. Egy egy poetai gondolat nem *mü*; s mihelyt nincs *befejezve*, ismét nem *mü*. — De mindemellett óhajtanám, hogy komolyan lásson a dologhoz, s ne halogassa, mint — úgy látszik — eddig tevé. Örvendek, hogy az én laicusi nézeteimet is meg akarja hallgatni; *egy* érdemök minden esetre lesz: az *őszinteség*. S ennek, e *barátlan* világban, meg lehet adni a magáét, akkor is, ha nem követjük. Igy, ha én nemkedvest mondok Önnek: ne tulajdonitsa egyébnek, mint baráti érzésemnek. Bár volna *nekem* ily sarkaló, kevéssel meg nem elégedő barátom!

A Szemere Pál fölötti excursiómat, gondolom, olvasta Ön. Egy egész szakasz s több részlet kimaradt, nehogy, a P. Naplóval együtt, kérdőre vonjanak. Közleni fogom majd. Annyi haszon volt belőle, hogy a muzéumi roppant terem oly tele volt, hogy mig tavaly megfagytak a hallgatók, most le kellett vetni a felső ruhát. Erről majd egy csomó anecdotát, még pedig tanulságost.

A kormányzó, *mielőtt* a beszéd kijött, hivatott, s 2 óráig discuráltunk nagyban. *Később*, a légváltozást mutatta a Sürgöny, s tetőzte a dolgot.

Deáktól sohasem hallottam e téren ítéletet, csak most, irányomban.

Mind ezzel azért «dicsekszem föl» Ön előtt, hogy *aestheticai* itéletét vehessem; *itéletét* s nem *kicsikart* szépségeket. —

Lekötelezne Ön, ha a Sárospataki füzetek tavalyi folyamát elküldené. Néhány cikk érdekel benne.

Hát Mátyás Flóriánra kapott-e aláirót?

Örvendeztessen meg levelével, baráti érzésekkel

K. Gábor.

Nem győzök csodálkozni, hogy Önnek Souvestre nem tetszik. Magamnak sem szokásom a kritika kolompja után menni vakon; de én e kis művet a *maga nemében* mesterműnek tartom. Alig emlékezem, hogy több *kedéllyel* írott valamit olvastam volna.

Nem kapta-e meg még a pataki Albumot? A Szemere versére igen kíváncsi vagyok.

Méltóztassék számomra a *mustra szerénti* diósgyöri papírból két konczot küldeni.

(Lévay jegyzete: Vettem Febr. 15. 1864.)

42.

Tisztelt barátom, [1864 febr.—márc.]

Sietek megválaszolni levelét. Részemről úgy ohajtanám, hogy e kötetbe szoritsa be Ön *mind* azon dolgozását, a mik rostáját kiválólag kiállják, bár jöttek, bár ne, ki. A két kötet körül elkövetett poëtai «ügyetlenség» feljogosít az «incipiat iterum»-ra. — Most valamit a dologról.

Ön észrevette, s válaszában kiemelte, hogy a kiadó az «én kedvemért» vállalkozott. Elég undelicat volt ezt megmondanom, jól tudtam, mikor leirtam, de, utólag, kimondom, hogy ezt önként tevém; risquiroztam a bal benyomást, mit ez Önnél okvetlenül teve, a *czélért*.

S e czél ez volt.

Bármi járatlan legyek Apollo Izraelében: a költészet előttem a Végzetnek legbecsebb adománya, amit a földi nyomorgásnak adhatott. De *csak* úgy, ha *az*, ami akar lenni: a szív világának kiható illata, szellemi szárny, amin a por fölé emelkedünk, harmat, mely a Luczi kocsma helyének ... . ugyan nem oltja el, de felüditi érzéseink lankadó virágágya(it) etc. A legtudománytalanabb tankönyv is *valami*, rettent, mint a statarium, másfelé irányoz; compilálja a már létező ostobaságokat, mint a dudvát egybegyüjtjük, hogy könnyebben vehessük elejét szaporodásának stb: de az elpendült versnél nincs szánalmasb *semmi*.

S engedjen Ön őszintének lennem. Költőink megszokták a könnyü, a hamar munkát, s ambitiojuk az, hogy mindenha és mindenhol láttassanak. A veréb minden évszakban, úton-utfelen muzsikál: a fülemile néha és néhol, neki-való helyeken. Tudja, hogy ezüst torkának zsoltárai fülszaggatók lennének, ha mindig hallanók: tudja, hogy ő nem czigány, a ki ráhúzza akárhol, csak mondják. A troubadour a termeket tisztelte meg koronként: a Bänkelsängerből ömlik, mint a lyukadt hordóból, a dallás leve. — Kritika nincs, mely korbácsol és koszorút oszszon. Thukidides, a gyermek, nem fakad el sírva, Herodotot hallván: hanem nekirugaszkodik, hogy helyére *tolakodjék*. — A lapok egyiptomi csapása: éh szörnyeteg, mely elnyel (persze meg is *emészt*) mindent s utonállólag támad meg minden tollat stb. stb.

Az ember a szokás állata. Megszokjuk a könnyü, hamar munkát, mert *egy a haszna;* «átlapozták Aranyt és Salt s az árnyékszékbe viszik egyiránt.» Igaz. De hát az nem igaz-e, hogy minden fáradság, ha nem a *holnap* kedvéért történik, egyenesen ostobaság? (kiveszem a toll' szegény *kapásait*; ezek kenyeret csere-berélnek betüirási képességökért.)

Nézze Ön, Tompa kiválóbb tehetségeink egyike; én valóban szeretem, mind capacitása, mind egyéniségének sok originalitása, mind nemes jelleme, mind a miatt, mit az őszre hajló napok futása mind inkább értékesit szemeinkben: barátságunk régisége miatt: — s ezek daczára, (vagy tán épen ezek miatt) vajmi sok tárgyát meg nem daloltam volna, vajmi sok torsóját ki nem bocsájtottam volna atelieremből. Mit ér nekem a poëtai gondolat quand même, mikor *azt* keresem, hogy *mivé* alakittatott? Carrara minden bányája együtt nem muzeum; véső kell neki és promethusi szikra, hogy azzá *legyen*.

Nyelvünk eléggé müvelt, hogy furni-faragni hagyja magát; eléggé szép, hogy zengzetessége magában is csiklandozza füleinket; de kérdem, költemény-e a legregulisb vers is magában?

A camaraderie volt-e valaha oly cynicus [hiány] ez idő szerént. Hazánk szinig van geniekkel, ha rá hallgatunk... ime a fatum, mely némán, de kérlelhetlenül járdal közöttünk s fölöttünk, nem szolgáltat-e, mint egy láthatatlan kormány, gyilkos igazságot? Gyermekkoromban még, emlékezem, nem olvasó házaknál is *esemény* volt egy-egy *poétai* mü; leírta, tanulta etc. mindenki, olyanok is, kik a naptárba sem néztek. Szobrokká kristályosult a közérdekeltség. — Kérdem, ki *érdeklödik* most? «Hjah! más idök»; megengedem; de viszont engedjék meg, más *emberek*. Állitom, a költönek *felül* kell állani a szinvonalon, vagy nem egyéb, mint szó-brúgós. Ö *teremti* a húrokat, a mik zengjenek s nem *keresgeti* a legechósabb helyeket mik visszaadnak *mindent*, a mit belé kiáltunk. Kisfaludy, Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty egy öllel váltak ki a profanum vulgus fölött; Petöfi volt az első tehetségesb «czigány», a ki példát adott, hogy *csak húzni kell*, s a fillér, a garas, a tallér, az arany utóljára is egy kerek öszveggé gyül. Lucri bonus odor, a dicsöségé is az, ex re qualibet.

Hétfön.

E levél tegnap egy hete volt megkezdve. Szerencséje Önnek, hogy Rácsok közbejött, s nem hagyta e fecsegést folytatnom. Délután Putnokra szándékoztunk, egy jótékony «Academiába», de mikorra indúlni kellett volna, oly rosszúl lettem, mint évek óta nem. Napok töltek így. Most jobban vagyok, s eszembe jutott e lap: ha már megírtam, hadd menjen. De Isten mentsen, hogy folytatását ily szóböségben vegye Ön.

Mit akartam tulajdonkép mondani, vagy *hol* lyukadni ki, magam sem tudom már. De igen, okadatolni a szigor' követelését poetai müvek kiadásában. Goethe etc. etc. pályájuk vége felé tartottak böngészetet; most tudom, hogy csak a *masszák* imponálnak, s ezért vagyok a gyüjtemény kiadása mellett.

Pedig a lyra kora lejárt. Mi nem vagyunk elég naivak, hogy érezzünk mélyen és úgy, hogy viszhangot leljünk a hasonlag naiv kébelben; okoskodunk, elemezünk, gondolkozunk etc. de mind ez kevés az üdvösségre. Megvallom Önnek, azt tartom, hogy az oly «tendentiosus» költemények, mint péld. Miska barátunk szolgája, tul esnek a költészet határain, Zeitgedichtek, miket a körülmények változtával érteni is alig fog az olvasó, annál kevésbé — a mi fö — *érzeni*.

Mások ha egy jó gondolatot találtak, s azt ugy ahogy isten megteremté, pongyolán, töredékesen, elmetélve, feltálalják: azt hiszik, hogy megtették

amit kell, s nem tudják, hogy a középszerű *mű* kedvezőbb hatást, tesz, mint a dissonantia, bármi genialis legyen.

Ne higyje Ön, hogy az «eclatans» föllépés *bók* akart lenni. Nem. Nekem igen kis fogalmam van *összes* szellemi világunkról: költőit, mint politicusait, etc. el fogja söpörni — s hál istennek e hitért — az idő: de aki e betyár világban, mely most az irodalomba menekült, *csint* és *lelket* mutat fel, az kedvezőleg ri ki e «concertből».*) A művészetben, szeréntem, a forma az *első* s ennek hiányát nincs *semmi*, a mi nélkülözhetővé tegye etc. Egy szóval, Öntől függ, hogy — az én értelmezésem szerént — eclatans módon lépjen fel. Hiszem és vallom. Csak akarja. Hanem persze, itt, a poétáknál, a baj. Nem szeretnek izzadni, s az atyai szeretet elnézeti velek, hogy a mulier, formosa superne, in piscem desineáljon.

Megbocsát Ön. Én a ki érzem mily jó embere vagyok Önnek, a ki érzem, hogy minden «hátulsó gondolat» nélkül mennyire örvendenék mind annak a mi Önt emelné: kötelességemnek tartom inkább nemtetszését risquirozni, mint nemőszinte lenni.

Most holmi egyébről.

1. Souvestre *nem ez idén* kapta a jutalmat. Nem szükség megrendelnie, megvan nekem, s mikor akarni fogja, elküldöm. — Mondhatom, *sohasem* olvastam valamit, a mi *gustust csinált* volna szegénynek lennem — s mily érdem ez e mai korban! — mint e gyönyörű (azaz csupa *kedélyből* álló) mű.

2. Szeretem, hogy a KF. Majláthjáról[1] írt. «Elég egyszerün de olvashatólag» szólt, Ön szerént, a Koszorú. Meglehet, de én nem látom, *mire való* legyen akármi, a miből semmit sem tanúl *senki?* S ugyan mit tanult akárki a Koszorú cikkjéből? Nem irhatta-e azt meg *akárki*, még pedig a nélkül, hogy a könyvet átlapozta volna? — S a hol eröködik is valamit mondani, mily ködös, tapogatozó, izetlen beszéd! A Recnek úgy látszik «talán», hogy én «talán» kimélőbb voltam, *de* ő *is* ugyanazon behatás *varázsa* alatt áll. Mi beszéd ez! Extrahálja egy részét előszavamnak; de ha (helyeselve vagy roszalva) commentalni nem akarta, mire való az ily extractus mint hogy laptöltelék legyen?

1° 2°

3. Ha időm engedné, magam is megolvasnám «már csak a hireért is» Renant, habár a kérdés előttem oda tartozik, ahol Horvát István a magyar nemzet történetét megszületése előtt, kereste, vagy Huxley az ember teremtését magyarázgatja. A Krisztus biographiája a Biblia; mig más *okmányok* nem nyujtanak bővebb ismeretet az ő privát életéről, mind az, amit róla írnak, fecsegés, mit a forma, kisebb nagyobb mértékben, tehet csak türhetővé. Ki hiszi őt Istennek, a ki olvasni vagy gondolkozni tud? De *nimbusát* piszkálni oktalanság puszta henyeségből. *Bebizonyitani* nem lehet róla egyebet, mint hogy *nem* vala isten; de ezt addig kérőzzük, hogy utoljára azt sem fogjuk tudni, hogy *nagy ember* volt. Ez pedig oktalanság volna.

Érdekes, hogy «egy pár fiatal nő» fordítja már s érdekes róla a Szilágyi F. cikke a Prot. lapban; az első azért mert jellemzi e pénz- és névhajhász

*) Vette Ön észre a P. Napló *europai concert*jeit?!

[1] *KF.* = Kazinczy Ferenc; barátja: Majláth József gr.

kort, a másik azért, mert Erdély *legjellemtelenebb* fajzata, a zsoldos és renegát mily hangon szól a vallás-, haladás- és Napoléonról.

Jól mondja Ön: «furcsa! hogy minden módon takargatni akarjuk, a miben magunk se hiszünk». Igy sok más téren. Emlékezzék meg, hogy nem*csak* a Kisfaludy Társaság 48asai fognak öszvébb aszni a «zászló» körül. Nem elvből, nem öntudatosan fognak *engedni*: hanem *megadni* magukat lassanként szükségből, nem tudván nélkülözni. és hiúságból, mely nem szenvedi, hogy obscurus legyen.

4. Sajnálom, hogy a kérdezett classicusok kiadásáról nem értesíthetem ezuttal. Heinsiust nem találom lomtáramban, de feljegyzém a czímeket, s elmondom majd, amit találok. — De pocsék (?) árukat minden esetre meg lehet adni.

5. A *cserét* nem értette Ön. Azt írtam, (v. legalább akartam írni) Riemer ára 2 f. az Ön Weissának 3 ft; cseréljünk, ha tetszik; én a hiányzó 1 ftban két annyi azaz 2 ft. árú könyvet adok. Szeretem az oly Montaigne, La Bruyère, Weiss etc féle fecsegést az *életről* és *emberről*, s ez irodalomból nagy gyüjteményem van. Naponként, amint az aranyér meggyötör, látom mily ostobaság nem *szakokra* szorítkozni olvasás s könyvvételben, s sok holmin tulteszek. Ön azt mondá, hogy oly könyvet vesz meg, a mely *kifizeti* magát, ilyen kétségtelenül a Hugo V. autobiographiája (mit a lapok szerént valaki *egészen* — mily bolondság! — le akar fordítani). Igen érdekes *közleményeket* lehetne belőle adni. Megvettem a könyvet, mert nem ismerni nem lehet; ha Ön dolgozna belőle, átadnám, s árát csak akkor kellene megadnia, miután az Önnek megfizettetett.

Nálunk, persze elpendül minden. A külföldi journalistica meddig élt Sand memoirejaiból: nálunk meg sem említette senki. Aztán erővel «müveltek» akarunk lenni, s literaturáról álmodozunk.

6. Apropos. Mit mond Ön Beranger életírásához? Nem nevetett-e föl gyakor izben, e *naiv* emberrel conversálva, ha eszébe jutott a nyütt *párhuzam*: Petőfi = Beranger? — Werthert köszönettel küldöm. Mily jó orrom volt! Képzelje Ön p. 116 közepén «Geschäft» helyett nálam Geschöpf áll! Nem hittem szememnek, s ezért kértem e más kiadást. Jól jártam. —

Mily bárgyu nép a mi mesterembereink. Tolnainak elküldém a Magy. könyvtár *első* kötetét expresse, (pedig ő kötötte), mintául a *2-dikhoz*, s, íme ezt *egészen másként* kötötte. Ha nem fizette ki Ön egészen, ne is tegye.

Utóbbi levelében «régi irományok» elküldését igérte Ön; ohajtanám, hogy váltaná be igéretét. Az ember nem is képzeli, hol talál egy-egy aranyszemet. S a magamforma ember feladása, mint az erdélyi czigányoké: az iszapból mosogatni az aranyport a «művészek» számára.

Isten Önnel. Annyit e betühalmazért minden esetre érdemelek Öntől, hogy ismerje el, hogy szeretek Önnel beszélni. Az nem sokat nyom a latba, megengedem (magábanvéve), de jele minden esetre azon igaz érzéseknek, mikkel vagyok

tout à Vous

K. Gábor

Házi asszonyom a haszonbérlőjét küldi Miskolczra; sok dolgot kell végeznie s még holnap haza is jönnie: Önnek alkalmatlankodom a kérelemmel, ne sajnálja e levelet és rózsagallyakat Dolleschallhoz elküldeni.

Még valami jutott eszembe, s mivel tanulságos, elmondom. Tudja Ön, hogy H. Mihály actákat kért tőlem az ujkor történetéhez, mit szegény! a maga költségén akar kiadni, miután Heckenast a munka befejezéséről letett. Jobra balra kunyoráltam, s elhiszi-e Ön, hogy mind eddig teljesen hiába? Deák Ferenc meg sem válaszolta *azt* a levelemet, melyben ezt érintem. — Csudálatos az ilyen, de jellemző is. Mintha szegényednénk ha hasztalan heverő birtokunkat más által forgalomba hozatjuk, mintha az, amivel másokat emelünk, magunkat alábbsülyesztene. — Részemről ugyan azt szeretném, ha az egész nemzet óriásokból állana.

Mennyi ideje, amióta Horváth Lajos készülödik a névrokonának küldendő holmival.

(Szilágyi Ferenc cikke a Prot. Egyh. és Isk. lap 1864. 39-ik lapján jelent meg, tehát a levél ezután kelt)

43.

Tisztelt Barátom, [1864. ápr.]

Esedezem a könyvkötőhöz küldött holmimet elküldeni..

Hogyan ment végbe a miskolczi előadás, mit Ön a Tompa látogatásának elébe tett?

Ad vocem *refrain*. Bezzeg könnyü azt úgy kezelni, mint Szemere Miklós. Az persze nem a metsző, az éles érzés kifejezése ugy, hanem a *comicai* álmélaté, az olvasónál.

S *ezt* a verset «köszönte meg» nyiltpostájában, Arany, sőt *örvendett* neki, s a S. Pataki Füzetek után! Saját nép a poéta; mint az örmény, egyik percben véresen marakodik, a másikban agyon nyalja egymást. Én úgy érzem, hogy *némely* emlékezet *éltemethetetlen* rém volna reám nézve; kisértene, *nem hagyna* nyugton. Szives üdvözlet!

(Szemere Miklós verse, amelyet Arany megköszön, a Koszorúban 1864. márc. 27-én jelent meg.)

44.

Kedves barátom, [Bizonytalan korból.]

Kapta-e levelemet Orbán urtól? Szeretném, ha némely czikkelyére felelne, ha t. i. felelni valója van.

Köhler catalogjából ide zárok egy jegyzéket. Ha valamit kivánna, megrendelem s kifizetem.

Készek-e a könyveim?

Horányi megjött, de e pillanatban nem találom. Ha szerencsénk lesz, mint reménylem, átadom.

Toldy azt irta, hogy névnapomat *minden esetre* itt üli meg.

igaz üdvözlettel
K. Gábor

Másik oldalán: Ez az alkalom szerdán délig marad Miskolczon.

* * *

Itt végződik ez a hatalmas levéltömeg, mely Kazinczy Gábor s Lévay József barátságát nagyon szép színben mutatja be. Még neheztelés esetében is hamar elvonul az a kis felhő, mely barátságuk egére olykor-olykor fel-

vonul. Kiegészítik e levelek azokat a váztatosan odavetett sorokat, amelyeket Zsigmond Ferencz *Lévay József élete és költészete* c. könyvének 82—84 lapjain a két nemes lélek barátságáról olvasunk. A Kazinczy Gáborról mondott emlékbeszéd s a róla irott óda mellett e levelek ékesszóló tanui kettejük nemes barátságának. Ez a barátság azonban nem akadályozta meg egyiküket sem abban, hogy irodalmi tekintetben meg ne bírálják egymás munkáit s tanácsokkal ne lássák el egymást. Milyen jó volna Lévaynak Kazinczyhoz irott leveleit is ismerni!

Közli: GULYÁS JÓZSEF.

KAZINCZY GÁBOR LEVELE DÓKUS JÓZSEFHEZ.

A borítékon:

Tekintetes *Ifjabb Dókus József* úrnak p. Liszka, S.-Újhely.

Édes Józsim,

Kazinczy Ferencznek lehetőleg teljes kiadásban szeretném munkáit közrebocsátani, megválasztásával levelezésének is, miben az előadási tehetség példányait birjuk.

Lónyay Sarolta rokonomtól hallám, hogy László bátyád egy nagy csomóban közlé vele Kazinczynak hozzá irt leveleit.

Megkértem volt egy izben Barkassy Imrét, hogy Véled találkozván, kérjen értesitést e levelek sorsa felől: azt válaszolta, hogy azok nem találtattak.

Hogy László meg nem semmité őket, mutatja a fentebb említett körülmény; hogy Te teljesen képes vagy az effélék becsének méltánylására, nincs kétségem benne. Hihető, mikor Imre barátunk Ujhelyben volt, nem kerültek még kezed alá.

Minden esetre kérlek, értesits: megvannak-e s erga remissionem közlended-e velem. Ha igen, többet teendesz vele nagybátyád emléke iránt, mint egy jókora kövel az ujhelyi temetőben.

Igy vagy ugy, értesitésed a Kazinczy levelezésének *actái* között álland.

Sajnálom, hogy az ünnepélyen részt nem vehetek. Igen leköteleznél, ha nyájas válaszodban egyszersmind annak *részleteiről* is tudósitani szeveskednél, nem feledve a toastokat etc. sem. Nem szükségtelenül kérlek reá, sőt általad — ha dolgaid meggátolnának — bárkit is az ügy barátai közül.

Fogadd szives baráti üdvözletemet, s tartsd meg emlékezetedben igaz barátodat

Kazinczy Gábor.

A levélen nincs keltezés, de a postabélyeg s a bélyegző megadja a kivánt adatokat. A postabélyeg az Osztrák császárságban használt harmadik kiadású (II. típus) bélyeg, amely 1858. nov. 1-én került forgalomba, s 1861-ig maradt kizárólagosan használatban. Mivel a levélben említett ünnep alig lehet más, mint az 1859-iki Kazinczy-ünnep, a levél irásának éve: 1859. A bélyegző megadja a feladás pontos dátumát: $\frac{25}{12}$ = dec. 25., s a helyét: Putnok.

E levelet az ujhelyi Zempléni-múzeum őrzi s őrének, Visegrádi Jánosnak szivességéből közöljük.

Közli: GULYÁS JÓZSEF.

A BORZASZTÓ TORONY FORRÁSA.

Már Katona ifjúkori drámáinak első ismertetője joggal állította *A borzasztó torony vagyis a gonosz talált gyermek* c. ‚eredeti' nézőjátékról, hogy valami német lovagregény dramatizálása. «Föl nem tehető legalább gyakoroltabb német színműírótól, — teszi hozzá —, hogy a tárgyat ily bőven, minden fölösleges epizódjával együtt dolgozta volna föl.»[1] Az eddig ismeretlen forrás most előkerült, Abafi és Gyulai véleményét igazolva szemben Bayeréval, ki azt írja *(A magyar drámairodalom története.* I. 260.): «Mi azt hisszük, hogy e darab több Ritter-dráma összevegyítése olyképen, hogy a különböző darabokból vett részletek fordítások, vagy az eredetieknek rövidítései — bár így is K. leghosszabb darabját képezi». A német regény címe: *Der böse Findling oder der Schauerthurm* (Wien und Prag, bey Franz Haas. 1798. 189 l.)[2]; szerzője ismeretlen. A divatos műfajnak az elsőknél vadabb, a legerősebb izgalmakra vadászó s a középkorból csak az egymást érő pusztításokat, hölgyrablásokat és szabadításokat látó késői termékei közé tartozik, nyilvánvaló nyomaival Veit Weber hatásának, de egyúttal a szépirodalmi tömegcikkekben utóbb egyre burjánzó kísérteties-varázslatos elemeknek is. Veit Weber hatását már a nevek is mutatják; a *Tugendspiegel*ből került ide Adolf von Dittmarnak s Dachsberg várának neve,[3] valamint Adolf húgáé, Wülfhildeé is. Ez utóbbit Katona Vülfindára változtatta.[4] A varázslatos elemet Zembla, a vad Tóbiz nevelőanyja képviseli: tükrében meglátható, ami a távolban történik (70—71. l.; Katonánál a II. felvonás 18. jelenése); barlangja mellett egy fában hallható, amit másutt beszélnek (147—9. l. — V. 11.); varázsvesszejével tetszés szerint sülyeszt vagy varázsol máshová (149—50. l. — V. 11.).

Katona dramatizáló munkáját itt is megkönnyítették a regénybe iktatott kész dialogusok. Ilyen rész fordítása mindjárt az első jelenet:

Der böse Findling 4—5. l.

Mathilde. Glaube mir Ildegard! Meine Ahndungen gehen gewiß in Erfüllung. Ich werde ihn nimmer sehen, meinen geliebten Adolph.

Ildegard. Quält euch doch mit so trügerischen Phantomen nicht, und hoffet das Beste!

Math. (bitter lächelnd) Armselige Trösterinn! Vermagst du mir keinen andern Balsam zu reichen, als leere eitle Hoffnung?

I. felvonás. 1. jelenés.

Mathilde. Hidd el nekem Ildegárd! Be fognak teljesedni gyanításaim. Sohasem fogom többé kedves Adolfomat látni.

Ildegárd. Ne gyötörje magát a kisasszony az ilyen csalfa képzeletekkel. Reméljen!

Mathilde. (keserves mosolyodással) Szegény vígasztaló! Nem tudsz más balzsamot nyújtani, csak puszta reménységet?

[1] Abafi: *Katona József kiadatlan drámái.* Ország-Világ. 1880. 18. sz.

[2] A müncheni egyetemi könyvtár példányát használtam. A többi német közkönyvtárakban, úgy látszik, nincs meg.

[3] V. ö. IK. 1931. 42. l.

[4] Katona szereplői egyébként név szerint is csaknem mind azonosak a regényéivel. Zabern Stanno anyjának csak ő adott nevet, Wolfszahn Bruno nála Volfcán Kunó, míg a Bruno név, mint lovagdrámákban igen sokszor, egy fegyverhordozónak jut, kinek viszont a regényben (8. l.) Kunz a neve. Gelhorn urának Veit helyett K. adja az Ulrik nevet; Adolf fegyverese nála Gallus h. Galló (talán Gallus és Golo keveréke). Ulrik meghittjének s Tóbiz fegyveresének csak K. ad nevet s jelentősebb szerepet.

Ildeg. In diesem Augenblick nicht — und genügt euch damit nicht, so verschmäht ihr eine Arzney edles Fräulein, die eure Krankheit lindert, wenn sie solche auch nicht heilt.

Math. Ein Kranker, dem die Arzney helfen soll, muß Vertrauen auf ihre Kräfte haben.

Ildeg. Nun — so müht euch dieses Zutrauen in euerem Herzen zu hegen.

Math. Kann ich das? Bin ich nicht schon zu oft hintergangen worden.

Ildeg. Euer Schluß ist dennoch unrichtig. Was Jahrelang unmöglich schien, ward oft in einem Nu zur Wirklichkeit. Glaubt mir, euer Adolph wird glücklich und gesund in euere Arme kehren.

Math. Vielleicht — vielleicht auch nicht. Ha! Mädchen! Du besitzest kein Kleinod, drum bist du auch der Sorge ledig, es zu verlieren. Gott weiß, welcher blutdürstige Türke meinem Adolph das Haupt gespalten, in welchem Winkel der Erde der Unglückliche modert.

Ildeg. Schaft euch doch nicht Finsterniß und Nacht, wo euch die liebliche Sonne lächelt. Adolph von Dietmar weiß auch das Schwert zu führen, auch seinen Arm stählt Tapferkeit und Muth.

Math. Wie? Wenn eben dieser Muth ihn zu tief ins Gedränge geführt hätte.

Ildeg. Nur ein tollkühner Wagehals stürzt sich blind in die Gefahr, und dieses ist der Fall bey Ritter Dietmar nicht. Mit unerschrockenem Muthe vereint er Überlegung und Gegenwart des Geistes! — Doch seht! Ein fürchterliches Gewitter zieht sich in Westen auf. Laßt uns enden.

Math. Der alte Hing soll sogleich die Burgglocke anziehen, damit das Wetter sich zertheile, und seine Kraft verliere, denn man weiß ott nicht, welcher böse Geist sein Wesen treibt.

Ildeg. Und hat man Beyspiele, daß böse Menschen die Luft verzauberten, und die schrecklichsten Verwüstungen durch Sturm und Wetter angerichtet haben.

Ildegárd. Ezen szempillantásban nem — és ha ezzel meg nem elégszik, úgy olyan orvosságot taszít el magától, mely ha nem gyógyítja is meg betegségét, legalább enyhíti.

Mathilde. A betegnek, hogy rajta az orvosság segítsen, annak erejéhez bizodalmának kell lennie.

Ildegárd. No — tehát igyekezzen ahoz bizodalmat gerjeszteni szívében.

Mathilde. Tehetem-e én azt? Nem csalódtam-e már elégszer?

Ildegárd. A kisasszony határozása még se jó. A mi esztendőkig lehetetlennek látszott lenni, az sokszor egy szempillantásban végrehajtatott. Higyje nekem, hogy a vitéz Adolf épen és szerencsésen fog visszatérni.

Mathilde. Talán — talán nem. Ha! Leányka, neked nincs kincsed, azért is vagy ment azon gondtól, hogy azt elveszítsed. Isten tudja, melyik vérszomjuhozó török hasítja tán épen most ketté az én Adolfom fejét, vagy tán már a világnak valamelyik szegletében régen rothad a szerencsétlen.

Ildegárd. Miért teremt a kisasszony magának setétséget és éjszakát, a midőn a szép nap mosolyog. Dittmár Adolf is tudja a fegyvert forgatni, és az ő karját is a vitézség és a bátorság edzi.

Mathilde. Hátha épen azon bátorság vezette őt a romlásba!

Ildegárd. Csak a gondtalan vakmerő rohan vaktában a veszedelemnek, és a mindent megfontoló lelke vitéz Dittmárnak arra elégtelen! — Istenem! milyen rettenetes idő ez! a szélvész és felhők mindinkább tódulnak napnyugatról erre felé...

Mathilde. Az öreg Kunó, eridj, mondjad vonassa meg a várbeli harangokat, hogy a zivatar eloszoljon, mert sokszor nem tudni, hogy melyik gonosz lélek üzi bennök a játékát.

Ildegard. És vannak példáink, hogy a rossz emberek megboszorkányozták a levegőt, és rettenetes pusztításokat tettek a szélvész által.

A *Borzasztó torony* alább megjelölt jelenetei készültek a regény egy-egy részletéből (csillaggal jelzem, ahol a regényben is dráma módjára nyomott dialogus van s a megfelelő jelenet egészben vagy részben fordítása annak): *I. felvonás.* 1. jelenés (*4—5. l.), 2. jel. (6—8. l; *6. l.), 3. jel. (8. l.), 4. jel. (9—10. l.), 6. jel. (*14—16. l.), 11. jel. (12—3. l.), 13. jel. vége és 14. (25—

43; *33—4. l.), 20. jel. (40. l.) 21. jel. (42—4. és 23—5. l.), 22. jel. (44—6. l.) 23. jel. (46—9. l.). *II. felvonás.* 4. jel. vége, 5—6. jel. (49—51. l.). 8—10. jel. (51—4. l.), 12. jel. (56—7. l.). 13. jel. (58—60. l.) 14—5. jel. (60—1. l.), 17. jel. (61—3. l.), 18. jel. (*67—72. l.), 21. jel. (75—7. l.). *III. felvonás.* 1. jel. (*80—8. l.), 2. jel. (97. és 99. l.), 3. jel. (99—100. l.), 6. jel. (101—105. l.) 8.jel. (107—111. l.), 9. jel. (115—9. l.), 10. jel. (119—26. l.), 13. jel. (128—36. l.; *130—1. l.). *IV. felvonás.* 1. jel. (138. l., 156—61. l.), 2—3. jel. (*162—5. l.), 4. jel. (*152—5. l.), 6. jel. (166—71. l.). *V. felvonás.* 1. jel. (*174—7. l.), 3. jel. (180. l.), 5. jel. (181—2. l.), 6—8. jel. (*141—6. l.), 9—10. jel. (182—5. l.), 11—12. jel. (*147—51. l.), 14. jel. (187. l.).

Ebből az összeállításból is látható, mily keveset változtat Katona a regénykompozíción, s mily kis része a regénynek az, amit sem nem fordít, sem nem jelenít meg a regény előadásához simulva, szövégrészek felhasználásával. Az itt-ott elmaradó egy-két lap többnyire áthidalás, helyváltoztatás elbeszélése, színhely leírása stb; ezeket az elinduláskor vagy az új helyre való megérkezéskor mondottak s a színjelző utasítások helyettesítik. A regény kezdetén (1—3. l.) Mathilde Stanno és üldözői harcának néma tanuja, s így e részlet a drámában csak úgy használható fel, hogy Mathilde a menekült lovagnak a várban való megjelenése előtt a lakomán beszéli el, mit látott (12. jel.). Természetesen elmarad Svertling, valamint Tobiz élettörténetének hosszas elbeszélése s összefüggő jellemzésük (17—20., ill. 34—40. l.); egyes mozzanataikra — főleg Svertling talált gyermek voltára s Tobiz faragatlan vadságára — itt is, ott is történik utalás a dialogus folyamán és monologokban, sőt azt, amit a regény pótlólag Tobiz nevelőanyjáról, ennek barlangjáról s ezzel kapcsolatban T. neveléséről mond, lényegében ugyanígy mondja el Bruno Mathilde első elrablása után Stannónak (II. fv. 4. jel.). Elmarad természetesen a drámában a 41. lapról a löwensteiniak kisétálása az erdőbe, hol a II. felvonás 19—22. jelenete játszik, a 74—5. lapról a vár feldulása, Mathilde elrablása éjének leírása; de innen vannak Svertling szavai a 19 jelenésben: «Setétség vagyon! minden csendes, csak a baglyok huhognak.» (Feyerliche Stille herrschte im Thale und am Gebirge, nur die Eule krächzte ihr schauerliches Lied). Magának a harcnak részletes előadásából (78—9. l.) csak rövid utasítás lesz (II. 22.). A borzasztó torony leírása is (96—7. l.) így rövidül a III. felvonás 8. jelenése utasításává; Adolf onnan való kimászásából (111—5. l.) csak a kezdet és a vég mutatható be (8. és 9. jelenés), a többit kopácsolás jelzi. Nem használhatja Katona Tobiz sikertelen udvarlásának ismertetését sem, mely a regényben Tobiznak az V. felvonás 6. jelenésében rövid kezdet után változtatás nélkül fordított monologja előtt áll (140. l.).

Általában csak azt hagyja el Katona, amit hamarjában nem tud dialogusba tördelni, de az egésznek elgondolásán alig változtat, s így a drámában is megmarad a regény folytonos ugrándozása egyik cselekvényről a másikra, egyik rablás színhelyéről a másikéra. Adolfnak szüleit kellene megmentenie, közben menyasszonyát elrabolják, de haza is későn érkezik, újabb harcok és szenvedések után csak húgát tudja börtönéből kiszabadítani s csak ezután juthat hozzá, hogy jegyesét megkeresse és megszabadítsa. Az ő kalandjaiból és hőstetteiből szőtt szálakat keresztezi még Stanno üldöz-

tetése s jegyesével és annak anyjával való egyesülése. Mindezekből Katona semmit sem hagy el, összetartozásukat is meghagyja époly lazának. A felvonásokra való tagolás is meglehetősen külsőleges. Az I. felvonásban van Mathilde első elrablása és megszabadítása, de apjához való visszajutása már a következő felvonásba kerül, mivel az első már így is aránytalanul hosszú. A II. felvonás hozza Adolf hazaindulását s Löwenstein feldúlását, a III. Adolf szenvedését s családja ellenségének megölését. Itt gyanítható, hogy Katona a tőle mindvégig kedvelt hirtelen záródás kedvéért hagy el valamit a regényből; ott u. i. Gellhorn halála után (136—9.) még a győzelmi lakoma következik, melynek folyamán Adolf egyre csak azon töpreng, hogyan juthat húga nyomára; a drámában a felvonás azzal végződik, hogy Adolf észreveszi, hogy Ulrik meghalt, mielőtt titkát elárulta volna, de a következő felvonás elején K. a húgát kereső Adolf ajkára kétségbeesésének az említett helyen (138. l.) elhagyott kitörését adja. A IV. felvonásban szabadítja meg Adolf húgát, az V.-ben Mathildét. Az I. felvonás a 49., a II. a 79., a III. a 136., a IV. a 171. lapig adja a regény eseményeit, csak a 141—51. lapokon állók kerülnek át más helyre, az V. felvonásba. Az események bemutatásához 27 színváltozásra van Katonának szüksége: az I. felvonás 23 jelenése 5, a II. 22 jelenése 6, a III. 13 jelenése 7, a IV. 6 jelenése 4, az V. 17 jelenése 6 színen játszik; egyízben négy egymást követő jelenetet három színváltozás választ négyfelé (V. 10—13.). Alig vehető észre egy-két helyen törekvés koncentrálásra s a színváltozásokkal való takarékoskodásra: az I. felvonás 11. jelenésében Svertling monologja ugyanazon a helyen hangzik el, ahonnan a többiek az ebédlőbe vonultak, míg a regényben saját szobájában fakad ki és szövi terveit. A löwensteiniak csak egyszer sétálnak ki az erdőre, míg a regényben a csaknem végzetessé váló séta előtt (41—4. l.) is van már szó egyről (22—5. l.): Katona egybeolvasztja a kettőt; Prokopnak mindkét áradozását a 21. jelenetben adja. A IV. felvonás 6. jelenésében Vülfindát nem viszik ki a torony dögletes levegőjéből, hanem ott folyik az egész megbeszélés; míg a regényben benn Wolfszahn várában. Elmarad a drámában Adolf hazavivő útjának s annak bemutatása, mikép találja feldúlva ősi várát, meggyilkolva szüleit (88—89. l.), csak ez után hozza őt elénk a III. felvonás 2. jelenése, s kétségbeesése kitörésében használja fel K. az elbeszélés főmozzanatait. Löwensteinbe való visszatérte (172—4. l.) után ugyanígy csak újabb kétségbeesésében mutatja be az V. felvonás elején; itt még egy változást megtakarít, mert a regényben (177—9. l.) Adolf Löwenstein romjaitól Tóbiz várához megy, de ellenségét már nem találja ott s zarándokköntösben kóborol utána, míg Csehországba nem ér. A drámában csak itt jelenik meg újra, s ezért teszi át ide K. a Stannóval való találkozást, mely a regényben Löwenstein romjainál történik. Ezért változtatott egyet-mást a dialoguson is: A regényben Stannótól tudja meg Adolf a történteket, a drámában már mindent tud, a regényben elválnak, hogy Adolf Schneebergbe menjen, a drámában már végig együtt maradnak, s mivel együtt vannak, Stanno megmutatja időközben megtalált kedveseit is. Mivel így sokan vannak, csak a nőket fogadhatja Ildegárd kunyhójába, s míg ő kijön, Adolf és Stanno tovább beszélget: a regényben Adolfot és embereit fogadja be. Így ezúttal a koncentráció következménye a 2. és 4. jelenés beiktatása s a közbeesőnek átalakí-

tása. Tóbiz Svertling ármányát csak az V. felvonásban ismeri meg s Mathildet mindjárt a bosszúállás után egyenest esküvőre viszi, míg a regényben a gonosz talált gyermek megölése még Altschneebergben történt, s csak utóbb ment Tóbiz Csehországba. Ezzel a változtatással azonban színváltozást nem takarít meg Katona. Máskor viszont egészen fölöslegesen is beiktat maga színváltozást: Svertling nála személyesen beszéli meg Tóbizzal a támadást (I. 17.), míg a regényben csak üzenetről van szó (38—9. l.); még azt a lehetőséget sem használja ki, hogy ugyanott is megtörténhetnék a megbeszélés, ahol mindjárt utána a leányrablás, a színnek sem kellene kiürülnie közben, Svertling Tóbiz távozása után ugyanitt várhatná be gazdáját. Egy másik megbeszélést is a regénytől függetlenül iktat be: a regény 54—5. lapján u. i. az első támadás után Tobiz a kibékülés megpecsételése végett a löwensteiniekkel megy a várba. Ezt a vendégeskedést Katona egészen elhagyja, e helyett itt Svertling Tóbizzal visszamaradva igyekszik benne mindjárt megingatni a kibékülés komolyságát (II. 11.).

Egyébként a drámának a fenti összeállításban nem szereplő jelenetei közül is kevés igazán eredeti. A befejezésen annyiban változtat K., hogy míg a regény végén Tobiz Adolf megjelenésekor nem mer párviadalra kiállni, hanem átkozódva leugrik a sziklafalról s halálra zúzza magát, a drámában gyorsan megtörténik a párviadal, s mikor Adolf győz, megjelenik Zembla, ő szúrja le nevelt fiát s elsüllyed vele. «Menjetek a pokolba, ahova tartoztok» — mondja Adolf, mint a regényben Tobiz lezuhanásakor (188. l. Fahre hin zur Hölle, wohin du gehörst). Még egy helyen használja föl K. a regényen tultéve Zembla varázslását s a sülyesztőt: Tóbiz, Svertling és Zembla első jelenete (II. 18.~67—72. l.) után. A legönállóbb jelenetek még azok, melyek a regény egy-egy színtelen alakját állítják élesebben és több oldalról jellemző megnyilatkozásokban elénk, s ezek kedvéért olvaszt be K. néhány más lovagregényekben és drámákban gyakori motívumot. Legtöbb esetben azonban az ‚eredeti' részletek is csak a külsőleges dramatizáláshoz föltétlen szükséges betoldások, a folytonos dialogus-kényszer következményei. Az események hatását az egyes szereplőkre néha több jelenetben különkülön bemutatja, ahol a regény csak említi. A dráma elején megérkező Adolf üdvözlésére külön jelenetben tódulnak be a fegyveresek. (8. jel.) Az első fv. 15. jelenése csak a Stanno befogadásával járó intézkedést, az erdőbe indulás elhatározását adja. Az első rablókisérlet után, mielőtt Mathilde visszaérkeznék, az alvó Prokob mellett beszélget Stanno, Bruno, Svertling s ez utóbbi itt igyekszik a gyanút Tóbizra terelni, hogy a harc folyamán esetleg mindent megszerezhessen. (II. 1—4.) A II. fv. 7. jelenésében Mathilde és Prokob a Tóbiz ellen induló Adolf után néz; K. érzékeny lírai jelenetet ad: Mathilde könnyezik, Prokob a maga nejére gondol, ki ugyanígy szokott tőle búcsuzni. A néhány szavas 16. jelenet csak a szükséges áthidalás, mig Mathilde Adolf karján visszatér. Tóbiz támadásának részletes leírását is a várbeliek felriadásának bemutatása pótolja. (II. 20.) Különösen sok a cselekvény egy-egy újabb mozzanatát megelőző vagy annak hatását kifejező monolog. Most még ezt a később tudatosan került eszközt használja K. a szereplők lélekállapotának éreztetésére s a helyzet megértetésére egyaránt. A legelső jelenés végén Mathilde ajkára adott

monolog túlságos aggodalmassággal akarja megmagyarázni a dialogusban megmutatkozott nyugtalansága okát, s e rettegő szavaiban tükrözteti a künn tomboló vihart is, melyet a regény külön leír. Betoldás Svertling monologja a Tóbizzal való találkozás előtt (16. jel.); néhány szavát («Legyen csak egyszer Mathilde Sneebergben, majd megtanítalak én akkor az ölelésre, és megadom fáradságodnak az érdemlett jutalmat, és a legegyenesebb útat fogom megmutatni a másvilágra») a regényből fordítja, hol Svertling közvetlen a vár megrohanása előtt (74. l.) gondolja: «Ist nur die kostbare Beute erst glücklich auf Altschneeberg gebracht, dann sollst du sicher nicht lange in Mathildens Armen schwelgen, du sollst den Dank für dein Bemühen mit reichen Zinsen erhalten; den(!) ich will dir den nächsten, den geradesten Weg zum Himmel zeigen.» Viszont Katonánál a vár pusztulását is Svertling hosszú monologja előzi meg. (II. 19.) Tóbiz is magával beszél, mielőtt Svertlinget észreveszi (I. 17.), majd a megbeszélés után is. (18.) Egészben betoldás még Galló monologja Adolf fogságba esése után (III. 3.) s Vülfindáé kiszabadítása előtt. (IV. 5.)

A lélekrajzra s aprólékos motiválásra való törekvés legfeltűnőbb Tóbiz és Svertling szerepének kiegészítésében. Az elvetemültség emberi magyarázatára itt is különösen nagy gondot fordít Katona s Tóbizban regénybeli jellemének megfelelően, de nagyobb nyomatékkal, emeli ki a gonoszsággal szemben a szenvedélyességet. Nála a Zembla tigrisfején nevelkedett vad vitéz azért is vágyódik Mathildera, mert érzi, hogy mellette nemesebbé válik; de a reménytelenség még vadabbá teszi. (I. 17—18.) Svertling elvetemültségét is már a regény magyarázza azzal, hogy — mint a *Lear király* Edmundját — születésére s abból származó hátrányos helyzetére gondolva düh fogja el; anyja leiketlenségének tulajdonítja, hogy nem érvényesülhet, Mathilde sem lehet az övé, noha érzi: van ő is annyi, mint Adolf. Katonánál magában a drámában válik rajta úrrá a gonosz; ennek fokozatos bemutatása kedvéért a készen átvett jelenetekbe is beiktat egyet-mást. Így mindjárt a 2. jelenésben Svertling is ott van Mathilde és Prokob találkozásakor, Mathilde Adolfért aggódó szavaira fájdalmasan sóhajtozik, majd keserűen kifakad, míg a regényben csak a jelenetet befejező utolsó gúnyos megjegyzése van meg. Adolf visszatértekor a földre roskad, majd rosszullétről panaszkodva elvánszorog; Prokob utána megy s Mathilde és Adolf ekkor önti ki négyszemközt egymásnak szívét egészen úgy, mint a regényben akkor, mikor Prokob az egészségükre ürített poharaktól megrészegülve aludni megy. Prokob a 7. jelenésben visszatér megnyugodva, hogy diákja iddogál s így majd meggyógyul. A fegyveresek után, a 9. jelenésben tér vissza ez, tettetett ittassággal üdvözli Adolfot, de ennek gyanús a viselkedése; Adolf ily megjegyzéséből indul ki a társaság asztalhoz vonulása után Svertling monologja, melyben a gazságra határozza magát. Későbbi monologjai közül különösen jellemző a II. felvonás 19. jelenése, hol Löwenstein pusztulása előtt búcsuzik gyermeksége helyétől, mely miatta pusztul el, s miután kitette a lámpást, a támadás megbeszélt jelét, hálátlan gaztettéért önmaga előtt ismét szülei bűnére való hivatkozással mentegetve magát, rohan ki.

A mellékszemélyeket sem hagyja meg Katona a regénybeli színtelenségben, azok sem csupán a szükséges egyetlen cselekvésükért és abban

élnek. Ennek elkerülésére egyesít is szerepeket: nála nem külön személy viszi Tóbiznak a hadüzenetet, hanem Stanno. Az egyes lovagok főszolgáit, fegyverhordozóit pedig mind élesen bevésődő, egymással szemben elkülönítő vonásokkal állítja elénk: Gallót, Dittmár kedvelt fegyveresét, Brunót, Prokob öreg fegyverhordozóját, Konrádot, Ulriknak meghittjét, s Vencelt, Tóbiz fegyveresét. Galló, mikor ura fogságba kerül, maga akar bosszút állni Gellhornon s elhatározza, hogy ismeretlenül ő vív meg vele. (III. 4.) Megmenekült gazdájával találkozván, nem mondja meg, mire készül, csak halálra szántságát emlegeti, de Adolf Vellenbergtől hallván, hogy valaki bajvívásra hívta ellenségét, rájön a hű szolga vakmerőségére s barátjává fogadja. Ennek a motivumnak beszövése változtatja meg Adolfnak Vellenberggel való találkozását. (III. 10.) A regényben u. i. hosszas tanakodás után állapodnak meg a teendőkben; ez a drámában lényegesen megrövidül: Adolfnak csak a már megtörtént kihívást kell Vellenberg gyanítását helybenhagyva magára vennie. Ez az egyetlen eset, melyben K. készen talált dialogus beiktatásáról lemond. A Gallótól küldött kihívás szövege azonban, melyet Ulrik a 7. jelenetben megkap, szórul-szóra ugyanaz, amit Adolf Vellenberg várából küld (121. l.). Vellenberg a regényben ismeretlenül kíséri be Adolfot várába s csak ott ismerteti meg magát Adolf apjának barátjaként; Katonánál az egész megbeszélés megtörténik a találkozás helyén; Vellenberg ismerteti meg magát mindjárt, mert — míg a regényben kihallgatta Adolf és Gallo beszélgetését — váratlanul pillantja meg s nem is hiszi mindjárt, hogy Dittmár Adolf áll előtte. A regény szerint is a Szentföldön járt lovagnak u. i. a dráma szerint — mint oly sok lovagregény és dráma hősének s azokhoz hasonlóan a *Csobánc* Szentgyörgyijének is — holt híre kelt ősi vára környékén. Ebben a hitben élt Gellhorn Ulrik is, ki Adolf családját kiirtotta, várát feldúlta. Ebben közreműködő gonosz szolgája alakját is csak Katona állítja elénk; a regényben az Adolfot elfogó legények vezetőjének neve sincs. Katona költi hozzá azt is, hogy Ulrik mindent elérvén, szabadulni akar bűntársától, hogy a neki ígért jószágot is megtarthassa. Ezért szövi be a III. felvonás 4., 5., 7., 11. és 12. jelenetét. A 4.-ben gondol Ulrik először az újabb bűnre, az 5.-ben hozza Konrád Adolfot, a 7.-ben Adolfnak a toronyba vetése után követeli jutalmát, majd a kihívó levelet hozza, melyet Galló egy paraszt udvarába lött; a 11.-ben Ulrik mérget hint egy pohár borba, a 12.-ben megitatja Konráddal s aztán már kacagja a méregtől elkékülő szolga követelését.

Tóbiznak is hozzá illő gaz szolgája van; a Mathildet elrabló csatlósok vezetőjének adja Katona a Vencel nevet. Ezzel a Vencellel beszélget Adolf a dráma végén, bejutván Tóbiz csehországi várába, s az ő elejtett szavaiból bizonyosodik meg a felől, hogy csakugyan Tóbiz készül ott menyegzőjére. Vencel henceg is a maga gazságával, de nem mond meg mindent, mert borravalót vár, és semmit sem kapván, végül szitkozódva faképnél hagyja. De Adolfnak, ki nem a tényekről, csak az azonosságról akart megbizonyosodni, eleget mondott. Az egész jelenet folyamán Adolf zsebét leső s újra meg újra csalódó, titokzatoskodása mellett fecsegő Vencelen kívül a másik genre-alak az öreg Prokob szolgája, Brunó. Nagy alázatosságában folyton szinte bocsánatot kér, hogy él, az utasításokra azt feleli: «Uram, bocsásd bűnömet, hogy

ne érteltem volna». Ugyane fohásszal kezdi máskor is szavait s akkor is így fohászkodik, ha nagyon szörnyű dologról beszél. Mikor Tóbizon bosszút kell állni, ő sem akar otthon maradni, s bár merészségéért ugyancsak szepegve, engedelmet kér, hogy ő is Adolffal mehessen (II. 6.). Néhány jelenetre az ő alakjából árad jóízű humor. De maga az öreg Prokob sincs humor híjával: jószívűsége mellett igen kedves folytonos zsörtölődése, parancsolgatása, hogy néha már túlságosnak látszó jóságát ellensúlyozza. A lakomán pl. (I. 13.), miután összes vitézeit megvendégelte, kikergeti őket, hogy a pincében igyák agyon magukat, aztán mikor a családi hangulatba nagyon bele érzékenyedik s egyszerre észreveszi, hogy Brunó még ott áll, ráförmed: «Mit tátod itt a szádat? Ehetnél?» Brunó a szokott bocsánatkéréssel távozik, s most már Prokob maga gyönyörködik a szerelmes fiatalokban. Mindez jellemző Katona megfigyelő erejére és genre-hajlamára, melynek bizonyos nyomai a *Monostori Veronká*ban is megvannak, de még több a *Lucza székének* — egyébként a *Mombelli grófok*éihoz is hasonló — népi jeleneteiben. S épen a *Borzasztó torony* ez irányban való eredetisége mutatja, hogy a Vérhanti-család titkának meséjét valószínűleg ugyancsak valami elbeszélő forrásból vette Katona, de a népies keret s a titok kiderültének a Lucza széke babonájával való összekapcsolása eredeti is lehet.

Külön figyelmet érdemel Wülfhilde, ill. Vülfinda betétdala, mert az első ismert verses szöveg Katonától. Álljon itt az összehasonlítás lehetővé tételére a német és magyar szöveg.

158—9.1. Mond und ihr hellen Sterne
Im großen Weltenmeer!
O seht von eurer Ferne
Auf meine Leiden her.

Hier fließen meine Thränen,
Kein Wesen siehet mich,
Von meinen Seufzern tönen
Die Mauern fürchterlich.

Ich muß in diesen Mauern
In Einsamkeit und Pein
Die Jugendzeit vertrauern,
Wer kann elender seyn?

O sieh auf mich hernieder
Du meines Vaters Geist!
Dich sehe ich nicht wieder,
Denn diese Thräne fleußt.

Ihr Lieben, welch ein Glücke,
Euch, daß ihr nicht mehr seyd,

IV. 1. Életem van virágjában,
Mégis szomorú bús fogság
Szerencsétlen kőfalában
Ah, eltemet a tyrannusság,
Egek halljátok kérésim,
Látjátok sok szenvedésim.

Sohajtásimtól hangzanak
A nedves falak keservesen,
Záporkönnyeim hullanak —
Isten, szánj meg kegyelmesen!
Elevenen e fogságom
Eltemeti ifjuságom.

Oh tekints leányodra le,
Lelke meghalt kedves anyámnak!
Soha se látlak én többé,
Nem látom színét a bátyámnak:
Oh be nyomorulttá tettél,
Atyám, engem, hogy nemzettél!

Ti kedvesim! beh boldogok
Vagytok — a koporsóban pihentek,

Euch drücket kein Geschike,
Kein Kummer und kein Leid.

Bald werden wir vereinet,
Bald werd ich bey euch seyn,
Vom Mondenlicht bescheinet
Bedeckt mich bald ein Stein.—

Dann schlummern wir bey-
[sammen,
Bis uns aus unsrer Gruft
In unsers Gottes Nahmen
Des Seraphs Stimme ruft.

Nincs már nektek több jajotok,
A balsorstól nem kell félnetek;
De nemsokára megtalál
Engem is a szánó halál.

Látjuk egymást nemsokára —
Együtt pihenünk, míg egy-
[koron,
A szeráf trombitájára
Együtt ébredünk a nagy
[napon —
Ott zöldellik a szigorú
Mártirnak a zöld koszorú!!!

Látnivaló, hogy Katona verse a részek pontos megfelelése ellenére nem fordítás. Maga megjegyzi: «Az áriáját ezen éneknek a *Két róka* nevü operából vettem — hirtelenebb reá emlékezés okáért szintúgy a verseket». Ismert színpadi nótára verselte meg tehát magyarul a betétdalt a színpadi célra dolgozó s az irodalmi verselés terén még járatlan Katona a szöveg kezdetét is a dallamhoz eredetileg tartozó szöveg kezdetéhez igazította.

Az opera német szövegében (*Die beyden Füchse*, eine komische Oper in zwey Aufzügen. Frey nach einer Folie des Bouilly von Joseph R. von Seyfried. Die Musik ist von Herrn Méhul... Wien... 1803.) Antonie szóbanforgó áriájának [I. Aufzug, 4. Auftritt] első versszaka a következő:

In des Tyrannen Eisenmacht
Bin ich seit meinen Kindesjahren,
Der mich mit Argusblick bewacht
Um seinem Geitz mich aufzusparen.
Sind eure Gefühle noch rein,
So kommt, mich Arme zu befreyn.

A *Két róka* pesti magyar előadásáról nincs adat, de Kolozsvárott többször játszották.[1] Az, hogy Katona ismertként hivatkozik rá azzal, hogy a szövegkezdet egyezése az ő darabja betétdalára való emlékezést megkönnyíti, azt sejteti, hogy mégis alighanem Pesten is játszották. Nem igen lehet elegendő magyarázat az sem, hogy Katona csupán a Kolozsvárról jött színtársulat birtokában meglevő kéziratból ismerhette.

Kétségtelen, hogy a *Borzasztó torony* írása jóval korábbi a bemutató idejénél. (1814. március 27.). Ezt nem írhatta K. az *Aubigny Clementia* és a *Zsska* után. Minden tekintetben a *Monostori Veronkával* tartozik leginkább össze, melynek tárgy és forrás szerint is rokona. Önálló törekvés is közös irányban mutatkozik a két regény-dramatizálásban. Inkább még az 1812-ben írt *Monostori Veronka* formálása bátrabb és egyöntetűbb, s hogy talán ez a későbbi, abból is föltehető, hogy kiadására is gondolt. Mindenesetre a feldolgozott regény kuszább és vadabb volta is okozhatja, hogy a *Borzasztó torony* széthullóbb; de ezt is csak 1812-ben írhatta Katona. Annak, hogy csak két év után került színre, könnyű magyarázatát adni. A hasonlóan laza szövésű s folytonos színváltozást követelő német lovagdrámák nagyon divatosak

[1] Ferenczi: *A kolozsvári színészet és színház története.* (1897.) 516. l.

voltak ugyan, de a magyar színészek épen 1812—13-ban nem voltak oly helyzetben, hogy ily sok költséggel járó bemutatóra vállalkozhattak volna, bármennyire hozzájárult egy-egy darab sikeréhez a sok és változatos díszlet. Ekkor volt a második pesti színtársulat a legnyomorúságosabb helyzetben, úgyhogy a megye már 1813 nyarán elhatározta feloszlatását. 1813 szeptemberében vette át aztán az igazgatást Kultsár, s ez után kezdődött még egy utolsó emelkedés, de az első hónapok még jórészt a Rondella tatarozásával teltek el, s addig ismételten Székesfehérvárott játszott a társulat. Az év legvégén s a következő év elején sok látványos darabbal igyekeztek újra közönséget hódítani — így kerülhetett sor épen ekkor a *Borzasztó torony* bemutatására.

WALDAPFEL JÓZSEF.

ISMERETLEN IRODALOMTÖRTÉNETI ADATOK ERDÉLYI KÉZIRATTÁRAKBÓL.

I.

Adalékok a magyar népköltészet és a magyar irodalmi népiesség történetéhez.

Ma már a kérdéssel foglalkozók előtt nyilvánvaló dolog, hogy annak a szellemtörténeti iránynak mibenléte, melyet mi *magyar irodalmi népiesség* kifejezéssel illetünk, csakis kéziratos énekeskönyveink — *minél több* kéziratos énekeskönyvünk — tüzetes átvizsgálásával s közkinccsé tételével tisztázható. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni azt, hogy ebből a szempontból nemcsak a XVIII. század végéig, hanem a mult század elejétől a század közepéig terjedőleg szükséges és fontos kéziratos énekeskönyveink népi és népies anyagának ismerete.

Ha a magyar irodalomtörténetírás rájő végre arra, amit a zenetudomány a maga körében régen belátott, hogy a magyar lélek virágainak, a dalnak, eredete mélyrehatóbb, rendszeres vizsgálatot érdemel és követel; ha továbbmenve e vizsgálatban keresi majd azt a kulcsot, mely népdalaink s a magyar irodalmi népiesség termékei közötti titkos és szövevényes összefüggés rejtekajtaját felnyitja: belátja a régibb és újabb kéziratos énekeskönyveink jelentős voltát s így lehetővé teszi azt, hogy kézzelfogható, megbízható alapra építhessük a magyar irodalmi népiesség elméletét. Tudom, hogy az irodalmi népiesség és a népköltészet összefüggéseinek vizsgálata végső ponton a szellemtörténetre tartozik, de levegőbe épít, tetszetős elméleteket gyárt csak az a tudomány, melynek pozitív alapjai, részletkutatásokat elvégző munkásai nincsenek. Azért tartom fontosnak elsősorban is e pozitív alap megvetését — forrásközlés által. Ilyen s hasonló közlések által lehető volna — legalább szövegtörténeti szempontból — annak felderítése is, hogy parasztdalainkban mi, ahogy újabban *divat* nevezni, az *úri*, a «felülről» lekerült elem, s mi az, amit a nép maga termelt. Ezáltal aztán az irodalomtörténetírás is hozzájárul valamivel ahhoz az eredetkutató munkához, mely végre a magyar nép illetőleg parasztdal forrásainak ismeretéhez s a népköltészetről alkotott fogalmaink felülvizsgálatához feltétlenül szükséges. A kettős forrás, a kétfelől összekerült s egymással többé-kevésbbé szervesen ötvöződött anyag szétválasz-

tása és meghatározása — mivel részünkről csak szövegtörténeti szempontból tartom e feladatot elvégezhetőnek — elsősorban az irodalomtörténetre nézve fontos, mert ez a vizsgálat világot vet azokra a hatásokra is, melyek a magyarságot az utóbbi, rohamos európaiasodására nézve legdöntőbb száz év alatt érték.

Az itt alább közlendő énekek közül nagyon sok mintegy átmenet a népdal — vagy pontosabban — parasztdal és a népies dal között. Némelyik inkább ide, másik inkább amoda tartozik. Legtöbb az E. M.[1] kézirattárából (Kolozsvár) került elő ott folytatott kutatómunkám közben. Szeretném, ha ez az adatközlés a pangó érdeklődést a fentebb érintett kérdésnek pozitív alapon nyugvó megoldása felé terelné.

Az énekeket az eredeti szöveg helyesírása szerint adjuk, hibáikkal együtt s az értelemzavaró hibákat is csak ott igazítjuk meg, ahol nyilvánvaló tollhibával van dolgunk. A pótolt betüket és szótagokat sarkos zárójelbe foglaltuk.

II.

Egy XVIII. sz.-végi ponyvanyomtatványkötet énekei.

A kolozsvári ref. koll. nagy könyvtárában egy XVIII. sz.-végi vagy legfeljebb a XIX. sz. első évtizedéből való ponyvanyomtatványkötet van (Miscellanea LVII. 475), mely ritka ponyvatermékeket őrzött meg. Ebből közlöm az alábbi énekeket. Talán ez a közlés is felhívja a figyelmet a ponyvanyomtatványok figyelembevételének szükségességére.

1.

Most izenték Kolosvárról,
Kell-é Leány vagy nem?
Most-is azon gondólkodom,
El-végyem-é vagy nem?[2]

Ha Tordai Leányt veszek,
Ollyan mint a Szamár,[3]
De ha Kolosvárit vészek,
Ollyan mint a Madár.

Vásárhelyre kéretének,
Oda nem — adának,
A' Déési vén Vargának,[4]
Néki taszitának.

De hadd légyen majdel-mégyen
Ő-is a vásárra,
Én akkor nyujtózom a'
Kovátstsal az ágyba.

Nesze szívem két pogátsa,
De jaj hol eszed meg?
Vidd-el félre a kert mellé,
Mintha járnál edd-meg.

A' Barátok az utszában
Kaputumban járnak,
Azok élik világokat,
A' kik ketten hálnak.

Lám én szegény árva fejem
Tsak egyedül hálok,
Kivül belől tapogatok.
Tsak falat találok.

LVII. 475 e. 2a l.; címül: a *Második* ének. Világosan látszik, hogy itt két vagy három dalból összeénekelt énekről van szó.

[1] Az *E. M.* rövidítés az Erdélyi Múzeumot (Kvár) jelöli; kt=kézirattár. Egyebekben a vonatkozó helyek megjelölésénél, a nevezetesebb népk. gyüjteményekre való hivatkozásoknál legtöbb esetben csak a gyüjtő nevét írtam ki azzal a meggondolással, hogy a kérdéssel foglalkozó ebből is tudja, hogy milyen munkáról van szó.

[2] Ilyenszerű versszakot közöl Erdélyi is (II: 262.).

[3] Erdélyben általában egy faja a becsmérlésnek, ha valakitől azt kérdik, hogy nem tordai! Együgyüségükről sok mulatságos anekdotta szól.

[4] Deésnek ma is nagy csizmadia-ipara van.

2.

Szebb vagy Rózsám Diánnánál,
Pünkösdi piros Rozsánál.
Pallás, Vénus Kiss-Aszszonynál
Magadnyit nyoomo(!) aranynál.

Te vagy Rozsám én Galambom,
Hélikon' hegyén én dombom,
Kebeledben van két gombom
Mellyel Szívem vigasztalom.

U. o. 3a l.; a füzetke *Ötödik* éneke.

3.

Katona életet sok Legény kerüli,
A' Katona ruhát sok Anya kesergi,

Ha tudtad határát rövid szerelmünknek,
Határt m[i]ért vetettél szabad életünknek;

Én elöttem nem-más Te tettél fogadást,
Hogy én rajtam kívül, Te nem-szerettél mást.

Kesereg a' Lelkem, érted Szívem búsúl,
El-vettél mátkáúl, itt hagyál árváúl.

Az Isten ne-mentsen a' Budai Vártól,
A' Ferentz Királynak szürke Mondérjától.

Széles víz a' Duna keskeny palló rajta,
Nem-merek reá menni, mert leesem rólla:[1]

Kár vólna még nékem, véletlen meg-halni,
Egy hitván Legényért magam el-veszteni.

U. o. 2b—3a l.; a füzet *Negyedik* éneke. — Ez az ének már egészen népdalszerű s mint olyan kiválik e gyüjtemény énekei közül.

4.

Vérem! Vérem! Komám-Aszszony
Majd egy marok lisztet adok.
Jó tészta é K(omám) A(szszony)!
Szitán szitán szitálták,
Ugyan meg-is szitálták.
Sürü szitán szitálták,
Ugyan meg-is szitálták
Vérem &c.

Vérem, vérem, Komám-Aszszony!
Majd egy marok Lentsét adok,
Jó tiszta-é Komám-Aszszony!
Mihent szottyan, mindjárt rottyan;
Mihent rottyan, mindjárt szottyan.
Vérem &c.

Vérem, vérem, Komám-Aszszony!
Majd egy tsupor vajat adok,
Jó írós-é Komám-Aszszony!
Héj &c.
Köpün, köpün, köpülték,
Ugyan meg-is köpülték;
Köpün, köpün, köpülték,
Ugyan meg-is köpülték
Vérem &c.

Vérem, vérem Komám-Aszszony,
Majd egy tsupor bort-is adok,
Jó tsipös-é Komám-Aszszony!
Héj! Jó tsipös Komám-Aszszony!
A konty alá tölteni,
Fel-lehet hörpenteni:
A konty alá tölteni,
Fel-lehet hörpenteni.
Vérem, vérem, Komám-Aszszony.

LVII. 475 é. 3b. l.; a füzet *Hetedik* éneke. Utánaírva ceruzával: *Jó!* — Változatai Bartalusnál (*Népd.* VII: 162—63. és *Magyar Orpheus*, 8.) s jegyzetekkel Fabónál (*A m. népd. zenei fejlödése*, 150.)

[1] V. ö. Erdélyi II: 139.

5.

Bezzeg van Báts-Vármegyében
A' Tiszának le-mentében,
A' ki ragyog Személlyében,
Mint a' Tsillág az egekben.

Ékes Vióla nemzette,
A' Pünkösdi Rózsa szülte,
Égi harmattal nevelte,
Ezt az egygyet úgy kedvelte.

Mint a' napnak ragyogása,
Barna szemének járása
Ugyan illik a' mozgása,
Még Pesthen-is mintsen mássa.

Különb ő a' Liliomnál,
Rozmaringnak bimbojánál,
Ekesebb az Helenánál,
Szerelmessebb a' Vénusnál.[1]

Szép kis gyenge termetének,
Ékesen zengő nyelvének,
Nem kár vólna személyjének,
Hogy innepet szentelnének.

Nehéz ugyan virág-szálom,
Hogy személlyedet nem látom,
Meg-látom tán Vasárnapon,
Barna szemü szép galambom.

Arra kérlek, hogy szívedet,
Eddig való szerelmedet,
Tarts meg hozzám hüségedet,
Búra ne hozd víg kedvemet.

De még egyszer meg-tsókollak,
Azután Istenre hagylak,
Én szívembe bé-kaptsollak,
Téged Istennek ajánlak.

Olly messze tőlem távoztál,
De mással ne barátkozzál,
Bús szívedből ki ne zárjál,
Gyöngyel rózsám harmatozzál.

Jaj galambom tőlem elmégy,
Valjon ki volt azaz irégy,
Ki okozta, hogy te így tégy
Eképpen távúl töllem légy.

Egy Szüz igyekezetéért,
Tsináltam egynek kedvéért
A' Szentai szép Szüzekért,
Azok közzül de tsak egygyért.

LVII. 475. h. 2a—3a l.; Címe: *Nro 5. Hat vidám nóták.* Nyomtat.(tatott) a' bö Szüret után hamarjáb(a). *Második* ének; utánaírva kék ceruzával: *Jócska.* — XVIII. sz.-végi nyomtatvány.

6.

Szomorú már nékem járásom kelésem;
Talán ez világban nem lészen örömem,
Mert az én édesem eltávozott tőlem
Kiért el-bágyadott 's szomorodott szívem.

Látom a' tavasznak mindenek örülnek,
Gyenge violákból koszorukat kötnek,
De az én bánatim mind tsak öregbednek,
Mert nehéz gyötrelmek szívemen nem szünnek.

Zengedez az erdő sok szép énekszókkal,
Tündöklik a' mező sok szép virágokkal,
De én szegény fejem tsak búval 's bánattal,
Világból ki-múlok iszonyú kínokkal.

Ládd melly tsudálatos a' szerelem' dolga;
Nintsen ez világban ő nékie mássa,
Nints olly erös bástya, ki ötet meg-tartsa,
Mert a kő-várat is meg-meri hágnia.

[1] V. ö. Erdélyi I: 50—51.

Áldjon meg az Isten téged' édes rózsám,
Ha már nem lehet-is veled múlatásom,
Kérlek édes szívem vegyed ez irásom',
Jó szívvel lélekkel kedves tulipányom.

Akarnám meg-tudni szívednek szándékát,
Én szivemhez való szíved' ajánlását,
Kiért az Istennek ne várjad áldását,
Mert meg-szegted szívem szavad' fogadását.

Ne tsalogass kérlek mond-meg akaratod',
Hogy mint bízzam hozzád mutasd-meg szándékod'
Ha igaz légyen a' te ajánlásod,
Hogy a' mit mondottál, azt meg nem másolod.

Kérlek édes szívem, kérlek, hogy tudósíts,
Hogy az én szívem' már több búba ne merítsd,
Eleget kínoztad el-bágyadott szívem,
A' kit meg-nem mondhat te előtted nyelvem.

Talán azt gondolod hazudok előtted
De biz édes szívem majd meg-halok érted,
Úgy annyira lettem el-búsúlt szívemben,
Az jártomnyi erő sintsen már testemben.

Ollyan vagyok hidjed mint szélvészben madár,
Kit a' zápor-eső úgy el-lankasztott már,
Szárnyai nem birják, nem-is járhat immár,
Minden felől szegény fejére vesztet vár.

Ollyan vagyok én már, mint út-félen az ág,
Kit valaki le-vág mindenütt reá hág,
Repete.

Azért immár nékem a' koporsó készen,
Kiben már énnékem temetésem lészen,
Az fejem felett-is egynehány vers légyen,
Mely emlékezetet én rólam-is tegyen.

Itt fekszik egy árva, itt el-temettetett,
Kinek már éltében a' bú v(é)get vetett,
Nyúgodjon ő szegény, bírja az egeket;
Mert éltében egyért ő sokat szenvedett.

LVII. 475 i. 1b—2b l.; az *Első* ének. Címlapja: *Négy új Világi ÉNEKEK. Nyomtattatott eben az Esztendőben.* 4 lev.

7.

Fáj, fáj, fáj de mit tudok tenni,
Egyedül kell élni,
Éltemet szörnyen epeszteni,
Szívem rabbá tenni:
Nékem én szerelmem
Vagynak veszedelmem
Mert im' törben ejtettél immár,
Nem szabadítasz kár,
Üldözött ostromló szerelmed,
Bár kegyes személlyed,
Meg-vallom oly ékes termeted,
Hogy rendben teheted,
Minden Nimpha szüzzel,
Kit már szerelmével,
Sokakat már meg-sebesített,
Hémenkint[1] szeretett.

[1] Hymenként?

Rontsd-el már egészlen életemet,
El-vetted kedvemet,
Töröld-ki szivemből nevedet,
Ne lássam képedet,
Mert ott le-rajzolva,
Lántzal vagy kaptsolva,
Bár soha ne láttalak volna,
Szívem nem gyászolna.

U. o. 4a-b. l.; a *Negyedik* ének.

III.

A Sakó István énekfüzetének három éneke

Az ú. n. Sakó István-féle énekfüzet két összefűzött 8-r. ív 1—8 levelére írt énekeskönyv, mely a következő feliratot viseli: *Ezen Kantoralis Készült az 1829-ik | Esztendőb*(en) *Januarius 1sö Napján.* | *Sako* (Zsako) *István által* (1a lap.); a 2a lapon megkezdődnek a *SZIVET GYŐNYŐRKÖDTETŐ | Wilagi Enekek 1828.* 12 éneke közül a három népdalt közlöm. A füzetkének csak egyik íve van beírva a kettő közül; a többi össze van hajtogatva, de fel sincs vágva. Az énekesfüzet, melynek szövegrésze a 8b-n a következő éneket jelző *Más* szóval megszakad, jelenleg rokonság révén a Mikó család tulajdonában (Kvár) van, s én Mikó Imre jogszigorló szívességéből használhattam. Fogadja ezért köszönetemet.

1.

Ujj Falusi Huhász (!) Legény Vagyok én
Ezt a Kitsiny kerek erdöt örzöm én
Közzepében vagyon Nekem a Házom
Oda Várom az én Barna Galambom

Tull a Tiszán Tull a Dunán egy kis ház
Ott Fekszik az én Galambom meg halván
Viola Szin Fátyollal Van Takarva
Jaj be kedves Szeretöm volt Valaha

Vennék Ró'sám egy itze Bort ha innál
Igy jár aki szép Szeretőre talál.

A füzetke 3b—4a l.-ján, *Más* jelzés alatt.

2.

El ment Jantsi az Erdőre
El vették a fejszét tölle
Tsak egy tsatlást vágatt vélle
Kilentz rénest adatt érte[1]

Nints szebb madár a fetskénél
Fejér lábu menyetskénél
Kartan fersing vagyon rajta
Szennyes pengyel van alatta.

Hideg a viz nem moshatlya
Gyenge karja nem álhattya
Fejér Legény a Toronyba
Ténylik a Tordai gombja

Barna Leány a Toronyba
Sejem bojt van a nyakába
Vigyorgott a Szemem Rajta
Mikor el Mentem eránta

[1] E versszakot közli Bartalus is (*Magy. népd.* Egy. Gyüjt. IV: 25.).

Debretzeni erek berek
Nem Terem egyebet Medgjet
Fekete Cseresnyét Almát
Piros Rosát Majoranát

Kötök én Majd Szép Bokrétát
Piross Rósát Majoránát
Ölelem a Rósám Nyakát
Csokolom piross Ajakát

Szedek egj Kosárba Medgjet
Nem viszek én most egjebet
Viszek Néki Piros Almát
Mert Szeretek Piros Rósát

A Tordai Piross Berek
Az én Rósám ott Kesereg
El mennék én Tü Hozzátok
De Szemetes a Hazatok

El Száradt a Rósa Fástol
El maradtam a Rósámtól
Terem a Fa még Mondulát
Kapok én még egj Szép Rósát
Wége

A füzetke 6 a—7-a lapján. — Hasonló dal a Deés-cichegyi (Szolnok Doboka vm) kéziratban levő népköltési gyűjtésemben is van.

3.

Ugy meg vagyok buval rakva
Mint a Szamosdi Almafa
Kettő három terem rajta
Még is elég van alatta[1]

Végig menék a Temetőn
S ott el hagya Szép Szeretőm
Várad felé ragyog az Eg
Edes kintsem szeretsz é még

Oh be sáras a ruhája
Tám tzizmát törölt hozzája
Kertem mellett foly a tisza
Mossa meg hogy légyen tiszta

Ha nem szerettelek volna
Fel se kerestelek volna
Utánn mégyen két Katona
Tsereg pereg sarkantyuja

Sellyem csákó a fejében
Lilium szál tetejében
Rosa nyilik kebelében
Jo gondolat a szivében.

A füzetke 6a lapján. Kissé értelmetlen; valószínűleg ez is összeénekelt dal.

IV.

Világi énekek gyűjteménye.

E gyűjtemény a népköltési anyag gazdagasága szempontjából kétségtelenül az E. M. ktárának legértékesebb darabja. Tulajdonképpen több, számszerint négy, énekfüzet összefüzéséből keletkezett. Az énekek leiratásának kora a mult század harmincas éveire (1831—32.) esik. A gyűjtemény leírója valószínűleg az a Kun Sámuel, akinek nevével az énekeskönyvben többször is találkozunk.[2]

[1] V. ö. Kriza 81., Kálmány: *Koszoruk* I:40., II:86. és Bartalus (i. m. V:78.).

[2] A gyűjt. pontos leírását l. Erd. Ir. Szemle 1929. évf. 3—4., ill. az Erd. Tud. Füz. 20. sz.-ban.

1.

Ujj falusi juhasz legen vagyok én
Ezt a kitsin kerek erdőt orzem én

Közepében vogyon nekem a hazom
Oda varom az én barna galambom

Tul a Dunan ál (!) a Tiszán egy . . .[1]
Abban fekszik az én rosam meg holva

Viola szín fatyollal ban betakarva
Oh de kedves szeretőm volt valaha

Vennék rosám egy itze bort ha innál
Igy jár aki szép szeretőre talál

U. o. *b)* 12b; Más 17. jelzés alatt. — E dalt csekély különbséggel lásd a Sako István daloskönyvéből közölt dalok között.

2.

Gyere Velem gyere te szép Leán
Az én laktam[2] Földre [Kegyes
Kinek földje bársan
A mezeje Virág
Liliammal nyilik
Az Erdeje Ezüst
Gabonaja arany
Gyere velem gyere te szep lean
Mert én nem mehetek *[Kegyes*
Mert vagyon énnékem
Jegyesem gyürüsem[3]
Kit elvártam 9 Esztendeig[4]
Még elvárom 9 Esztendeig
Ha megis nem jö el
En is a Patsának Allak[5]
Két feér labommal
Márványkövet nyomok
Két fejer karommal hir[6]
Hir harangot huzok
Apro Ujjaim(mal)

Approirást irok
Ugy megirok s megsirok
S az én szeretőmnek
Szomoru verseket irok

Atta volna isten[7]
ne láttalak volna
Hiredet nevedet
Ne hallattam volna
Gesztenye sziny hajom
Meg sem oszült volna
Roszaszin ket ortzám
El sem hervadt volna.
Fekete két szemem
Ki sem sírtam volna
Az en szivem érted
El sem epet volna
Halgatok, halgatok
Mert vetettél hálát[8]
Szabod eletemnek

U. o. mint az előbbi *a)* 3a—b. lev. Változatait l. Erdélyinél (I: 422.) és a *Magy. népk. gyüjt.*-ben (III: 15.). Gragger szerint *(Magyar népballadák*, Bpest 1927. Napkelet kvt. 19: 201) ez az egyetlen magyar népballada, amelyben a parasztleány apáca akar lenni. A külföldi rokon balladákkal Abafi Lajos foglalkozott (*Kisf.-Társ. évl.* XII: 131.)

3.

Tarka kis ruhámat
Majd gyaszra forditom
Mert az én édesem
Az este bucsuzott

Keserves sirásim
Keserves sirásim
Talám meg halgatna
Vegső butsuzásim

[1] hóka?
[2] V. ö. Szilády Á.: *Balassa költ.* 1879. 24. l. 7. sor.
[3] *Magy népk. gyüjt.* I: 161.
[4] U. o. III: 15.
[5] = Én is apácának állok.
[6] U. o. I: 191.
[7] V. ö. Thaly i. m. I: 428 (29.); Kálmány: *Szeged népe* III: 19, *Magy. népk. gyüjt.* III: 34.
[8] = hálót.

Anyám édes anyam
Szibeli jó dajkám
Tudom fájdalamal
Szültel e világra [1]

Rengő bőtsőm mellet
Gyakran fel viradtál
A pogán karjara
Engemet fel tartottál

En tsak olyan vagyok
Pogán karja előt
Mind mezőbén fuszál
A jó kaszász előt

Varý meg madár varý meg [2]
Vid el levelemet
Atyámhoz Anyámhoz
Szibeli vaskámhoz

Ha kerdik hol vagyok
Mond meg hogy itt vagyok.
Toroszko piatsán
Terdig vasban vagyok

Megunta két kezem [3]
Hírharangat huzni
Meg unt a két lában (!)
Gyemant követ nyomni

Meg unta két fülem
Zöld erdő zügását
Árva léán sirását
Vad Galab (!) szollasát [4]

Szennyes az én ingem
Nincsen ki meg mossa
Rendel az Ur isten
Talám ki meg mossa

U. o. mint az előbbi; *b)* 7a—8b; *Más 10.* jelzés alatt.

4.

Ne szomorkadj légy víg
Mert nem lesz mindég így,
Ki meg szomorított
Az meg vígasztal még

Fejér az en mejjem
Meg ölelhet engem
Piros az en ortzám
Meg tsokolhat engem

A nagy Kősziklanak
Könyebb meg haszadni
Mind két igaz szivnek
Egy mástol meg válni

A Test Lélek nelkül
Rothadásra készül
Jaj az en lelkemnek
Rosám nállad vagyon

Rabod vagyok rabod [5]
Szabadulást várok
Tsak az Egek tudják
Mikor szabadulok

Ha rabod vagyok is
Szabadulást várok
Viragos kertedben
Egy virág szál vagyok [6]

[1] V. ö. Erd. Múz. 1888 : 149; Thaly : *Vit. én.* I : 146., 222—23; *Magy. népk. gyüjt.* III : 29. és 35.; ilyenszerü gondolat előfordul Bartóknál (*A m. népd.* 17.) is.

[2] V. ö. Erdélyi, I : 52—53, Kriza, 14, *Magy. népk. gyüjt.* I : 193—94.; u. o. 229. és 240.; u. o. II : 5. a madárral való izenés nagyon kedvelt népdalmotivum; erre vonatkozólag lásd az előbbi énekhez csatolt jegyzetekben idézett helyeket és Thaly *Vit. én.* I : 157, II : 193. 334.; Erdélyi II : 134.; Kálmány : *Koszoruk* I : 28., 47. és 54.; *Szeged népe* I : 17., 33., II : 5., III : 2., 17., 144.; Kőváry-Abafi : *Göcseji népd.* 7—8.; Seprődi : *Eredeti székely népd.* 29—30. — E két szakasz keletkezési korára vonatkozóan lásd Galamb Sándor (Irodalomtört. 1912 : 62.) és Kálmány Lajos cikkét (u. o. 1913 : 98—100), illetőleg *Egy törökkori dalunkról* c. fejtegetésemet (Irodalomtört. 1930 : 248—49.) L. még Graggert is (i. m. 175—176.) és a Thaly által közölt *Tatár rabok éneke* megfelelő versszakait (l. *Ismeretlen hist. énekek.* Századok, 1871 : 482. s köv. l.

[3] *Magy. népk. gyüjt.* I : 191. és 193.

[4] A 2. és 4. sort lásd Thaly : *Vit. én.* II 394. és 396.

[5] V. ö. Thaly : *Vit. én.* I : 186.; Kálmány : *Koszoruk* I : 48., II : 96, III : 17—18.; Erdélyi I : 52—53., 475; *Magy. népk. gyüjt.* I : 193—4., II : 32., III : 43. és u. o. I : 33—37. ill. II : 32—35.; Erd. Múz. 1909 : 341; *Erdélyi dalos naptár* 1930 : Függ. XIV. l.

[6] Ezt s a következő versszakot v. ö. Thaly *Vit. én.* (II : 393, 395—398.)

Szabad a madárnak
Agrol agra szálni
Tsák nekem nem szabod
Galambomhaz járni

Le szallot a Páva[1]
A város hazára
E a szegén Legén
Szabadulására

Igyal szegén legén
Varos bosszuára
Varos bosszuára
Leányok sirolmára

U. o. 19a—b. *Más 30.* jelzés alatt. — Ez *összeénekelt* népdalnak egy-egy része (Rabod vagyok, rabod) valószínűleg még a XVII. századból való. A 4—5. vszk változataira vonatkozóan l. az előbbi (3.) ének megfelelő vszkához csatolt jegyzetemet.

5.

Szeretnem szantoni
Hat ökret hajtani
Ha szeretőm jöne
Az ekét tartanni

Lisztet költzen kertem
Vajat pénzen vettem
Megis Szeretomnek
Pogátsát sütöttem

Szombaton szapultom
Vosárnap tégláztom
Megis szeretőmnek
Fejér inget adtam

U. o. 21a. *Más 32* jelzés alatt.

6.

Ne tsudálkozz nagyon
A német hadnagyon
Bugyígoja vagyon
A kő üsse agyon
A mi benne vagyon

Inkabb tsudálkozzál
A magyar hadnagyon
Arannyal ki varva
Kek dolmanja vagyon

U. o. 21b. *Más 33.* jelzés alatt. — Eltérő változatát Szatmármegyéből a *Magy. népk. gyüjt.* (I: 245.)-ben találhatni.

7.

Tul a vizén van egy kis malom
Ott kaszál az én Galambom

Piros Gyuszü a derekán
Nem hajlik a kasza után

Sejem kolap a fejébe
Nem süt a nap a szemébe

Rendét vágja harsagással
Lesz rakása szép nyomással

U. o. 12a. *Más 19* jelzés alatt. — Változata Krizánál (155. l.)

8.

Erik a Viki szilvaja, ilajram
Gömbörödik Hubay pulaja
Mennol inkab gömbörödik
Annal inkabb lutskasadik, ilajram

Ez az ének (u. o. az első, boritéklap b. felén) ritka, tőlem nem ismert réjájáért érdemel figyelmet.

[1] Erdélyi (II: 52.), Kriza (22.), Kálmány *Koszoruk* II: 96., *Szeged népe* III: 200—201; távoli változata Bartóknál (i. m. 9.). V. ö. Graggér i. m. 176.

9.

Én vagyok a petri gujás
En őrzőm a petri Guját
A bojtárom a Gujánál
Magam vagyok a rosámnál

Nem ugy van most mind ez előt
Sár van a' mi Kapunk előt
Által mennék de nints őrőm
Tsak ugy nevet a' Szeretőm

Menyünk fel s lapanyágra
Nezzünk szejjel a Gujába
Nintsen semmi kár a' marhaba,
Nintsen é: kár a marhába,

Felmentünk a lapanyágra
Széjjel néztünk a Gujába,
Nints semmi kár a marhába,
Nints semni (!) kár a marhába,

A Sinfolvi hegyes halom,
Körül legeli a barom,
Töltsél inna én galambom
Nintsen kedveseb gyémántom

U. o. c) 1a—b. — Változatai Erdélyinél (I: 217.) és Krizánál (228—29.) Állítólag Édes Gergely szerzeménye.

10.

Estve késő ne járj hozzám
Mert sokon vigyázznak réám
Ha El jösz is tsendesen járj
Ablakomon halgatozzál

Záros ajtom nyitva tartom
Fris galambom bebotsátom
Tészek széket leültetem
Tetek (!) agyat lefektetem
Jo hajnalban felserkentem
Tsokot adok eleresztem

Kőzzel vagyok Asiahoz
Szeretőmnek az házához
Alatta foj el a Gyarmat
Midég rám hullat a harmat

Hajja haja magamraja
Szeretőmnek kondor haja
Bár ollyan kondor ne volna
Inkáb nem kapnának rajta

Be szep a szeretőm szeme
Be szepen nez az Emberre
Hogy én majd meghalok érte

Torda Varmegyeben születtem
[szülöttem
Bethlenyen Belgradon atmentem,
[atmentem
Ujfaluban nyugadalmat talaltam
[ta(lal)tom

Tisza partján kivirított tulipánt
[tulipánt
Az én szivem téged óhajt téged vár
Ha te el hatz Kis kertemben kivi-
[rított rosa van rosa van

Szeret engem egy meszáros
Tudja már az egész város
Régen mondom üly a lora
Ne halyts a Trombita szora

Az en rosam epitette
Tzitrus fabol kimetzette
Magos a torony teteje
En vagyok az ő veleje

Vegig megyek egy udvaron
Bor petsenye az asztalon
Rosa virit a tangyéron
Fris menyetzke vetet ágyan.

Ez a népies, néhol tudákos s erőszakolt rímelésű dal a gyűjtemény c) 1b—2b. l. *Más 2 dik* jelzés alatt található. — Valami népdal egyveleg lehet; versszakainak némelyike ismerős.

11.

Aly meg rosám egy szora
Nem a világ egy ora
Nem szorulom tsokodra
Majd el mehetz Dolgodra.

Gyere be te Fris legény
Együnk ketten Vedritzét
Hát a gazda mit egyék
Egyék korpa tzibrét.

Im hol jár a nagy tél
A kis aszszony mivel él
Tormát reszel ugy el él
A is pedig ha kikél

Majd eljo a meleg nyár
A kis aszszon miben jár
Nints kantussa de nagy kár
Mar is pedig kettőt vár

Hej Tubáné Gubáné
Enyim vagy te nem másé
Nem a turi Gubásé[1]
Sem a Tsaszi Kanászé (!)

U. o. c) 3b—4a; *Más 4.-dik* jelzés alatt. — Megvan a kolozsvári ref. koll. emiített *Miscellanea* kötetében is (LVII. 475. 4b l.).

12.

A violát akkor szedik
Mikor reggel harmatozik
Én szivem is akkor nyugszik
Mikor veled mulatozik

Keservesen jut eszemben
Amidőn ötlik szivemben
Veled való mulatságom
Szeretetem s barátságom

Jaj Édesem mit tsinaljak
Szerelmedtől hogy elváljok
De már látom hogy elválok
Veled többe nem sétálok

Munkában sokszor karjaim
Elfáradtanak tagjaim
De ha Valladra tehettem
Mindjárt egész ujjá lettem

Oh mely sokszor tanitottál
Mit nem tudtom megmondottál
Trefaiddal ujjítottál
Őrőm vigasságom voltál

Elhid elnem felejtelek
Mig bennem egy tsep vért lelek
Jóságodert emlegetlek
Hidel mind holtig szeretlek

Meg hervadot bennem a vér
Mely tégedet mostan is kér
Ambár tőlled el távozom
Demassalnem barátkozom

Fáj a szivem busulkodik
Midőn rollad gondolkozik
Könyős szememnek melynek ez (?)
Hogy többé szemedbe nem néz.[2]

V. ö. még Fabó (i. m. 79.) jegyzetével. Énekünk az E. M. kt 3100. sz. kéziratának c) 2b—3b. lapján található *Más 3.-dik* jelzés alatt. — Megvan a kolozsvári ref. koll. könyvtárának egy XVIII. sz.-i ponyva-nyomtatvány gyüjteményében (Miscellanea; kvtári jelzés: LXVII. 475e.) is, a 2b lapon mint *Harmadik* ének, csaknem betüszerinti másban.

13.

O te léán be meg nottél
Be kár hogy ferhez nem mentél
Mentem volna de nem víttek
Mentem volna de ne(m) víttek

Édes szemem mér aluttal
Gyenge kezem mért nem fontál
A nagy láda uressen van
A nasz nepe a kapuban

U. o. 11b—12a. *Más 18. jelzés* alatt.

[1] Nyilván tollhiba: *gulyásé* helyett.

[2] E dalt csekély eltéréssel már Erdélyi is közölte (II: 4—5) Békésből. Most egy erdélyi daloskönyvből kerül elő egy változata; az első versszak másik erdélyi változatát Kriza közölte (*Vadr.* 120) s egy gyermekversbe foglalt első két sorát Szeged vidékéről Kálmány (*Szeged népe* III: 283). Régiségére nézve érdekes megjegyezni, hogy a következő alakban már a *Vásárhelyi dalosk*-ben (98. l.) is feltalálható:

Az violát akkor szedik
Mikor reggel hajnal fénlik;
De azután elváltozik
Nem is kedves nem is szedik.

Virágszimbolikájára vonatkozólag lásd Gragger fejtegetéseit (i. m. 18—20.)

14.

Midőn el vész Gerlicenek
Kedves szep párja
Magát adja siralomra
Bura bánatra

Nyers agra soha sze lépik
Tiszta vízből soha se izik (!)
Haláláig szep párjáig
Ö Tsak bánkódik

Azt mondhatom magam felöl
Hogy enis frissen
Mind Gerlice szep párjával
Eltem ekessen

Soha vénus ajándekát
Töllem elvette
Szep mírhámat vialámat
Márs már el nerte (!)

Igazomat tsak te éretted
Szivem viselem
Mert nalladnal soha sem volt
Nagyobb szerelem

Regi szerelmed melege
Most is hervasztja
Megis hív szívem szivedet
Most is ohajtja

1831 nek Le foljásában
Szász Bubánat és Siralom
Sürü arjában
Aki ezeket szomorú,

Sziveknek sugja,
Regi szerelmed melege
Mostis hervasztja
Mégis hív szivem szivedet

Most is ohajtja
Az egeken ahan Cillag
Mind íro lenne
A mezöben a han füszál

Mint Penna lenne
A Tengerben ahan szep víz
Mind tenta lenne
E világnak szep kestsége (! ?)

Mind papiros lenne
Megis az en banatimat
Le nem írhatná.

U. o. 19b—21a. *Más 31-dik* jelzés alatt. Több dalrészből összeszött dal. Távoli változata Kálmánynál *(Szeged népe* I: 23). L. még Gragger megjegyzéseit (i. m. 201.). Változatait felsoroltam az Erd. Múz. (1931: 141) ill. az Erd. Tud. Füz.-ben. (36: 13.) Az árva gerlicéről nemrégiben Eckhardt Sándor értekezett *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben* c. tanulmányában (E.Ph.K. 1929. és klny.). A világirodalomban pl. Shakespeare is, mint a hűség mintaképét tekinti a gerlicét, mikor a *Windsori víg nők*ben (II: 1.) mondatja *Mrs Page*-zsel Falstoff levelének olvasásakor, hogy «előbb találni húsz *ledér gerlicét (lascivious turles)*, mint egyetlen szüz férfiut». Énekünk utolsó verssoraiban rejlő közkeletü kép változatai Kálmánynál *(Koszoruk* I: 57 és *Szeged népe* II: 45, III: 6), Krizánál és *M. népk. gyüjt.* (I: 185 és 189.)ben. A kép maga az oláh népköltészetből is ismeretes. (L. *Egyetemes irodalomtörténet.)*

V.

A Varga Melodiarium dalai.

A tölem fentebbi névre keresztelt daloskönyv valamikor a «A mikolai iskolában tanuló Varga Jósef» tulajdonában volt s jelenleg Csüry Bálint, ref. koll. tanár birtokában van. A daloskönyv nevét a kötés sarokcímkéjén álló *Melodiarium* szó s az első tábla belső felén levő név adta. A *Melodiarium* kéziratos daloskönyvnek indult, de később prózai darabok is kerültek bele. Az írás a mult század 20—30-as éveire vall és valóban egy, bizonyos Kováts Sámuel által eszközölt bejegyzés után (65. dal 27a l.) «Szigeth die 20 Febr(uraii) 1833» s egy, a gyüjtemény vége felé (60a l.) levő s «Szeremlei

Gábor úr beköszöntésére» írt vers mellett meg, 18 Szept(ember) 839 áll. E két dátumon innen nem írhatták a gyűjteményt, de feltehetjük, hogy 1833 előtt igen, s így becses gyűjteménynek tarthatjuk a mult század 20-as éveire vonatkozólag, mivel e korból elég kevés dalunk van. Sok érzékeny dala mellett nehány népies vagy épen népdalt is tartalmaz; ezeket alább közlöm.

Leíróinak egyike szigeti, illetőleg nagybányai diák lehetett, ha tekintetbe vesszük a 40. dal (15b—16a) helyi vonatkozásait. Csüry Bálint pataki diákot sejt a leíróban (v. ö. Erd. Ir. Szemle 1924: 90.), de ez, amint fentebb kimutattam, nem valószínű. A bejegyzések a Máramarosszigeten vagy Nagybányán való összeírás mellett szólanak.

1.

Ha nem szeret a Kis aszszony
Aruljon el a' piatzon
Lesz belollem any haszon
Hogy meg veszen egy ifiasszony

Tul a Tiszán dörög az ég
Kedves ro'sám szeretz é még
Mutasd meg szeretetedet
Ugy sem soká[ig] látsz éngemet.

Egy két par tsok nem a' világ
Vakuljon meg a' ki nem ád
Adjál ro'sám e világon
Ugy sem kell a más világon

Isten hozzád édes eszem
Már ma hasznodat nem veszem
Ki öntlek ürge modjára
Bort nem issza bosszujára.

A 3a lapon. A négy versszak négy külön dal vagy annak része.

2.

Sürjén tsillagzik az ég
Majd eszedbe jutok még
De már akkor késő lesz
Ha a' szivem másé lesz

Kinek nintsen sok kintse
Nintsen ki meg tekintse
Nintsen barát szeretö
Verje meg a teremtö.

Az én rósám kifestett szobája
Terítve van tzifra nyoszojája
Rajta vagyon ro'sa szín kendője
En vagyok a maga szeretője.

Tul a Tiszán szőke ján
Gyere által a Tiszán
Ha által jösz a' Tiszán
Meg tsokollak a partján.

Az 5b lapon; — Az 1. vszk változatait l. Krizánál (63.) és Bartalusnál (III: 50). Szintén külön dalrészek egymás mögé sorolva.

3.

Egy két pár tsok nem a' világ
Az is bolond a' ki nem ád
Adjál ro'sám hold világon[1]
Ugy sem kell a másvilágon

Nem voltam én addig beteg
Míg téged nem ismertelek
Csak az olta vagyok beteg
Miolta téged szeretlek

Mihellyt téged megláttalak
Mindjárt magamnak szántalak
Mindjárt magamnak szántalak
Ha vele meg nem bántalak.

A 6b. lapon. Nyilván két külön dalrész öszekötése: 1 és 2—3.

[1] V. ö. az 1. é. ek 3. vszkával.

4.

Jo étek a turos Lepény
Nintsen náladnál szebb Legény
Illik ortzádra a' tsok
Mint a szegletbe a' pok.

Ingadoz a réten a' nád
Hajlando vagyok te hozzád
De ha el hagysz valaha
Meghalok bánatomba.

Amott egy kis patak tsereg
A' mellett szerettelek meg
De ha el hagysz valaha
Meghalok bánatomba.

Bus a Fülemile madár
Be régen nem láttalak már
Adok majd egy pántlikát
Mint szerelem zálogát.

A 22a—b lapon. Legalább két dal szövődött itt egybe. (Az első versszak nyilván önálló.)

5.

Szeretném én tudni hej ha
Jutok é eszedbe néha
Gondo kozol é felöllem
A' midön távol vagy töllem.

Ah de hív szivem esméred
Mulljon el tehát kéttséged
Imé itt egy pár tsok nesze
Ez kéttséged szélessze.

A 23b lapon.

6.

Három féle szerelöm volt
Lutheránus Pápista Tót
De meg mondtam ökemeknek
Hozzám többet ne jöjjenek

De az egyik fel sem vette
Tsak sarkantyuját pen.ette
A' Gazdasszony meghallotta
A' Gazdát is felhajtotta

Kelj fel! Kelj fel! te jó Gazda!
Valaki jár a' házadba
Míg a' Gazda gyertyát (gyujtott)
Addig a' Legény el (ugrott)

Meg szoritá jobb keze(met)
Adjon Isten jobb szerel(met)
Jól meg nézd a' sze(mélyemet)
Mert soha sem látsz (engemet)

A 26a-b lapon.

7.

Házasodj meg ha meg akarsz
Végy el engem ha el akarsz
Mert ha éngem itt hagysz,
Töb illyen ró'sát nem szakithatsz

Az 52 b. lapon.

8.

Ha meghalok se bánom,
Kevés van a' ki szánjon,
Koporsomra boruljon,
Keservesen sirasson.[1]

Születni és tanulni,
Szeretni és kimulni.
Oh de sok rossz kevés jó,
Fedezz el oh koporsó.

Kiszáradott az élet,
Virága semmivé lett,
Halok! remény ne ringass,
Aludj magad, ne altass.

Ahogy oskolába jártam,
Szabad koromra vágytam,
Mihelyt elértem erre,
Öröm se jött egemre.

[1] A 4. sor mindig ismétlendő.

Korán borult felettem,
Apám anyám temettem,
Testvérem is ki egy volt,
Utánnok hamar megholt.

Maradt reám elég jó,
De mit örülsz halandó,
Futó idő hamar mul
Tavasz virágod lelhull.

Az én tavasz koromnak,
Virági is lehullnak;
Gyümöltse nyárra vála,
Lehull halál fagyára.

Tavasz gyümölts hamar nő,
De rothadó s veszendő.
Könnyű hibát találni,
A' gyolts jégen elesni.

Én is sokat simultam (?)
Verembe még se hulltam
Ki bünt tud a' nevembe
Vessen követ fejemre.

Kevés időmre tettem,
Amennyi jót tehettem,
Barátimat szerettem.
Ne sírjatok felettem.

9a-b l. — Vált. l. Kriza I: 236, Erdélyi I: 292—94.; megvan még az E. M. kt. 1309. sz. énekeskönyve 4a l. is. Az itt közölt énekek közül ezen érzik meg leginkább az irodalmi eredet — müdal a maga egészében.

Közli: SZABÓ T. ATTILA.

FÁBIÁN GÁBOR LEVELEI BARNA IGNÁCHOZ.

I.

Arad, január 15-n. 875.

Mélyen tiszlelt Honfitárs!

Meg nem állhatom, hogy Kegyednek legközelebb megjelent magyar Horátiusáért szivem mélyéből ne gratuláljak. Alig hiszem, hogy még valakinek ez, a szó legszorosb értelmében jeles müforditás élénkebb örömöt szerezhetett volna, mint nekem; ki mármár kezdettem lemondani a reményről, hogy nyelvünkön, bár ez arra minden ma élő nyelv közt legalkalmasabb, római classicust igy adva valaha lássak. Mit eddig e nemben költöi müvekből felmutatni birunk, többnyire idétlen, izetlen, silány kisérlet; s szerintem a régibbekből egyedül a Kis János Persius & Juvenálisa, ujabbakból pedig Baksai Pharsaliája, s Bodon Ábrahám Georgicona ütik csak meg a kellő mértéket; s ezekből is a Kisé már ódon zamatú, nem áll a nyelv mai szinvonalán; és aztán egy része nem is az eredeti mértéken, hanem prósában van adva. Még Egyednek, a jámbor öregnek Akadémiánk firmája alatt kiadott Tibullusa is bizony gyarló müforditásocska. E nagy szegénységünk kegyed minden tekintetben sikerült derék forditásával nagyban gazdagodott. Horatius Ódáit, mellyeknél a vers-schémák kezelése jár legtöbb veszödséggel, ennek dacára oly hiven, oly szabatosan, s mégis oly világosan és tiszta magyarsággal adni tudni, mint Kegyed, koszorúra méltó érdem. Vajha K. kezéből vehetnök maholnap az egész Horátzot. Hát a sokkal könnyebb Satirák- s Epistolákkal mennyivel könnyebben fogna még elbánni. Éltesse Isten Kegyedet sokáig, hogy irodalmunknak e téren minél több hasonló becses áldozatokat hozhasson!

A mellékelt példányokat legújabb müfordításaimból, mellyeket 7-dik évtizedem végén készitettem, fogadja Kegyed tőlem jó szivvel, kedveskedő emlékül s öszinte jeléül azon kiváló nagyrabecsülésemnek s meleg rokonszenvemnek, mellyel vagyok és maradok Kegyednek

Állandó tisztelője
Fábián Gábor
az Öreg.

II.

Arad, február 21-n, 876.

Tisztelt, nagyrabecsült Barátom!

Szabadságot veszek magamnak e bizalmas hangon szólani Kegyedhez, mert a rokonszenvhez, melly bennünket egymáshoz vonsz, ez illik legjobban!

Magyaritott Juvenálisánál becsesebb ujévi ajándékkal senki nekem nem kedveskedhetett volna. Már Horátz Ódái, mikkel Kegyed elsőben egyszerre mint egy égből szállt váratlan tünemény köztünk a müfordítás terén fellépett, nagy örömömre szolgáltak: de Juvenáljánál, mellyben Kegyedet még tisztább fényben tündökleni látom, első örömömet fokozott mértékben érezem.

E második fordításban szembetünő jeleit veszem észre a haladásnak minden tekintetben. Ezt amannál még hivebbnek, értelmesbnek, gördülékenyebbnek s költöibbnek találom; s e tulajdonai a müfordításnak — saját tapasztalásomból tudom — csak is gyakorlati úton s kitartó tanulmányozás által szerezhetők meg. Ez utóbbi az, mi ma hiányzani látszik majd mind azoknál, kik az ó classicus költők fordításának könnyü szerrel neki menni elég merészek. Kegyednél mind az, mi ehez megkivántatik: hivatás, szorgalom, mügond, correct nyelv s költöi érzék, bő mértékben meg van. Szóval én Kegyedben e mai classicátlan korszakban egy olly vigasztaló jelenségét nézem az időnek, ki e téren a jelen és jövő nemzedéknek biztos kalauzúl s követendő példányúl szolgálhat. Már megvigasztalva érzem magamat; megtaláltam emberemet, a férfiút, aki után félszázad óta epedek, ki nálunk az ó classicai költészet kétségbesésig jutott ügyének megváltója lehet. Éltesse Isten Kegyedet sokáig, hogy valamennyi ó classicus költőt egymás után leforditgathasson. Mit fog itélni adott s adandó müveiről a mai divatos kritika, azzal ne törödjék; azok szava, kik ma nálunk effélékben aristarchuskodnak, számba sem veendő. Nekem ez a véleményem Kegyedről s eddigi müködéseiről.

Amint Juvenálja kezembe érkezett, rögtön azt akartam benne látni, közölve van-e a többivel a famosus, igazában infámis IX-ik Szatira is? Azért mindjárt bekukucsálgattam a még kötetlen brochure nyilásaiba, és midőn csakugyan ott találtam, meg nem állhattam, hogy e helyen a könyvet szokásom s szabályom ellenére, beköttetés előtt fel ne vágjam, hogy lássam, mint tudott egy olly ékes nyelvű, s daliás arcú lovagias férfiú, minőnek Kegyedet művei s most már (nagy köszönet e figyelméért) megküldött photographiája után is ösmerni szerencsém van, a költészet e szörnyszülöttének ollyan öltözéket adni, mellyben az a világ előtt magát mégis maga mivoltában bemutatni merje. Mert ezt a szatirát, csupa curiositásból, mint venné ki magát illy fertelem, hiven adva, magyarban, én is forditottam 24 évvel ez előtt, mikor Pesten többi képviselőtársaimmal a hadi törvényszék Damokles kardja alatt állottam. Az én forditásom nem volt közre szánva, azért azt a maga meztelenségben adnom nem volt nehéz — egy két jóbarát mulattatására, kik közt az a boldogult Toldynak ugy megtetszett, hogy attól fogva örökké tribulált, forditnám le egész Juvenálist. Hanem Kegyed a nyilvánosság elé szánt Cynaedussal valóban példátlan remeket állitott elő! A ronda alak undorát az öltöztető kéz tisztasága annyira elveszi, hogy tekintetétől férfi olvasók legalább el nem ájulnak. Küldöm Kegyednek az én emlitett forditásomat; vesse össze ezt a magáéval, hogy lássa, mi nagy a kettő között a

formára nézve a különbség, mig a valóságban teljesen egyeznek. Küldök mellette a X-ik Szatirából is egy töredéket; mellyben egy jó barátomnak szabad fordítását, melly ezen fölül még castrált is volt, dolgoztam kívánságára szoros hüséggel át. Mutalok be egyszersmind Horátznak is mindennemü müvéből: Ódák- Satirák- s Epistolákból általam 80-ik évemben tett fordítási kisérleteket; hogy megismertessem magamat Kegyeddel minden oldalról.

Juvenalis külsö Oeconomiájára van egy pár megjegyzésem u. m.

1. Jó lett volna a Satirák sor-számát is a lapok homlokára feltenni, inkább, mint a tartalom-rubricát — ámbár mindkettö is elfért volna, a nélkül szakértö is, ha valami az eredetiből eszébe jut, nehezen leli fel az illetö Satirát. S ez áll:

2. a versszámokra nézve is, mik nem ötös számonként rakvák fel, csak a lapok végén summázva jelelvék. Francia új divat classicus ó költök forditásánál, mit azonban én részemről nem helyeslek. Aztán

3. A nökhez nem intéztem volna azt az ominosus intést, hogy mellyik Satirákat ne olvassák; hanem vagy nem mondtam volna semmit, vagy csak elijesztöt, pl. valami illyest mondtam volna: Egyébiránt meg kell jegyeznem, hogy Juvenal, mellynél az olvasó minden lépten nyomon commentárra szorul, hogy a dolgot megérthessék, éppen nem nök asztalára való mulattató olvasmány s az Nitimur in vetitum! Most, ha addig élnek is elolvassák a tiltott helyeket!!!

Forró öleléssel

nagyrabecsülö barátja
Fábián Gábor.

III.

Arad, márt. 10-n, 877.

Nagyrabecsült, rokonszenvü Kartársam, Barátom!

Megtisztelö sorait, mikben az Akadémia holnaputáni gyülésén tartandó felolvasására ex affinitate studiorum engem is meghivni szives volt, igen kedvesen s nagy örömmel vettem. Kimondhatatlan gyönyörüségemre szolgál értesülnöm belölük a felöl, hogy irodalmunk Kegyed remek tollából maholnap a Virgil Aeneisének is hozzá méltó fordításával gazdagulni fog. Mint örülne ennek, ha most élne, korán elhunyt nagy Toldynk! kinek leghöbb óhajtása e téren csak az volt, vajha még Juvanalt s az Aeneist arra termett fö által magyaritva láthatná, és ki engem, képességem túlbecsülve, e két vállalatra, évek hosszú során át váltig buzditni még nem szünt. (Lásd ennek egyik bizonyitványát a tölem kiadott magyar *Rutilius* Bevezetésének XII-ik lapján.) Most mind a két óhajtását Kegyed jóvoltából kedve szerint teljesülve láthatná.

Ki menne örömestebb nálamnál, izlelni az Aenisből Kegyedtöl nyujtandó mutatványt s viszonozni a belöle részemre bizonyosan jutandó boldogitó élvezetet forró átölelésemmel. Csak két évvel volnék fiatalabb, mintsem vagyok, kétségkivül mennék is. De mióta kilencedik évtizedembe beléptem, napról-napra több-több jelét kezdem észrevenni az azzal egyszerre nálam is be állt astheniának. Fekvö beteg ugyan nem vagyok, de majd itt, majd ott mutatkozik valami bajom, mi házi ápolást kiván, s e miatt hazulról messzebb távozni többé nem merek, nehogy út közben találjon illyesmi meglepni.

Meg fogja tehát Kegyed nekem bocsátni, ha az Akadémiának amaz élvezetes ülésében résztvennem nem lehet. De ha már közvetlen részt nem

vehetek: engedje, hogy közvetve legalább lehessen ehez szerencsém. Kérem legyen kegyes Aeneisből adott mutatványát, az Akadémiában végbement felolvasás után, nekem azonnal, egy költségemre eszközlendő írott másolatban, postán megküldeni. Tudom, hogy azt az Akadémia a maga rendszeres folyóiratában maholnap közölni fogja, sőt hogy az egész mü sem soká fog váratni magára Kegyed keze alatt, ki, ugy szólván nem is készitni, hanem egyszerre teremtni szokta legsikerültebb müveit. Igy lepett meg Horátz Ódáival, igy Juvenáljával is bennünket. Ámde nekem, kinek immár mától holnapig sem lehet bizton számitnom, ezek egyikére sem várhatok; s ha Kegyedtől a mutatványt az emlitett uton meg nem kaphatom, félek, hogy Aeneiséből élvezni semmit nem fogok; mig ellenben kérésem teljesitése által engem boldogitni, tán még tovább éltetni — miden esetre véghetetlenül lekötelezni fog.

Ki amugy is, mint voltam, vagyok és maradok

nagyrabecsülő barátja
Fábián Gábor.

Közli: BARNA JÁNOS.

KÖNYVISMERTETÉS.

Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig. Magyar Szemle Társaság, Bpest, 1931. 8-r., 312 l.

A középkori magyar irodalom történetének összefoglaló képét — Horváth Cyrillnek a középkor szellemét tökéletesen átélő, de a tudománynak egy emberöltővel ezelőtti ismeretein alapuló első, igazán hozzáértő kísérlete után — bold. Katona Lajos európai látókörétől, messze kiterjedt ismereteitől, magas szempontjaitól vártuk. Két évtized telt el váratlan halála óta, míg egymásután két tudós, az azóta nagyot haladt részletkutatások alapján egésszé foglalta ismereteinket: 1930-ban Pintér Jenő, most pedig Horváth János.

Horváth János a középkori magyar irodalomnak ezt az első tudományos értelemben vett szintézisét adva, az irodalomnak tőle megállapított *viszony fogalmából* indul ki és ebben a keretben irodalmunkban a szerző, szöveg és közönség fejlődési irányát s vele a magyar irodalom kialakulását fejtegeti, szigorú tárgyilagossággal. A fejlődés vizsgálatához — s ez is módszeréhez tartozik — az anyagot valóságos hyperkriticismussal szűri meg. Csak azt emeli tárgyalása keretébe, ami minden kétségen kívül bizonyos, a problémákul maradt kérdésekben tartózkodó — csak avval számol, amit kezébe vehet, elolvashat, megvizsgálhat. Ezt az álláspontját hangsulyozza a bevezetésben — «irodalom nincs írott szövegek nélkül» — s midőn az irodalomnak olyan meghatározását adja, hogy az «a *műveltségnek magasabbrendű, írásbelileg közvetítő formái* közé tartozik».

Evvel a meghatározással azonban kirekeszti a népköltészetet az irodalom fogalmából — viszont felöleli az egész latin nyelvű irodalmat, ami épen a középkori irodalmi műveltség fejlődésének rajzában alapvetés. Mert a fejlődés folytonosságában Horváth két réteget különböztet meg: a latin nyelvű litteraturát és az abból kiváló magyar irodalmat. Lehet vitatni, különösen a nemzeti irodalomnak Beöthy adta fölfogása szerint, hogy az előbbi beletartozik-e irodalmunk történetébe; de nem kétséges, hogy Horváth János elgondolása szerint, az általa körülhatárolt irodalom fejlődésének és kialakulásának alapja az. A Szent István és Szent Gellért műveltségében ideplántált egyetemes európai műveltség fejlődött tovább kódexeinkben és gestáinkban; s a középkor kezdetének misekönyv-másolóitól az Érdy-kódexnek már egyéniségül jelentkező, de személy szerint még ismeretlen írójáig s az irodalomalatti rétegtől az első olvasóközönségig ebbe a fejlődésbe híven illik, mint láncszemek sorozata, egész középkori irodalmunk.

Szép és önmagában teljes egész az, amit így kapunk. Új és tagadhatatlanul egységes képe ez a középkori irodalomnak, ha a fejlődéstörténet szempontjait a legszigorúbb filológiai akribiával s a pozitív adatokhoz való legmerevebb ragaszkodással, gondosan értékesíti. Horváth János éles tekintete, biztos ítélete hivatva volt rá, hogy ilyen, olvasmánynak is érdekes, újszerű

szintézist megalkosson. A fejlődés rajzában különösen két, a többi fölé magasló fejtegetése kap meg. Az egyik, hogy a ferences- és domonkos-rend szigorítása termékenyíti meg a magyar kódex-irodalmat; a másik: az Érdy-kódex ismeretlen szerzőjében, a karthauzi névtelenben, látja az első kiváló írói egyéniséget, az első ihletett írót, aki az *egész* magyar szerzetességnek írója óhajt lenni, akiben tehát erősebb tudatosság parázslik, mint elődeiben. — Az előbbi, bármennyire tetszetős föltevéssel szemben legyen szabad szerény kétségemet kifejezésre juttatnom. Lehet, hogy a nálunk akkoriban legnépszerűbb két szerzetes-rendnek megszigorítása a barátokat az eddiginél inkább szorította kódex-írásra. De kétlem, hogy ez a munka épen fordítás- és fordítások másolása lett volna, mikor pl. Laskai Ozsvátnak munkái mind latin nyelven maradtak ránk. Nagyrészében helytálló lehet a föltevés, ha az elsősorban az apáca-rendek szigorítására vonatkozik olyanformán, hogy azokat szorították szükségképen magyar nyelvű olvasmányokra. S még így sem teljesen kielégítő a magyarázat, legalább is maga mellé kíván még egy lehetőséget. Horváth János érdekesen különbözteti meg azt a papságot, mely kereszténységünk első századaiban, magasabb műveltséget szerezve, az írás tudományához is értett, attól a nagy többségtől, amelynek csak olvasni (írni nem) és énekelni kellett tudnia. A deák írást, mint tudományt, főiskolákon tanították és tanulták, de később a káptalani és apátsági iskolákban is; a latin kódexek másolói így lettek egyre többen. Már most ennek — a latin írás tudományával és terjedésével megkönnyítve — a magyar írásnak analógiájára gondolok: arra a papra, aki a tihanyi alapítólevélbe szinte kínlódva ír le magyar szöveget, a Horváth Jánostól vendégszövegeknek nevezett későbbi magyar lapszövegekre (HB., *Löweni Mária-siralom* stb.) s arra a fejlődésre, amely az officiumos könyvek és a Ferenc-legenda első fordításain át a kódex-irodalom virágkorához, Ráskai Leáék és a karthauzi névtelen fordításaihoz vezet. Itt a fordítani-tudásnak *és* a magyarul írnitudásnak is folytonos fejlődéséről van szó. Ez utóbbinak nagyobb elterjedése, természetes és közelebbálló magyarázata nemzeti nyelvű kódex-irodalmunk kialakulásának, mint pusztán a szerzetek megszigorítása, amely csak az officiumok pontosabb megtartására, erkölcsös életmódra, szorosabb életrend megszabására vonatkozhatott.

Ezen a két kimagasló, bár, mint mondom, részben vitatható fejtegetésen belül is számtalan részletkérdésben, sokat tanultunk Horváth könyvéből. Különösen szép fejezete az, amely a Halotti Beszéd két része, a beszéd és az intelem, mint nem is egykorú eredetű, változó és rögzített szöveg között éles határvonalat húz. Ilyen a gesták olvasmány-jellegének kidomborítása; az Anonymus irodalmi szempontjaiban az újabb kutatásoknak értékesítése és rendkívül érdekes beállítása: az író személyét plasztikusan állítja elénk, szinte jellemfestő elevenséggel; a kancelláriák gesta- és krónika-könyvtárának elképzelése; a *Löweni Mária-siralom*nál annak kidomborítása, hogy ez a szép vers a fordítónak — valószínűleg bolognai magyar diák — aligha volt első és egyetlen magyar fordítása: mind meggyőző tanítás. Meglepő észrevétele, hogy a Veszprémi-kódex gyakran emlegetett bejegyzése nem papi eredetű, hanem a könyv foltozásán van. Kedves a «vén sororok» meghatározása. Tetszetős az a magyarázata, hogy a vendég-

szövegek miért pusztultak el könnyebben: részint többet használták a magyar szövegeket (HB), részint idegenek kidörzsölték a «barbár», vulgaris beírásokat (M. Sir.), vagy épen könyvkötésre használták fel őket (Königsb. Tör.) A prédikációk rétegtörő szerepének hangoztatása épen olyan finom megfigyelés, mint az óbudai és margitszigeti apácakolostorok kéziratainak viszonya, vagy az a megjegyzés, hogy az imádkozás az első lépés egy, már irodalminak nevezhető olvasásmód felé.

Mindez és még sok száz új tanulnivaló szerves részei a fejlődés történetének: bizonyíték, megokolás és tanulság. A fejlődés képét, az egész könyvnek szilárd szerkezetét maga a földolgozott anyag adja. Ez szabja meg már a kiinduló pontnál a szép tagolást a nekünk Szent István századában magas s épen ezért elsorvadásra ítélt elméleti *(Deliberationes)* és a túlságosan gyakorlati (törvénykezési és jogi) írások mint végletek között a tulajdonképen való, elbeszélő irodalom, mint főér alakításához. Modernül hat, szinte anyagszerű a kolostori magyar irodalom műfajainak tárgyalása a regulák (directoriumok, ordináriumok stb., — a naptárakat nem merném idesorolni, mert azok a zsolozsmás könyveknek is tartozékai), officiumok «és szabad olvasmányok» szerint.

Az az említettem, mereven határozott álláspont, hogy csakis az írott, sőt pontosabban: az írásban ránk is maradt irodalommal foglalkozik, természetesen több, még a fejlődés szempontjából is fontos mozzanatot kirekeszt a tárgyalásból. Nem a sajátosan magyarnak gondolt, ősi költészetre, daloknak a — Horváth elnevezése szerint — irodalomalatti közönségben való életére gondolok, mert itt valóban hiú találgatásokra volnánk utalva; evvel leszámol már a bevezetésben. Hanem a magyar írott irodalomnak épen a latin egyházi irodalomból való kifejlődésében vannak hézagok, amelyek kitöltését pontos adatok nélkül is meg kellett volna kockáztatni. Könyvének rendje szerint csak nagykésőn kerül a sor Katona Lajos föltevésének megemlítésére, hogy egyik-másik hivatalos, liturgiai szöveg magyar fordításának már nagyon korán, az első térítések idején meg kellett lennie, a Miatyánk és Hiszekegy, az első, nyilván bencés-fordítások már átviszik az irodalomalatti rétegbe az első csírákat; a biblia egy-egy részlete (pl. a bűnbeesés története, az újszövetség sok része) is nélkülözhetetlen volt már a térítésnél is; s maga a prédikáció, mint műfaj, már magyarul szólt Szent István századában is. A HB. mai egyedülvalóságának épen Horváth kidomborította okai bizonyítják, hogy ezek leírva is megvoltak, csak nem maradtak ránk. Ha igaz, hogy egy európai egyetemes keresztény irodalom része volt a mi deák-irodalmunk, és ebből vált ki a magyar kolostori irodalom: akkor logikusan következik, hogy ezekkel a mozzanatokkal komolyabban kellene számolnunk, mint azt H. a *Magyar nyelv és írásbeliség* c. rövid pár lapon teszi.

A könyvből kiszorult, tudatosan, az officiumos munkák során breviáriumi költészetünk s a hymnus-fordítások, egészen. Mikor «középkori irodalmi műveltségünkről» várunk képet, e nélkül a fejlődés rajza hiányos!

Amit Thienemann könyvének bírálatában elmondtam s ú. n. «tiszta irodalmiságnak» kereszteltem, ugyanaz az érzésem éled Horváth János könyvének ismételt elolvasása után is. Nagy gondossággal rajzolva tárul föl előttünk középkori irodalmunk fejlődésének új és egészében helyes útvonala. De vég-

eredményében egy olyan, önmagában szép szigeten vagyunk, — mert nagyon szép a Horváth János könyve — amelyről messzebb kilátás nem nyílik. Nem áramlik benne a középkor Európát egyformán átjáró levegője, csak útjelzők mutatják nagyobb összefüggő terrénumokra az utakat. Van annak jelentősége, hogy Szent Gellért a *Deliberationes*szel, a magyar földön írott első könyvvel *milyen* európai műveltségnek volt ideplántálója — ha munkája elsorvadt is. Külföldi kolostoroknak egykorú s régibb életéről és munkájáról (amelyeket jól ismerünk) idesugárzik a világító fény első és későbbi bencés kolostorainkra. Van annak magyar szempontból is jelentősége, hogy az a bizonyos Paulus, a térítő vértanu-dominikánus, Szent Domonkos környezetének tagja és a bolognai főiskola jogtanára volt. Hogy Mihály, Pelbárt és Ozsvát barátok itt született művei messze nyugaton, északon és délen sok-sok kiadásban, nagy kultúrák világában számottevő könyvek voltak. A ferences szellemnek szociális hatásában világraszóló megnyilatkozása nálunk nagyobb jelentőségű, mint amennyi méltánylást Horváth a Jókai-kódexnek szentel. A Katonától fölismert Haláltáncének pedig műfajával fontosabb, semhogy még a tárgymutatóból is kimaradjon.

Végül még két aprólékosabb megjegyzés. Michael de Ungaria, a pálos prédikátor aligha halt meg 1444-ben Párizsban, ez a lapszéli évszám talán inkább azt az időpontot jelöli, mikor Eggerer *Fragmen panis*a szerint «specimen ingenii sui ediderus, in certamen scholasticum descendit». Ha még hozzátesszük, hogy Eggerer szerint «*edidit* praedictus Frater plura opuscula, non mediocri eruditione referta» (1444 előtt!?), s Gregorius Gyöngyessimus adatát is figyelembe vesszük (floruit 1459), ismét föl kell vetnem a kérdést, amelyet több mint negyedszázaddal ezelőtt fölvetettem, hogy a Békesi Emil Magyar Mihálya és Magyarországi Mihálya nem ugyanaz a Michael de Ungaria-e? Ha pedig Pelbárt és Ozsvát jelentőségét kidomborítom, meg kell említenem Mihályról is, hogy beszédei közel 30 kiadást értek, s nem Strassburgban 1487-ben, hanem már Löwenben 1481-ben (ugyanitt hétszer) s Deventerben, Kölnben, Lyonban és Párizsban is megjelentek. Érdekes a címiratnak reklámjellege: *optimus modus praedicandi*. — A margitszigeti domonkos-apácák munkálkodásában az a gondolatom merül föl, hogy itt fordították és írták a többi kolostor számára is a kódexeket, ez lehetett szerzetük írómühelye: vajon összefügg-e ez az előkelőbb származású apácák nagyobb műveltségével is? Vannak-e erre külföldi analógiáink?[1]

Ismételjük: a könyv, Horváth Jánoshoz méltón, új, eredeti fölfogással valóban gondosan és meggyőzően, szintetikus módszerrel rajzolja meg középkori irodalmunk fejlődésének útvonalát.

GÁLOS REZSŐ.

Dr. Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei 1718—1786. I. rész. Hatvani István élete és önéletrajza. Az ördöngösségéről szárnyrakelt mondák. Debrecen, 1931. Tisza István Tud. Társ. 8-r. 218 l.

A híres debreceni professzorról eddig nem volt nagyobbszabású, tudományos módszerrel készült életrajz, a nagyszámú kisebb cikk, dolgozat pedig kevés gonddal, számos tévedéssel íródott s inkább részleteket, mint egészet

[1] Az *előkép* (Vorbild) nagyon bántó a Horváth stílusában.

adott. Az összegezés és a kiegészítés munkáját Lósy-Schmidt végezte el, s most együtt kapjuk jóformán mindazt, amit Hatvaniról eddig tudhatunk.

Munkáját nagy készültséggel végezte, különösen Hatvani gyermek- és ifjúkora részletes rajzánál tünik elő művelődéstörténeti tájékozottsága: van ereje a híres tudós iskoláztatását, tanulmányait beleilleszteni a XVIII. sz. tanügyi viszonyaiba. E rész megírásánál nagy segítségére volt Hatvaninak a szerzőtől felfedezett latin nyelvű önéletrajza — egyéb családtörténeti okmányok is nagy számmal kerültek újabban elő. Mégis az adatok kritikája s az eddigi irodalomnak teljes fölhasználása nem kis érdeme a szerzőnek.

Nagyon sok téves adatot igazít ki, figyelme mindenre kiterjed, talán kissé túlságosan részletező is müve, de nem aránytalanul, olvasóját nem zavarja a bőség ott sem, ahol debreceni iskola életét mutatja be Hatvani idejében, mert ezzel csak közoktatásunk történetében méltó helyre akarja állítani az addig itt épen csak megemlített tudóst és pedagógust. Családi és magánéletét is bő adattömeggel ismerteti, itt pillanthatunk bele legjobban Hatvaninak, az embernek, a lelkébe.

Legérdekesebb fejezete, különösen a mi szempontunkból, a XVIII., amelyben Hatvani-mondakört tárgyalja. Hatvanit ezek a róla költött mondák tették általánosan ismertté, emléke ma is úgy él a köztudatban, hogy bűvész, boszorkánymester, ‚tudákos', ördöngös professzor volt, az ördög cimborája, s így szerepel alakja az irodalmunkban is. Pedig életében a tudományos kutató nem talál semmi természetfölöttit, de, úgy látszik, rendkívüli képességeit kortársai és az utókor azzal ismerte el és fejezte ki, hogy «alakját idővel babonás nimbusszal» vette körül. Hatvani misztikus alakja köré így füződtek mondák, egy egész mondakör, amelynek keletkezését változatait, irodalmi földolgozásait a szerző ügyesen állítja össze, egy tőle fölfedezett kézirattal — szintén csak másolat — *(Hatvani életéből fennmaradt töredékek)* meg is szerzi a Hatvani-mondákról fennmaradt emlékeket. A régi kéziratok, Lósy-Schmidt szerint, mind elkallódtak, csak későbbi másolatok ismeretesek. A szerző a mondák kialakulásának kezdő időpontját már a XVIII. sz. 80-as éveire teszi, de állítását csak föltevésekkel támogathatja.

A *Függelék*ben kapjuk Hatvaninak eddig ismeretlen, 1752—1757-ig írott latin nyelvű önéletrajzát.

HEGEDÜS ZOLTÁN.

A Nemzeti Színház zsebkönyvei. 1. A Nemzeti Színház és Kamaraszínház Zsebkönyve. Szerkeszti: Mészáros Sándor László igazgatósági titkár. 1930. Első évfolyam. H., év. és ny. n. (Bpest, 1930. May-nyomda.) K. 8-r. 221 l. — 2. U. az 1931. Második évfolyam. H. é. és ny. n. (Bpest, 1931. Kir. m. Egyet. Ny.) K. 8-r. 224 l.

1875-ben jelent meg utoljára Csepregi Lajos szerkesztésében a *Nemzeti Színház zsebkönyve.* Azóta nélkülöztük ezt az annyira értékes színészet- és drámatörténeti adattárt. A magyar színészettörténet munkája nagyon nehezen akar előrehaladni, Bayer József példája eddig nem talált követőre. Ebben kétségkívül része van annak is, hogy a színészettörténet eme terén előbb még az adatgyűjtés nehéz munkáját kell elvégezni, csak azután lehet szó összefoglaló történeti mű írásáról. Erre a fáradságos és hálátlan munkára pedig úgy látszik senki sem akar vállalkozni.

Nagy hálára kötelezte a színészettörténet munkásait Mészáros Sándor, a Nemzeti Színház érdemes titkára, hogy új életre keltette a Nemzeti Színház zsebkönyvét, az ország első színházának történelmi adattárát. Az előttünk fekvő két kötet gazdag gyarapodása a magyar színház-történetnek.[1]

Mindkét kötet közli a két színház (Nemzeti Színház, Kamaraszínház) teljes műsorát. (Az I. kötet: 1928. szept. 1-től 1929. jun. 19-ig; a II. kötet 1929. szept. 1-től 1930. jun. 19-ig.) Külön kimutatást kapunk a két évadban színrekerült magyar és idegen darabokról, és közlik az évkönyvek az új darabok (bemutatók és felújítások) teljes színlapjait is. Megtudjuk a két zsebkönyvből, hogy a Nemzeti Színház és a Kamaraszínház az 1928/29. és 1929/30. évadban összesen 1293 előadást tartott. Színre került 49 magyar szerző 73 különböző darabja 737 előadással és 48 idegen szerző 82 különböző darabja 671 előadással. Az idegen szerzők között a legnagyobb számmal a franciák szerepelnek (21), utánuk a németek (10), majd az angolok (9) következnek. Műfajok szerint a két évadban színrekerült 15 szomorújáték, 60 színmű, 60 vígjáték, 6 bohózat, 8 népszínmű és 6 vegyes műfajú, összesen 155 darab. Igen érdekes külön kimutatásban közli a zsebkönyv, hogy az egyes darabok az illető évadban hányszor kerültek színre, és hányadik előadásuk az egyuttal a Nemzeti Színház megnyitása óta. A két évad legnagyobb színházi sikere magyar szerzők új művei közül Móricz Zsigmond *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* c. darabja, amely 118-szor került színre, a külföldi szerzők darabjai közül pedig Niccodemi *Hajnalban, délben, este* c. színműve, amely 79 előadást ért meg. Megtudjuk ebből a táblázatból, hogy az 1930. évad végéig (1930. jun. 19.) az *Ember tragédiája* 479, a *Bánk bán* 207, *A falu rossza* 59, *Rang és mód* 62, *A szökött katona* 141, *Az aranyember* 242, a *Csalódások* 71, a *Liliomfi* 162, *A peleskei nótárius* 139 előadást ért meg a Nemzeti Színház megnyitása óta. Külön rovatban megtalálhatni azt is, hogy az új betanulással adott darabok mikor kerültek először színre a Nemzeti Színházban. Közli még a zsebkönyv a színház tagjainak névsorát, a társulatban évközben történt változásokat, továbbá a színház történetére fontos és jelentős adatokat. Külön cikkek szólnak a két évad legfontosabb eseményeiről.

A gazdag adattáron kívül sok érdekes irodalomtörténeti vonatkozású cikk is van a két kötetben. Az első kötetben Galamb Sándor Jászai Mariról írt rövid, tömör jellemrajzot. Ugyanitt Siklóssy Pál a régi színházi zsebkönyvekről, Pataki József pedig a Nemzeti Színház Múzeumáról és Könyvtáráról közöl érdekes adatokat. A második kötet gazdagabb irodalomtörténeti vonatkozású cikkekben. Galamb Sándor a Nemzeti Színház 1892. évi bécsi szerepléséről számol be, amikor a színház együttese Paulay Ede vezetése alatt hat előadást tartott a nemzetközi színházi kiállítás nagy színházi olimpiászán. (A német híradásokat, kritikákat eredetiben közli a cikk írója.) Két kitűnő színész pályájáról kapunk színes rajzot Szász Károly *(Fáy Szeréna)* és Turchányi István *(Ódry Árpád)* cikkeiben. Péchy Gyula a

[1] E folyóirat hasábjain a köteteket csak irodalomtörténeti szempontból ismertetjük, s így mellőzzük azokat a cikkeket, amelyek a színpad-technikai, rendezési, színészet elméleti, pedagógiai és más egyéb színházi kérdésekkel foglalkoznak.

Nemzeti Színházban tartott első idegennyelvű előadások (a német színészek 1849. évi szereplése) adatait, állítja össze. A kötet legértékesebb cikke Pataki Józsefé: *Katona József és a Nemzeti Színház.* Felsorolja a színház kevés Katona-relikviáját, (nincs közöttük Katonának egyetlen eredeti kézirata sem!) majd a *Bánk bán* sorsát rajzolja meg a Nemzeti Színházban, felsorolja a főszerepek alakítóit. Mindkét kötetben Rexa Dezső tesz közzé adatokat a színház régi nagyjairól.

Az első kötet Hevesi Sándor *A bor, az arany és az asszony*, a második kötet Voinovich Géza *Kereszt-út* c. egyfelvonásosait tartalmazza még.

A második kötet sikerültebb, mint az első: munkatársait jobban válogatta meg a szerkesztő. Itt már nem kell végigszenvedni olyan nagyképű és a mellett rettenetes magyarsággal írott cikket, mint az I. kötetben Horváth Árpádé.

TÓTH LAJOS.

Radó Pál: Arany János élete és munkássága. Nagyszalonta, Arany-emlékegyesület kiadása. 1930. 86 l.

Arany Jánosnak ez a rövidre vont életrajza annak a pályázatnak eredménye, amelyet a nagyszalontai Arany-emlékegyesület hirdetett, hogy a jutalmazott művel bocsáthassa útjára Arany kisebb költeményeinek szemelvényes kiadását. (A két mű együtt jelent meg; az utóbbi a nem épen jól hangzó *Arany János szemelvényes költeményei* c. alatt, hely és ár jelzése nélkül, a Franklin Társulat kiadásában.)

Megszállott országrészen termett tehát az új életrajz, elszakított véreink számára — ez szabja meg rendeltetését s ehhez kell igazodnia a kritikának is. A könyv nem szakembereknek szól, még csak a Csonka-ország művelt közönségének sem, amelynek kezeügyébe esnek az Aranyra vonatkozó tudományos és népszerűsítő irodalmi munkái, köztük értékesek; Radó életrajzát olyan olvasók forgatják, akik előtt Arany életét és munkásságát ez a könyv tárja föl. Ez másszóval azt jelenti, hogy szerzőjének nagyon lecsökkentett követelményekkel kellett számot vetni — s nagyon egyszerű feladatot kellett megoldania: könnyen érthető, világos előadásban adni azt, amit az Arany-kutatás már megállapított. Ezekért az eredményekért nem is kellett az eredeti forrásokhoz nyúlni, a Szalonta-környéki író számára ma alig hozzáférhető tanulmányokhoz, értekezésekhez, adatközlésekhez: Riedl, Szinnyei Ferenc, Voinovich már földolgozva s a maguk tudós egyéniségén átszűrve nyujtották neki a kész ismeret-anyagot. Radó a maga lelkéből nem is vitt mást munkájába, mint egyfelől érzésvilágát: megértő szeretetét Arany a költő és az ember iránt — ez meleggé teszi könyvét s bizonyos nemes tónust ad neki; másfelől formaérzékét — ez az anyag arányos elrendezésében és stíluskészségében nyilvánul.

A tudományt nem gazdagítja az új életrajz sem eszmékkel, sem megfigyelésekkel, de ez nem is volt célja. Amit maga elé tűzött, azt azonban megvalósította: jól olvasható könyvet ad azoknak a magyaroknak kezébe, akiket végzetük az ország trianoni határain kívül rekesztett, megismerteti velük Aranyt, megérteti nagyságát — s ez ma, odaát, misszió.

CSÁSZÁR ELEMÉR.